

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

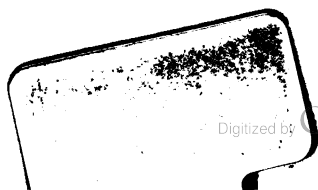
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

1334

Soc. 397 e. $\frac{23}{9}$

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

Negende Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1865.

GEDRUKT BIJ W. J. DE ROEVER KRÖBER.

INHOUD
VAN HET
NEG ENDE DEEL.

PROCESSEN-VERBAAL
DER
GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering gehouden op den 9^{den} Januarij 1865. blz. 91.

" " " " 13^{den} Februarij " " 104.

" " " " 13^{den} Maart " " 119.

" " " " 10^{den} April " " 141.

" " " " 8sten Mei " " 155.

VERSLAGEN.

Verslag der Commissie, benoemd tot beoordeeling der Latijnsche Gedichten, ingezonden in 1865 ter mede- dinging naar den Eereprijs uit het Legaat van HOEUFFT	blz. 109.
---	-----------

MEDEDEELINGEN.

L. J. F. JANSSEN. Oudheidkundige Ontdekkingen in Nederland. (<i>Met twee Platen</i>).	blz. 1.
J. C. G. BOOT. Opmerkingen over eenige plaatsen van het XXI ^{ste} Boek van LIVIUS	" 23.
L. A. TE WINKEL. Over eene Klasse van uiterst bedor- vene uitdrukkingen in onze taal, die gemakkelijk tot haar vroegeren onberispelijke vorm kunnen terugge- bracht worden	" 33.

G. ACKER STRATINGH. Marken in Friesland	blz. 49.
J. E. GOUDSMIT. Bijdrage tot Kritiek en verklaring van Ulpiani. Reg. I; § 12	" 95.
L. J. F. JANSSEN. Over den Amethyst met het opschrift ΑΑΑΙΩΝ, in het Koninklijk Kabinet van gegraveerde Steenen te 's Gravenhage	" 126.
S. VISSERING. Over een drietal Handschriften van HUGO GROTIUS	" 145.
J. VAN LENNEP. Over de spelling van sommige woor- den, meest van uitheemschen oorsprong.	" 160.
G. LEEMANS. Over het algemeen Letterschrift volgens het stelsel van LEPSIUS	" 171.
F. CHABAS. Sur l'étude de la langue Égyptienne. . . .	" 195.
T. ROORDA. Over de aard en natuur van de verschil- lende spraakgeluiden, en de wijze, waarop die een- voudig en duidelijk in Europeesch schrift met Ro- meinsche Karakters beteekend en onderscheiden kunnen worden	" 205.

OUDHEIDKUNDIGE ONTDEKKINGEN

IN

NEDERLAND.

BIJDRAGE VAN L. J. F. JANSSEN.

I.

HET RONDEBOSCH, ONDER HOUTHEM, IN 1864.

Het kan wel niet anders dan overeenkomstig zijn met den aard onzer Akademie, dat hare aandacht van tijd tot tijd bepaald wordt bij de belangrijkste oudheidkundige ontdekkingen, die op nederlandschen bodem plaats vinden. Dit schijnt in onzen tijd van te meer belang, nu men in Nederland geen geschikt orgaan meer heeft waarin zulke ontdekkingen spoedig aan de wetenschap dienstbaar gemaakt en aan de belangstelling van het grootere publiek kunnen aanbevolen worden. Vooral echter schijnt zulks wenschelijk wanneer het ontdekkingen geldt, die door vreemden op onzen bodem gedaan worden, en waardoor het den schijn kon hebben dat men van nederlandsche zijde nalatig of achterlijk geweest was, door aan den vreemdeling den oogst over te laten, dien wij zelve hadden behooren in te zamelen. Dit laatste kon schijnen het geval te zijn met eene ontdekking, waarover ik u in de eerste plaats wensch

te onderhouden. Zij heeft dezen zomer plaats gevonden in de Prov. Limburg, dicht bij de belgische grenzen, maar op eene plek, die nog op nederlandsch grondgebied gelegen is en waar Belgen het onderzoek begonnen hebben en thans misschien nog voortzetten. Ik bedoel de ontdekking in een oud kamp, genaamd *Ronde bosch*, onder Houthem, tusschen Valkenberg en Maastricht gelegen.

Volgens berigten der Dagbladen van Julij l.l. (o. a. *Leidsche Courant*, dd. 27 Julij 1864) zouden „bij Valkenberg de overblijfselen van een romeinsch legerkamp ontdekt zijn en de opsporingen (van belgische zijde in het werk gesteld) zouden tot de ontdekking geleid hebben van een aantal beenderen, wapenen en andere voorwerpen, die voor de oudheidkunde van belang zijn, terwijl er ook een kostbare ring met een robijn gevonden is.”

Dit bericht noopte mij den heer burgemeester van Valkenberg te verzoeken (bij missive van 27 Julij) om verificatie en nader bericht over eene ontdekking, die mijne belangstelling te meer had opgewekt, omdat ik in de jaren 1850, 1853 en 1856 in diezelfde streken wetenschappelijke onderzoekingen en opgravingen had gedaan, tot nadere bepaling van de romeinsche Maaswegen en van de ligging van Cortovallio (bij Valkenberg). Het bevreemde mij eenigzins, dat een schijnbaar zoo gewichtig overblijfsel der oudheid als de dagbladen vermelden mij toen geheel ontsnapt zou zijn. Na ongeveer vier weken ontving ik van den burgemeester van Valkenberg een zeer welwillend antwoord. Het hield in, dat de bedoelde opgravingen door belgische deskundigen niet in zijne gemeente maar in die van Houthem gedaan werden; dat evenwel door een vriend de voorlichting ingeroepen was van een geestelijke, den Heer HABETS, te Bergh (nederlandsch grondgebied), die bij deze opgravingen veel tegenwoordig was geweest, en dat deze hem een bericht had gezonden, dat

hij nu aan mij overmaakte, daar het met dit oogmerk was opgesteld.

Uit dat berigt bleek:

1) Dat de ontdekkingsplaats was, het *Ronde bosch*, gelegen te Houthem, $\frac{1}{4}$ uur ten westen van dezelfde hoogte, waar in 1850 door mij opgravingen waren bewerkstelligd.

2) Dat de opgravingen geschiedden op kosten van het belgisch Gouvernement, onder de leiding van de twee belgische heeren, SCHUEERMANS, procureur des konings te Hasselt, en BOEMAN, advocaat en burgemeester te Schalkhoven.

3) Dat de berigtgever (kapellaan HABETS) door het Limburgsche Genootschap aan evengemelde heeren was „ter zijde gesteld.”

4) Dat er gevonden was: een kamp, of versterkte *villa*, van p. m. 2 bunders oppervlakte, cirkelvormig en omgeven van eene drooge gracht en van wallen, eertijds eigendom van de Abdij Gerlach, thans van den heer DE MATTHYS, te Hoesselt, bij Tongeren. Voorts: grondslagen van een groot gebouw; eene zinkput met beenderen, scherven enz.; een stukje mozaïk en eene zaag, en dat dit een en ander (en al het nog te vindene) naar Brussel aan het Belgisch museum van Oudheden verzonden werd. — Ten slotte drukte de berigtgever de hoop uit, dat het nederlandsch Gouvernement, ten behoeve van het Limburgsche museum eene geldelijke ondersteuning tot voortzetting dier opgravingen verleenen mogt.

Dit berigt was mij te meer welkom, omdat het mij de lokaliteit volkomen herinnerde. Dat *Ronde bosch* toch was mij reeds in het jaar 1850 bij autopsie bekend geworden; er was toen zelfs op het belang van een door opgravingen te bewerkstelligen onderzoek door mij gewezen, in een *Rapport* aan den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken over de onderzoekingen in Limburg ingezonden, terwijl onder de motieven tot voortzetting van

de opgravingen van oudheden in dat gewest, bepaaldelijk het *Ronde bosch* omschreven was, hoewel met de opmerking, dat die plek (toen) wegens dicht geboomte, struiken en doorens, bijna ondoordringbaar zijnde, eerst na eenige jaren eene opgraving zou gedogen, namelijk bij eventueel vellen van het hout- en struikgewas. Ik meende den geachten berigtgever HABETS afschrift te moeten zenden van het toen door mij over het *Ronde bosch* geschrevene, opdat zijne belgische vrienden weten mogten, dat van nederlandsche zijde die plek niet was voorbijgezien, maar integendeel tot een bepaald onderzoek voorbehouden. Ik gaf hem te kennen, dat het mij nu wel eenigermate speet, dat zij door belgische en niet door nederlandsche krachten geëxploiteerd en het gevondene niet naar Leiden maar naar Brussel gezonden werd, maar dat ik toch vertrouwde, dat de wetenschap daarbij niet zou verliezen; dat de belgische heeren het onderzoek wel op wetenschappelijke wijze zouden inrigten, d. i. met oogmerk om den aard, den ouderdom en de bestemming van dat gedenkstuk te doen kennen, en niet, gelijk wel eens het geval is, om slechts zeer vele voorwerpen te vinden. Dat met welgevallen door mij vernomen was, dat het Limb. Oudheidk. Genootschap zich die zaak had aangetrokken, en hem „aan de belgische commissie had ter zijde gesteld,” ofschoon mij uit deze uitdrukking niet duidelijk was gebleken welke betrekking hij bij die commissie bekleedde. Daar, volgens zijn schrijven, alles wat gevonden werd naar Brussel werd gezonden, scheen het mij toe, dat hij aan die commissie misschien wel diensten bewees, maar niet in regten deelde die voor het Limb. Genootschap vruchtbaar konden worden; dat het mij dan ook eenigzins bevreemde, dat hij voor dit genootschap eene subsidie van onze Regering tot opgraving verlangde; want als alles wat gevonden werd naar Brussel ging, en de

Belgen de vergunning hadden tot exploitatie van den bodem, wat nut zou er dan voor Nederland voortvloeijen uit eene subsidie van wege ons land verleend? Of zou het mogelijk zijn dat beide Regeringen op dat kleine terrein lieten graven? Zou dat voor de wetenschap wel eenige vrucht opleveren? Daarbij kwam de vraag op: waarom eerst nu, nadat reeds zoo lang van belgische zijde gegraven is, waarom eerst nu, nadat opzettelijk door mij om berigten over die ontdekking gevraagd is, aan ons vaderland gedacht, en wel bloot om van Nederland eene subsidie te erlangen, zonder eenig uitzigt te geven van de resultaten der werkzaamheden zich te kunnen toeëigenen? Waarom niet terstond, toen de eerste ontdekking plaats had, aan de bevoegde nederlandsche autoriteit er kennis van gegeven, en b. v. voor het Limburgsch Genootschap om eene subsidie laten verzoeken. In het gegeven geval moest ik het er voor houden, dat onze Regering geenerlei subsidie tot opgraving op die plek verleen zou, vooral niet, wanneer haar niet vooraf duidelijk gebleken was, dat dit *Ronde bosch* door de belgische heeren onvoldoende onderzocht werd, en dat er volkomen vergunning zou verleend worden tot opgravingen aldaar van nederlandsche zijde. Intusschen bleef mijne aandacht met belangstelling op dit onderwerp gevestigd, en was mijn voornemen, aldaar in het laatst van September een bezoek te brengen, om het ontdekte op te nemen; het zou mij inmiddels aangenam zijn door hem in bijzonderheden op de hoogte gebracht te worden van hetgeen door de belgische commissie verrigt en gevonden was, zoo mogelijk door eene specifieke opgave, die door hem, als aan de commissie „ter zijde gesteld,” wel zonder veel moeite zou te erlangen zijn.

Deze letteren (van den 25sten Aug.) bleven een weinig lang (immers tot op den 4^{den} Oct.) onbeantwoord. Inmid-

dels had ik mij reeds op den 18^{den} Sept. op reis begeven om, gezondheidshalve, in de hoogere streken van Gelderland en Limburg eenige dagen door te brengen, en vertoefde bij die gelegenheid te Valkenberg, in welks nabijheid het *Ronde bosch* gelegen is. Een oudheidkundige vriend uit Roermond, de Heer CH. GUILLON, lid der Prov. Staten van Limburg, wenschende met mij gelijktijdig de ontdekking op te nemen, kwam mij te Valkenberg afhalen.

Hier zij mij vergund op te merken, dat deze oudheidkundige zich omtrent de oudheden en geschiedenis zijner Provincie zeer verdienstelijk gemaakt heeft, o. a. door het aanleggen eener oudheidkundige verzameling, waarvoor hij sedert meer dan 20 jaren geen moeite of kosten gespaard heeft, en die, wat voorwerpen uit de vaderlandsche steenperiode betreft, zoo rijk is, dat zij met het Leidsche museum van oudheden mag vergeleken worden; zoodat ik ieder, wiens weg naar die Provincie leiden mogt, ten zeerste kan aanbevelen die verzameling te gaan bezichtigen. Dezelfde oudheidkundige heeft mij in het jaar 1850 en later door raad en daad krachtig ter zijde gestaan, bij het opsporen der romeinsche Maaswegen, waaromtrent door hem reeds vroeger belangrijke ontdekkingen waren gedaan; de resultaten hiervan wachten op eene goede gelegenheid ter uitgave.

Ziet nu hier wat wij op die plek met eigen oogen van de ontdekkingen gezien, en dienaangaande vernomen hebben van den boschwachter, die, daar woonachtig, met het opzigt over de werklieden en over het opgegraven belast was. Men had toen juist (het was 26 Sept.) de werkzaamheden gestaakt, omdat de verleende subsidie ten einde, en de nieuw aangevraagde nog niet verleend was. Hierdoor hebben wij ook geen der heeren van de belgische commissie kunnen ontmoeten. Dit was wel een gevoelig gemis, maar heeft misschien deze lichtzijde, dat ons oor-

deel over het ontdekte geheel onafhankelijk kon blijven.

Het *Ronde bosch* was toen niet meer als bosch te erkennen; alle boomen waren gekapt, al het hout- en struikgewas verdwenen; het terrein geleek op eene woeste heide; men zag slechts een aarden rondeel, van 140 el middellijn, omgeven van eene dorre, vale gracht en wal, alles sterk afstekende bij het rondom gelegene vruchtbare akkerland. Het uitzigt echter van die hoogte was verstrekkend en schilderachtig, vooral naar de valei der Geul, die er p. m. 3000 el zuidelijk van verwijderd is.

Het kappen van het hout 'had het eerst en toevallig tot de ontdekking van oud muurwerk geleid. Bij het rooden van een boom had de boschwachter op een ouden muur gestoken, en had dezen verder nagegraven. Van die ontdekking was door hem kennis gegeven aan den heer SCHOEMAKERS, zwager van den heer DE MATTHYS (eigenaar des lands) en dicht bij die plaats woonachtig. Door den heer SCHOEMAKERS werd de ontdekking bekend gemaakt aan voornoemde belgische heeren, en de vergunning tot opgraven bij den belgischen eigenaar verworven; daarop werden bovengemelde heeren door de belgische Regering in staat gesteld om er voor 's lands rekening opgravingen te doen, vooreerst met eene subsidie van fr. 500. Men had de opgravingen blijkbaar op zuinige wijze ingerigt; met slechts zeven werklieden waren zij geleid, en bijna uitsluitend had men de ontdekte muurfundamenten gevolgd. Het was gebleken, dat er twee afzonderlijke gebouwen gestaan hadden, in grootte en vorm duidelijk te onderkennen (namelijk, voor zoo ver de fundamenten reeds ontbloot waren); beide gebouwen waren langwerpig vierkant geweest; het ééne, p. m. 100 el zuidelijk van het andere gelegen, had bestaan uit eene zaal, die, zuid-noord gelegen, 25 el lang en 10 breed was; het andere, uit vier, vijf of meer kamers, bestaan hebbende, had de rigting

gehad van noord-oost en zuid-west, en de kamers waren oorspronkelijk wellicht nog meer in getal geweest; hetgeen bij voortgezette opgravingen zal moeten blijken. Deze kamers waren klein, vier van 6 el en één van 15 el lengte; de breedte was 5 tot 7 el. Opmerking verdient, dat laatstgenoemde kamers ter helft buiten den wal van het *Ronde bosch* uitsprongen, waaruit bleek, dat men bij het opwerpen van den wal de fundamente van het gebouw had doorgebroken en er zich, bij het maken van den wal, in het minst niet om bekreund had. Een duidelijk bewijs (zoo dit nog noodig mogt zijn), dat de wal en de gracht van veel later tijd waren, dan de gevonden grondslagen van muren. Deze grondslagen waren alle tot op een paar palm van den grond afgebroken; zij hadden de dikte van 45 tot 75 duim, en bestonden uit gehouwen mergelsteen; zij hadden geene afzonderlijke fundamente maar waren uit den kleibodem opgetrokken. De verwoesting dier gebouwen, door brand en spolieering, was zoo volledig geweest, dat men in de tusschenruimten tusschen de muren, d. i. in de kamers, weinig meer ontdekt had dan ruwe bevloeringen, die uit steenbrokjes en grind, met kalk vermengd, bestond; alsmede eenige brokjes beschilderden muurkalk, zijnde een bruine streep op witten grond.

De huisselijke bestemming van dit gebouw was o. a. gebleken uit de overblijfselen van een kleinen, geïsoleerd staanden bakoven, met ronden boog. Puin was er weinig gevonden, zoodat de afbraak grootendeels naar elders vervoerd moest zijn. Tusschen het puin had men eenige vierkante vloertegels (*laterculi*) en omgebogen pannen (*imbrices*) gevonden, alsmede fragmenten van warmtebuizen. Uit deze laatste kon men besluiten, dat er ook een *hypocaustum* moest geweest zijn, tot verwarming van het gebouw of van badkamers. Men heeft grond om te hopen dat dit *hypocaustum* nog zal ontdekt worden.

Een el of zeven zuidwestelijk van dit gebouw, maar nog binnen den wal, was eene zoogenoemde zinkput; die put had toen van boven p. m. 8 el middellijn en men had ze reeds tot 16 el uitgediept; dáár had men nog geroerden grond, vermengd met eenige beenderen, potscherven enz. gevonden. De bestemming van dezen put kan niet bepaald worden; men was voornemens hem nog dieper uit te graven. Aan eene drinkwaterput te denken viel bezwaarlijk, omdat er geen overblijfsels van metselwerk, of ook maar van houten vaatwerk, in gevonden waren. Voorts had men tusschen gemelde constructiën gevonden: brokstukken van handmolens, meerendeels van andernachschen tras, enkele van rooden zandsteen; een rond kolommetje van zandsteen, en een groot vierkant voetstuk, of dekstuk, van zandsteen (?), waarop oorspronkelijk wel een beeld kon gestaan hebben. Voorts, eenige stukken zeer geoxydeerd ijzerwerk, als: bouten, haken, spijkers enz., alles te zamen op ééne plek; vooral echter scherven van aardewerk en van glas. Het aardewerk was bijna zonder uitzondering verbrijzeld, evenwel kon men zien dat het van wijn- en waterkruiken, bekers, borden, schotels en kommen afkomstig was. Van het fraaije roode aardewerk, dat onder den naam van *terra sigillata* bekend en wegens zijne beeldwerken en opschriften vermaard is, en dat niet zelden tusschen romeinsche overblijfselen gevonden wordt, waren er slechts 5 stuks ontdekt, die van opschriften (ingedrukte naamstempels) voorzien waren; dit waren de eenige opschriften, die men tot dus ver gevonden had, maar die over de oudheid en bestemming van het gebouw niet het minste licht verspreidden. De opschriften bestonden in de namen van fabriekanten. Voor zoo ver ik uit de aanduiding van den boschwachter kon opmaken (want de oorspronkelijke stukken waren reeds naar Brussel verzonden), schenen zij te zijn: CARVVS, AMABILIS en MONTANI *Officina*, benevens een aller-

zonderlingst, stellig verkeerd geschrevene of gelezene: CANVACOV. Van den fabrikant CARPUS heeft men ook aardewerk gevonden te Xanten, van AMABILIS te Voorburg, Vechten, Nijmegen, Mainz en Heddernheim, en van MONTANUS te Nijmegen, Voorburg en St. Nicolas, bij Nancy.

Weinig in getal waren ook de gevonden versierselen geweest. Van een kostbaren ring met een robijn (door de Dagbladen vermeld) wist de boschwachter niets; hij droeg alleen kennis aan een driekleurig steentje, wit, blaauw en bruin (denkelijk pâte), waarin de *steenbok* scheen gegraveerd te zijn (een beest, van voren hert en van achteren visch, gelijk hij het beschreef); voorts noemde hij een koperen ring, voorzien van een rond schild, waarop: een man in een wagen met vier paarden bespannen (misschien *Sol*) en boven zijn hoofd de letters PRA; eindelijk, een ronde knoop, voorzien van twee stiftjes (denkelijk de schijf eener *fibula*), met fijn mozaïek overdekt. Onder de 2 of 3 later gevonden muntjes heeft er zich één als van keizer CONSTANTIJN *den Grooten* doen kennen (volgens Couranten dd. 27 Oct. 1864).

Ten aanzien van het zuid-oostelijk hiervan gevondene, langwerpige vierkante muurwerk, is opmerkelijk, dat de constructie van dit gebouw ruwer en uit later tijd scheen te zijn, dan de andere; tusschen de daarin ontdekte overblijfselen zagen wij eene massa middeleeuwsch aardewerk, van den tijd der Ottonen af tot op de XIVe eeuw toe. Tot dat latere tijdvak scheen ook de aarden wal en de gracht van het *Ronde bosch* te behooren. De bestemming evenwel van deze laatstgenoemde, hoewel waarschijnlijk strategisch, bleef ons nog onzeker; zij zal zich misschien bij voortgezette opgravingen ophelderen.

Het is uit het aangevoerde duidelijk, dat in het *Ronde bosch* de overblijfselen eener romeinsche *villa* gevonden

zijn, en aangezien eenige andere romeinsche *villa's* bij Trier, Bonn, Keulen, Manderscheid en elders aan den Rijn en Moesel ontdekt, tot den tijd van CONSTANTIJN *den Grooten* behooren, en er van dezen zelfden keizer een muntje te *Ronde bosch* gevonden is, ligt het vermoeden nabij, dat deze *villa* mede uit dien tijd zou kunnen dagteekenen.

Niet onbelangrijk echter mag de ontdekking geacht worden: 1) omdat, bij de zekerheid dat er in ons land vele romeinsche *villa's* geweest zijn, er tot hiertoe nog geene zoo zekere overblijfselen van ontdekt waren; want de overblijfselen van huizen en hypocausta te Voorburg, Vechten, Groesbeek en zelfs in het nabijgelegen Schimmert, zijn niet met zekerheid als van *villa's* afkomstig te houden; 2) omdat zij een nieuw punt aanwijst voor de rigting, die de romeinsche weg van Tongeren over Maastricht op Gulik genomen heeft; want het was blijkbaar dat deze *villa* nabij dien weg gelegen heeft. Hiervoor pleitte, dat p. m. 200 el van het *Ronde bosch*, in de rigting van Maastricht, eene geplaveide straat in het land gevonden werd als overblijfsel van dien romeinschen weg, en dat op p. m. 15' van het *Ronde bosch*, in de rigting naar Valkenberg een romeinsch kerkhof ontdekt is (op den akker van den heer GUASCO te Valkenberg), waarop men, ter diepte van p. m. 1 el, omstreeks twintig urnen en kruiken heeft opgegraven, en welk kerkhof aan den romeinschen weg moet gelegen hebben; 3) omdat, wanneer het onderzoek, gelijk tot hiertoe, met omzigtigheid wordt voortgezet, er nieuwe bijdragen uit mogen verwacht worden voor de kennis van den aanleg en de inrigting der romeinsche landhuizen in onze noordelijke streken.

Bovendien bevindt zich vermoedelijk nu reeds onder het opgegravene en naar Brussel vervoerde iets opmerkelijks, uit het huiselijk-maatschappelijk leven der Romeinen, wat elders nog niet is voorgekomen. Met belangstelling zien wij

daarom het verslag van de werkzaamheden der belgische Commissie te gemoet, dat vermoedelijk eerlang van haar zal uitkomen. Na mijn vertrek uit Limburg, in het laatst van September, mogt ik niets naders meer over die opgravingen vernemen, dan dat zij voor belgische rekening werden voortgezet. Het jongste mij bekend geworden berigt, aan Dagbladen ontleend, dagteekent van den 27 October en luidt: „De ontgravingen onder de gemeente Houthem, ter opsporing der overblijfselen eener aldaar weleer bestaan hebbende romeinsche *villa*, worden sinds de laatste dagen met ijver voortgezet. Reeds kan men de afdeeling en inrigting van het gebouw geregeld volgen. Vele oude dakpannen zijn reeds gevonden. Ook heeft men den kelder ontdekt, en men hoopt ook de badinrigting te zullen opsporen. Eene munt van Keizer CONSTANTIJN, op dit terrein gevonden, bewijst genoegzaam dat de *villa* reeds onder zijne regering heeft bestaan.”

12 Dec. 1864.

N A S C H R I F T.

Na afloop der vergadering, waarin bovenstaande mededeeling gedaan werd, ontving ik een welwillend schrijven van den heer HABETS, te Bergh (dd. 11 Dec.), waaruit ik vermeen het volgende, als tot het onderwerp in zeer naauw verband staande, bij wijze van toevoegsel nog te moeten medeelen:

„De opgravingen zijn geëindigd. De Belgiërs hebben zich alleen bepaald bij de plaats zelve, en hebben de vraag: of de *villa* alléén of in de gebuurt van meerdere gebouwen stond, onopgelost gelaten. De eer die UEd. toekomt,

als eersten ontdekker dezer romeinsche standplaats, zal worden regt gedaan door de publicatie van uw rapport van 1852, mij welwillend toegezonden. Mijnheer SCHUERMAN zal het opnemen in zijne publicatie over den Bondenbosch. Mijnheer SCHUERMAN heeft mij een afdruk in lak bezorgd van den aldaar gevonden ringsteen, hetwelk ik UEd. bij deze verzend."

Gemelde afdruk vertoonde, gelijk naar de uitduiding des boschwachters reeds vermoed was, den steenbok (*capricornus*), doch van zeer middelmatig werk.

II.

OVER TWEE ROMEISCHE OPSCHRIFTEN IN CURSIEFSCHRIFT, OP TEGELS UIT HOLDEURNT, ONDER GROESBEEK.

Het gehucht Holdeurnt, gemeente Groesbeek (boven Nijmegen), behoort tot de rijkste vindingsplaatsen van romeinsche gedenkstukken in geheel ons vaderland. Daar werden gedurende meer dan twee eeuwen overblijfselen gevonden van tempels, woonhuizen, fabrieken, waterleidingen; men vond outaren en grafsteenen met opschriften voorzien; huisgereedschap, wapenen, versierselen, munten, als zoo vele sprekende getuigen van langdurige bewoning en van een bedrijvig maatschappelijk leven. Niet zonder grond mag men daarom aannemen, dat op die plaats eene aanzienlijke

romeinsche standplaats geweest is, vooral, omdat die overblijfselen over eene uitgestrektheid gevonden worden van 600 el lengte en 400 el breedte; eene standplaats intusschen, die in de oude schrijvers niet genoemd is, noch ook met zekerheid in de romeinsche itineraria kan aangewezen worden *).

Tot de merkwaardigste voorwerpen, die er in de laatste jaren gevonden zijn, behooren drie tegels of roode aarden baksteen en, met romeinsche opschriften voorzien, gelijk er van elders nog geen bekend waren, en die dus in hunne soort eenig mogen heeten. Twee daarvan bevinden zich thans in de verzameling op het raadhuis te Nijmegen, de derde in het museum van oudheden te Leiden. Men zal zich herinneren, dat één dier steenen een romeinsch *abcedarium* bevatte in duplo in unciaalschrift geschreven, en vermoedelijk te houden voor de schrijfoefening van een scholier †); de beide andere, voorzien van de aantekening in cursiefschrift, van een opzigter eener steenfabriek, inhoudende, dat op zekeren dag een bepaald getal gevormde steenen aan hem afgeleverd was §). Het behoeft naauwelijks aangestipt te worden, dat vooral de twee laatste belangrijk zijn, als nieuwe bijdragen bevattende voor de kennis der nijverheid gedurende het verblijf der Romeinen

*) Over deze plek en de daar gevonden overblijfselen zie meer uitvoerig onze *Oudheidk. Mededeelingen*, IV, bl. 823 (Leiden 1846, 8°.); vergel. onze verhandelingen: *Beschreibung eines röm. Ziegels mit zwiefachen lat. Alphabet*. Leiden 1841, en *Een rom. tegel, voorzien van lat. cursiefschrift*. 's Gravenhage 1844.

†) Uitgegeven in voormelde *Beschreibung* enz.

§) Uitgegeven in voormelde verhandeling *Een romeinsche tegel* enz., en in het opstel: *Nieuwe ontdekkingen van romeinsche Oudheden te Holdeurnt, onder Grossbeek*, in *Nijhoffs Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh.*, Dl. VIII. (1850).

hier te lande en tevens voor die van het romeinsche cursiefschrift *).

Nu heeft onlangs weder een gelukkig toeval twee dergelijke tegels met cursiefschrift aan het licht gebracht, opgegraven in hetzelfde Holdeurnt en even als de vroegere voor vaderlandsche verzamelingen bewaard gebleven. Beide werden gevonden door denzelfden werkman, die de vroeger uitgegevene ontdekt had. Men zal zich uit vroegere berigten aangaande Holdeurnt herinneren, dat de werkman VERSTEEGEN, die zich voor ruim 25 jaren aan den hollen weg in de Holdeurnt, met zijn gezin had nedergezet, bij het delven van een kuil, om dien te bewonen, toevallig romeinsche tegels aan het licht bracht, en wel in zulk een aantal, dat hij er zich van lieverlede een huisje van bouwen en daarenboven nog vele aan rondsomwonende landlieden voor bouwsteen verkoopen kon. In dat merkwaardig huisje woonde hij sedert, zijn brood verdienende door vlijt en nijverheid, terwijl de voortdurend door hem opgegraven romeinsche steenen, althans de merkwaardigste, zoo als de voormelde en de met legioen-merken voorziene, in vaderlandsche verzamelingen overgingen †). Dezen man trof

*) Vóór p. m. 50 jaren wist men nog niet eens met zekerheid of er wel romeinsch cursiefschrift bestaan had; zie kortheidshalve PFEIFFER, *über Bücherhandschriften*, S. 143 (Erlangen 1810). Thans heeft men daarvan een schat van overblijfselen, dank zij vooral de oudheidkundige onderzoekingen op muren en pilaren te Pompeji, van de wastafeltjes uit Abrud-Banya en van verschillend romeinsch aardewerk. Aangaande de bekendmaking van dat cursiefschrift hebben zich vooral verdienstelijk gemaakt GARUCCI, in zijn geschrift *Les graffiti de Pompeji*, en MASSMANN en ERDY in hunne uitgaven van *Tabulae ceratae*.

†) Zie daarover de *Beschreibung* enz. S. 5—6, en *Een rom. tegel* enz. bl. 9—10, en de bovenaangevoerde verhandelingen. Over VERSTEEGEN is uitvoeriger berigt in ons opstel: *Oudheidk. ontdekking tusschen Beek en Wielderen*, in *Konst- en Letterbode* 1840. N°. 8; en door HELDRING, in den *Geld. Volksalmanak* van 1843, bl. 158, in een opstel getiteld: *De Holledeurn* enz.

erleden jaar de ramp, dat zijn huisje afbrandde, en bij het opruimen van het puin daarvan, merkte hij onder deromeinsche baksteen en één die voorzien was van dezelfde „ingekrabde teekens als hem op de vroeger gevonden waren voorgekomen,” maar op wier belangrijkheid hij eerst later opmerkzaam was gemaakt. Van deze ontdekking kennis gegeven hebbende aan de hh. Dr. SCHEERS en KRUL VAN STOMPWIJK, leden van de commissie voor plaatselijke oudheden te Nijmegen, werd gemelde steen voor de stedelijke verzameling te Nijmegen verworven. De heer SCHEERS had de vriendelijkheid mij van die ontdekking kennis te geven, onder toezending van eene goede door hem vervaardigde teekening, in natuurlijke grootte (zie Pl. I), en met verzoek om verklaring van het opschrift, dat, even als bij de vroeger gevonden tegels het geval was geweest, er met een puntig werktuig op ingekrabd was, toen de klei nog week was. Hoe zorgvuldig die teekening ook bewerkt scheen, werd zij toch, wegens het geheel vreemde van enkele teekens, eenigzins door mij gewantrouwd; in elk geval kwam mij, tot verklaring van het raadselachtige opschrift, autopsie van den oorspronkelijken steen wenschelijk voor, waartoe een bezoek te Nijmegen in Sept. 1864 mij gelegenheid zou geven. Hier bleek mij, bij autopsische vergelijking, dat de gezonden teekening inderdaad zeer getrouw was, maar tevens dat zonder kennis van het oorspronkelijke het opschrift waarschijnlijk niet met genoegzaam vertrouwen door mij zou zijn kunnen ontcijferd worden. Daartoe droeg echter nog eene nieuwe ontdekking bij. Te Nijmegen, zoo nabij de vindingsplaats, be kroop mij de lust het sedert jaren bekende Holdeurnt en de afgebrande woning van VERSTEEGEN te bezoeken, met oogmerk vooral om te vernemen, of er misschien nog soortgelijke steenen gevonden waren. De voormelde nijmeegsche oudheidsvrienden kwamen mijn wensch

vriendschappelijk te gemoet, door mij derwaarts te vergezellen. Wij vonden de afgebrande woning weder grootendeels herbouwd, hoewel nu niet met romeinsche tegels. Romeinsche tegels waren alleen nog in de keuken te vinden, waar er de in stand gebleven bevloering uit bestond. Op de vraag, of hij in den jongsten tijd weder steenen met ingekrabde opschriften gevonden had, gaf VERSTEEGEN een bevestigend antwoord, voor zoo ver hij het vermoeden uitte, dat daartoe een tegel kon behooren, die nog in den keukenvloer bevestigd was. De daar aangewezen plek werd afgewasschen, en het bleek, tot onze hoogst aangename verrassing, dat een der tegels inderdaad van een ingekrabd opschrift voorzien was. Deze werd terstond met omzigtigheid uitgebroken, en bevindt zich sedert in het museum te Leiden. Zie de afbeelding op Pl. II.

Bij eene vergelijking van het opschrift op dezen tegel (die in grootte aan den vorigen gelijk is) ontwaart men ligt, dat de tweede regels van beide steenen zeer met elkaar overeenkomen. Deze overeenkomst is van dien aard, dat zij ter verklaring van beide opschriften veel bijdraagt, wanneer men tevens raadpleegt de vroeger daar gevondenene bovenaangevoerde tegels, die met soortgelijke opschriften voorzien en reeds ontcijferd zijn.

Beginnen wij met het minst moeilijke van beide tegelopschriften. Het is dat van den tegel afgebeeld op Pl. I.

De letters en cijfers zijn deels in unciaal- deels in cursiefschrift; wij lezen:

XV KIV[N]

DCXVI. d. i. XV. *Kalendas* IVNias, DCXVI.

Wij zien alzoo wederom eene aanteekening voor ons van een opzichter eener steenfabriek, aangaande de leverantie van 616 gevormde steenen, hem op den 18^{den} Mei gedaan. Deze inhoud is zeer overeenkomstig met dien van

den Holdeurntschen tegel, uitgegeven en opgehelderd in
 NIJHOFFS *Bijdragen*, Dl. VII en ten opschrift hebbende:

XVII KIVN

DCLXXI. d. i. XVII *Kalendas* IVNias, DCLXII.

Slechts twee dagen verschilt de tijdsbepaling, en ten aanzien van het getal der opgeleverde steenen bestaat er een verschil van slechts 56 stuks.

Het is niet onwaarschijnlijk dat beide tegelopschriften van een' en denzelfden steenbaas afkomstig zijn.

Tot staving onzer lezing, of veelmeer tot wegneming van bedenkingen die daaromtrent mogten gemaakt worden, nog een enkel woord.

Het eerste teeken van regel 1 is geschonden, maar kan onzes inziens niet anders dan voor eene X gehouden worden, zoo het althans, gelijk behoort, eene beteekenis zal hebben. Daartoe noopt vooral het volgende teeken, dat zonder twijfel eene V is, ofschoon zeldzaam van vorm. Dezelfde komt soms elders voor, b. v. bij BUONAROTTI, *Osservazioni sopra frammenti* etc. p. XVIII, aangevoerd door MASSMANN, *Tabulae ceratae*, p. 39. Het derde teeken, door ons als K gelezen, zou, geïsoleerd beschouwd, eer voor eene F kunnen gehouden worden; maar het zoo even aangevoerde gelijksoortige opschrift laat geen twijfel over, dat het als K moet beschouwd worden. De eenigzins vreemde vorm zal aan het zeer haastige schrift moeten toegeschreven worden. Op denzelfden grond meenen wij het laatste teeken van regel 1 voor eene geschondene N te moeten houden; het eene been der N is nog duidelijk, en de rigting daarvan laat niet toe er eene andere letter in te zien.

Op regel 2 is het eerste teeken blijkbaar eene cursieve d, waarvan alleen het oog niet geheel volledig is. In denzelfden vorm komt de cursieve d voor in de romeinsche wastafeltjes van Abrud-Banya (zie MASSMANN, *Tab. cerat.*

p. 42, 43) uit den tijd der Antonijnen; maar hare oudheid klimt veel hooger op; zij wordt reeds onder de *graffiti* van Pompeji gevonden, die ten minste van vóór 79 na CHRISTUS (het jaar van Pompeji's ondergang) dagteekenen.

Het hierop volgende teeken wordt door ons voor eene C gehouden, ofschoon zij van boven vreemd van vorm is, zoodat iemand er bij den eersten opslag wel eene l in zou kunnen vermoeden. Maar de romeinsche cursieve l had zoowel van boven als van onderen eene andere rigting als deze. Bovendien komt ons teeken vrij wel overeen met de C van den laatstgenoemden gelijksoortigen tegel; het hoofdzakelijke onderscheid bestaat alleen hierin, dat ons letterteeken in éénen trek gegrift is, en dat van den anderen steen in twee zetten. De som eindelijk der op één dag opgeleverde steenen, vergeleken met die van den laatst aangevoerden tegel, pleit ook meer voor eene C dan voor eene l.

De aanteekenaar heeft door de letter ð eene streep gehaald toen hij de C in één zet grifte; die streep door de ð, schijnt ons enkel toe ornamenteel te zijn, zich nagenoeg aansluitende aan de streep die boven de volgende getalteekens getrokken is. Voorbeelden van zulke strepen boven getalmerken zijn in opschriften niet zeldzaam.

De drie laatste teekens maken vrij duidelijk het getal XVI uit. Zeer opmerkelijk is daarin evenwel, dat de schrijver de getalmerken V en I in éénen zet getrokken heeft, even als hij vroeger de streep door de ð in eenen zet met de letter C grifte. Daardoor sluiten beide getalmerken aan elkaar op eene wijze, waarvan elders, zooveel wij weten, geen voorbeeld bekend is.

Eenigzins moeilijker te lezen en te verklaren is het opschrift op den anderen tegel; zie Pl. II.

Beginnen wij met het minst moeilijke, met regel 2.

Bij vergelijking van dezen regel met dien van den zoo even. behandelten tegel valt duidelijk in het oog, dat op dezen in regel 2 eveneens een getal te zoeken is, en wel eenigzins overeenkomstig met dat vorige. Is onze lezing van het getal op Pl. I goed, dan mogen wij in de beide eerste teekens van regel 2 het getal DC lezen. De eerste letter, D, is hier meer volledig en in twee zetten gegrift. Het derde teeken houden wij voor eene X, hetzij onvolledig gegrift of na de griffeling, bij het nog weeke leem, geschonden; want ofschoon dit teeken in zijn tegenwoordigen vorm meer gelijkt op eene cursieve a dan op eene X, is niet in te zien welke beteekenis hier eene a zou kunnen hebben; terwijl het zeer bekend is, dat op soortgelijke tegels de opschriften soms verduisterd of geschonden zijn door toevallige drukking, ten tijde dat het leem nog week was; men zie b. v. het Holdeurtsche opschrift, uitgegeven in de verhandeling *Een romeinsche tegel*. Ook zijn er op dezen zelfden tegel meer sporen van eene beschadiging door drukking, en wel juist nabij dit teeken, tusschen dit en het slotteeken I.

Een gelijksoortig verschijnsel werd ook opgemerkt op tegel Pl. I, waar het eerste teeken, naar wij meenen op goede gronden, voor eene X gehouden is.

Of nu echter tusschen deze X en het slotteeken I nog een getalmerk onderdrukt is, kan betwijfeld worden, maar het komt ons toch waarschijnlijk voor; en wel op grond van nog aanwezige fijne trekken, die doen vermoeden dat er eene V gestaan heeft. Is dit vermoeden juist, dan heeft men het getal in regel 2 te lezen: DCXVI.

Dat hier wederom aan het getal gevormde en aan den steenbaas opgeleverde tegels te denken is, zal na het boven aangevoerde wel geene nadere opheldering behoeven. Dit aangenomen zijnde, mag men verder veronderstellen, dat de beteekenis van regel 1 met dit getal in naauw

verband staat en ongeveer dezelfde zal zijn als van de vroeger vermelde tegels. En deze vroeger vermelde te rade nemende, meenen wij in de eerste letter van regel 1 eene N, en daarin de verkorting te zien van *Numerus*. Als zoodanig komt die letter ook voor op twee der bovengemelde tegels; zie *Een rom. tegel* enz., en *Nieuwe ontdekkingen van rom. oudheden te Holdeurnt*, in NIJHOFFS *Bijdragen*, Dl. VIII. Wel heeft deze letter N hier een vreemden vorm, wegens den haak aan het boveneinde van haar tweede been; maar die haak behoort als overtollig beschouwd te worden; hij behoort niet tot de letter, maar kan ontstaan zijn door vergissing van den zeer haastigen schrijver, of is mogelijk te beschouwen als een overblijfsel van een vroeger ingekrabd en daarna weêr uitgevaagd opschrift, waarvan op dezen zelfden steen nog twee andere voorbeelden schijnen voorhanden te zijn, te weten: de streep tusschen de N en de daaropvolgende T, en de dubbele buik der letter M. In de letters T en M lezen wij de verkorting: *Tegularum Minorum*. Even' als op een der vroeger uitgegeven tegels stond: *Laterclos Numero* etc., (zie *Een rom. tegel* enz.) meenen wij hier het gelijksoortige *Tegularum Numerus* te zien. Inderdaad behoort deze soort van tegels, wat grootte betreft, tot de kleinste. Van de meer dan achttien in grootte verschillende romeinsche tegels, die te Holdeurnt opgegraven en door ons gemeten zijn (zie *Een romeinsche tegel*, bl. 7) behoort de onderwerpelijke tot op een na de kleinste soort.

Wat aan deze verklaring nog meer waarschijnlijkheid bijzet is, dat bij vergelijking van 'de vroegere tegelopschriften er niet wel plaats is voor eene andere opvatting. Er zouden, op grond van die andere opschriften, nog slechts twee andere gissingen in overweging kunnen komen; de eene, dat in de letters NMT de naam van den steenvormer, de andere, dat er eene dagteekening door zou uitge-

drukt zijn. Maar de letters NMT laten onzes oordeels niet toe er eene van deze gissingen uit te wringen.

Het eenige bezwaar, dat bij ons zelve tegen de gegeven verklaring is opgerezen, bestaat hierin, dat de benaming *tegula*, zoo veel wij weten, bepaaldelijk gegeven werd aan dak- of dektegels. Die tegels waren langwerpig vierkant en aan de twee lange zijden van een opstaanden rand voorzien, waarmede zij aan elkaâr geschoven werden, terwijl dan de twee aan elkaâr sluitende randen met eene gebogen pan (*imbrex*) bedekt werd, om het indringen van den regen te beletten. De muurtegels daarentegen waartoe de onze behoort, heetten *latères* en *laterculi*, welke benaming ook voorkomt op den Holdeurntschen tegel, afgebeeld in het meergenoemde opstel *Een rom. tegel* enz.

Wanneer deze bepaling van de benaming *tegula* juist mogt zijn, zouden wij tot opheffing der bedenking geene andere kans zien dan te veronderstellen, dat de opzigter der steenfabriek zich hier òf niet streng aan de juiste taalkundige benaming der twee onderscheidene tegelsoorten gehouden had, òf dat hij voor zijne administratieve aantekening een kleinen, onaanzienlijken, muurtegel gebruikt had, terwijl hem dak- of dektegels geleverd waren.

12 Dec. 1864.

Lu

VE

VERS

LJ F.1

VERS

OPMERKINGEN

OVER

EENIGE PLAATSSEN VAN HET XXI^{ste} BOEK

VAN

'LIVIUS' ROMEINSCHЕ GESCHIEDENIS.

DOOR

J. C. G. BOOT.

De meeste Romeinsche geschiedschrijvers waren tevens redenaars, zoo als CATO, ALBINUS, FABIUS PICTOR, FANNIUS, CAELIUS ANTIPATER, RUTILIUS RUFUS, SISENNA, C. JULIUS CAESAR, of opgeleid in de scholen der rhetoren, als T. LIVIUS en TACITUS. Geen wonder dus, dat op hunne werken een rhetorische tint ligt, noch dat in rhetorische wendingen en oratorische vormen een gedeelte van hun kracht en hun zwakheid, van hunne verdiensten en fouten gelegen zijn. Als CICEERO, die er zelf over dacht de geschiedenis van zijn land te schrijven, de kunst van den geschiedschrijver *opus unum maxime oratorium* noemt (*de Leg.* I, 2), drukt hij daardoor niet slechts zijn eigen oordeel, maar dat van het meerendeel zijner landgenooten uit en als CREMUTIUS CORDUS tot lofspraak van LIVIUS dezen noemt *eloquentiae ac fidei praeclarus* (bij TAC., *Ann.* IV, 34), geeft hij duidelijk genoeg te kennen, dat welsprekendheid in den ge-

schiedschrijver geen mindere verdienste geacht werd dan goede trouw. Men behoort dus om billijk te zijn en hunne schriften juist te beoordeelen, zich op dit standpunt te plaatsen.

LIVIVS spreidt zijn redenaarstalent voornamelijk ten toon in die gedeelten van zijn werk, waar hij niet verhaalt, maar de handelende personen sprekende invoert; maar daar ook loopt hij het meest gevaar om bij de ontwikkeling zijner gedachten in overdrijving en onwaarheid te vervallen. H. TAINÉ heeft in zijn *Essai sur Tite Live* daarvan enkele voorbeelden opgegeven. Zie *Chap. III, § 2*. Vergunt mij een paar andere aan te wijzen, die mij bij eene herlezing van het een-en-twintigste boek in het oog zijn gevallen.

HANNIBAL belegert Saguntum. De Romeinsche senaat zendt op dit bericht twee afgevaardigden naar Spanje, om hem het opbreken van het beleg te gelasten. Door HANNIBAL afgewezen, begeven zij zich naar Carthago en eischen de uitlevering van den veldheer. Zij vinden daar een bondgenoot in HANNO, den ervijand der Barcassen. Wat deze kan gezegd hebben deelt LIVIVS in het tiende hoofdstuk gedeeltelijk in de *oratio obliqua* mede, maar verlaat spoedig dien toon en voert hem aldus sprekende in: *Juvenem flagrantem cupiditate regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes, ad exercitus misistis*. Als men het min juiste *legionibus* voorbijziet, dan is dit onberispelijk en schoon uitgedrukt. De vergelijking van den van eerezucht blakenden jongeling, dien men naar het leger had gezonden, met het vuur, waaraan brandstof verschaft wordt, is natuurlijk en gepast. Maar nu vervolgt HANNO: *Aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis*. Had hij werkelijk aldus gesproken, ik twijfel of zijne hoorders een glimlach of een teeken van ongeduld zouden onder-

drukt hebben. Want *wat* beteekenen die woorden, en in welk verband staan zij tot het voorgaande, waarop zij om *ergo* moeten slaan? Wordt met *hoc incendium* HANNIBAL bedoeld? Dit gaat niet om het bijgevoegde *quo nunc ardetis*. Dan de eisch der Romeinsche gezanten? Daarvoor zijn *incendium* en *ardetis* veel te sterke uitdrukkingen. Ik gis, dat LIVIUS niets anders bedoeld heeft dan hetgeen in Spanje toen voorviel en waaruit hij droevige gevolgen voor Carthago voorzag. Hetgeen onmiddellijk volgt geeft steun aan dit vermoeden: *Saguntum vestri circumsedent exercitus, unde arcentur foedere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones*. Maar dan is blijkbaar *quo nunc ardetis* eene oratorische hyperbole, en HANNO zou zich juist aldus hebben uitgedrukt: *Aluistis ergo incendium, quo nunc ardet Hispania, mox ipsi ardebitis*. Wat LIVIUS hem in den mond legt — want voor het aannemen eener interpolatie bestaat geen grond — is eene zoo groote overdrijving, dat geen redenaar, allermint een zoodanige die als HANNO zijne zaak voor ongunstige en partijdige rechters bepleitte, zich daaraan mocht wagen.

Het is geheel onberispelijk, als LIVIUS de stad Rome in c. 35 door HANNIBAL *arcem et caput Italiae* laat noemen; maar ik vind niets dan een schoonklinkende phrase in hetgeen hij denzelfden in hoofdstuk 30 tot zijne soldaten laat zeggen, toen zij, een weinig ontmoedigd door eene schermutseling met Romeinsche ruiters aan de Rhone, tegen den moeilijken tocht over de Alpen opzagen: *Romam, caput orbis terrarum petentibus* cet. Een Romein uit den tijd van AUGUSTUS was zoo gewoon aan dien weidschen titel, dat hij niet bedacht, dat hij nooit over HANNIBALS lippen kon gekomen zijn. Want dat de woorden *caput orbis terrarum* geen vreemd toevoegsel, maar van LIVIUS afkomstig zijn, staat bij mij boven alle bedenking.

In het verhaal van den slag aan den Ticinus in c. 46

staat een woord, dat aan een der laatste uitgevers van LIVIUS aanstoot heeft gegeven. Op het bericht, dat de Consul P. CORNELIUS SCIPIO gewond en door zijn' zoon gered werd, volgen deze woorden: *Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale Poenisque appellatus*. Het oudste en beste handschrift der derde decade, de *Codex Puteanus*, heeft het futurum *erit*. ALSCHESKI heeft uit den *codex Colbertinus*, die mede tot de goede handschriften behoort, *erat* opgenomen en ontkept ten stelligsten, dat LIVIUS anders kan geschreven hebben. Hem was de plaats van FLORUS bekend, die J. F. GRONOVIVS tot verdediging van het futurum heeft bijgebracht, uit het verhaal van hetzelfde feit: *Hic erit Scipio, qui in exilium Africae crescit, nomen ex malis eius habiturus* (II, 6); maar hij beweert; dat wat aan FLORUS past, niet aan LIVIUS mag opgedrongen worden. MADVIG, alles behalven een bewonderaar van ALSCHESKI, behield *erit* in den tekst, doch prijst in de voorrede p. VIII *erat* aan. Naar mijne meening dwalen beiden door niet te letten op de neiging van LIVIUS om aan zijne uitdrukkingen een oratorische kleur te geven. Hij vond het sierlijker om van hetgeen reeds verleden was, maar dat hij eerst later zal verhalen, in den toekomstigen tijd te spreken, dan het praesens of perfectum te gebruiken, dat bij een meer eenvoudig verhaal door hem zou gebezigd zijn. Evenzoo vangt hij het zevende boek met deze woorden aan: *Annus hic erit insignis novi hominis consulatu* cet, waar GRUTER ook aan het futurum tornde, en geïnterpoleerde handschriften *erat* en *fuit* leveren. LIVIUS schreef *erit*, omdat hij eerst daarna opgeven zal, welk plebejer toen consul, wie toen het eerst praetor en aedilis curulis geworden is. Keeren wij de voorstelling om, zoodat de volgende woorden: *Plebes consulatum L. Sextio dedit, patres praeturam Camillo — ceperunt* voorafgaan,

dan moet noodzakelijk volgen: *Ita annus hic fuit insignis* cet.

Niet overal baat het middel om den tekst steunende op het gezag der beste handschriften door verklaring te handhaven. Er zijn door de uitgevers plaatsen aangewezen, waar door afschrijvers of glossatoren geknoeid is; er zijn anderen, die nog niet tot de oorspronkelijke redactie schijnen teruggebracht. Van deze laatste soort wensch ik een paar voorbeelden te geven.

In het tweede hoofdstuk wordt gesproken van de betrekking, waarin HASDRUBAL tot HAMILCAR stond *flore aetatis, uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus*, en dan volgt: *gener inde ob aliam indolem profecto animi adscitus*. Terwijl de vroegere uitleggers aan de mogelijkheid eener aannemelijke verklaring dezer woorden twijfelden en door de meesten de verbetering van LIPSIIUS *ob altam indolem profecto annis* werd aangenomen, zijn ALSCHESKI en MADVIG tot de lezing der twee beste handschriften teruggekeerd, en de eerste vertaalt: „dann zum Schwiegersohn seiner anderen natürlich geistigen Vorzüge wegen angenommen?“ Ik weet niet of MADVIG de plaats ook zoo opvat; mij komt die verklaring zoo gezocht voor, dat ik er mij niet mede vereenigen kan. LIVIUS, die dikwijls *indoles animi* gebruikt — zie de plaatsen door DUKER opgegeven uit IX, 4 en 17; XXIX, 31 — zal wel geschreven hebben: *gener inde ob altam indolem animi adscitus*. Vraagt iemand, hoe dan *profecto* in den tekst is gekomen, dan antwoord ik dat het weglaten van *animi* in een ouder handschrift, misschien aan een vlijtigen lezer van LIVIUS aanleiding gaf om op den kant aan te teekenen *profecto animi*. Met *animi* is te gelijk het exegetische *profecto* overeenstemmend met *δηλονότι, δηλαδή*, 'namelijk', in den tekst der latere afschriften opgenomen.

Een tweede voorbeeld levert c. 27 op, waar beschreven

wordt, welke maatregelen HANNIBAL nam om de Galliërs van de overzijde van den Rhodanus, dien hij moest overtrekken, te verjagen. Hij zendt eene ruiterbende eenige uren hooger op, om daar de rivier over te steken en den vijand in den rug te vallen. Deze manoeuvre gelukt. Zij bereikten den linkeroever en houden een dag rust. Dan gaat het verhaal aldus voort: *Postero die profecti ex loco prodito fumo significant transisse et haud procul abesse*. Behoort *prodito* bij *loco* of bij *fumo*? Zeker niet bij *fumo*; want zoo als POLYBIUS zegt τῷ καπνῷ σηματοῦν, zoo zegt men in het Latijn *fumo signum dare*. Zie LIV., IV, 27. Nog minder bij *loco*; want *locus proditus* kan niet hetzelfde zijn als *locus editus*. Ook de woorden *ex loco* zijn niet te verdedigen, hetzij men *profecti ex loco*, of wel *ex loco significant* bij elkander voegt. In beide gevallen is het toevoegsel geheel overtollig. CLERICUS gaf eene onberispelijke uitdrukking door te schrijven *ex loco edito fumo significant*, maar het ware heeft hij niet getroffen. Het is gemakkelijk te vinden door eene vergelijking met de woorden van POLYBIUS, wien LIVIUS in dit gedeelte van zijn verhaal volgde. Hij schrijft III, 48: σηματοῦντες ἑαυτοὺς τὴν παρουσίαν τῷ καπνῷ κατὰ τὸ συνταγματικόν, dat is, volgens afspraak, *ex praedicto*, zoo als LIVIUS, XXXIII, 6, schrijft: *velut ex praedicto ambo Scotussam petierunt*. Zonder twijfel heeft hij hier geschreven: *Postero die profecti ex praedicto fumo significant transisse (se) et haud procul abesse*. *Ex praedicto* is geen overtollig bijvoegsel. Zonder voorafgaand overleg kon HANNIBAL niet weten, wat die rook beteekende. *Praedicto* bij verkorting geschreven *pdicto* werd verkeerd gelezen en gaf zoo aanleiding tot het inschuiven van *loco*.

Even als SALUSTIUS en andere schrijvers geeft LIVIUS aan Rome somwijlen de benaming *Urbs Romana* (zie CORTTE, op SAL. Cat. 18, 8). Derhalve twijfel ik niet, dat hij

geschreven heeft: *moenia non Italiae modo, sed etiam urbis Romanae*, zoo als wij nu in c. 35 lezen, maar ik geloof dat hij te veel smaak had om te schrijven: *Romam tantus terror ex hac clade perlatus est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis hostem venturum*, zoo als de handschriften en uitgaven hem in c. 57 laten schrijven. Daar in denzelfden zin *Romam* voorafgaat, zal hij wel eenvoudig *ad urbem* geschreven hebben, even als elders die geijkte uitdrukking door hem voldoende werd geacht. (Vg. DRAKENBORCH op VII, 14, 10.)

Misschien heb ik langer dan noodig was stilgestaan bij plaatsen, in welke het voor den zin weinig afdoet, of men de waarschijnlijkheid eener interpolatie erkennen wil of uit eerbied voor de handschriften de aangenomen schrijfwijze blijft verdedigen. Ik wil beproeven, of ik die schuld kan afkopen door met geringe verandering den tekst van enkele fouten te zuiveren, die deels niet opgemerkt, deels niet gelukkig verbeterd zijn.

Toen het te voorzien was, dat Saguntum zou bezwijken en volgens het oorlogsrecht van die dagen de inwoners over de kling gejaagd worden, besloot ALCO eene poging te wagen om zijne medeburgers tot de overgave te bewegen. Hij begaf zich naar HANNIBAL, maar vond dezen niet bereid om lijfsbehoud aan de belegerden te schenken, dan onder zeer harde voorwaarden. Zij moesten have en goed prijs geven en de stad verlaten *cum singulis vestimentis*, eene bepaling, die in soortgelijke omstandigheden gebruikelijk was. Ziet de plaatsen door FABRI aangehaald, IX, 4 en 15; XXII, 52; XXIII, 15; XXXI, 17 en 45. ALCO weigerde die voorwaarden in de stad bekend te maken. Daarop belast ALORCUS zich met die taak. Wat hij in eene raadsvergadering te Saguntum zou gezegd hebben, deelt LIVIUS mede in c. 13. Wij vinden daar ook deze woorden: *coniugum vestraque corpora ac*

... *binis* ... In plaats
 ... *Saguntijn* twee
 ... het verschil
 ... Had *HANNI-*
 ... dit andere
 ... men alles ont-
 ... te gunnen,
 ... uit het voorgaande,
 ... *ALOR-*
 ... heeft kunnen
 ... *J. LIPSIUS*
 ... hetzelfde als
 ... iudelijk zicht-
 ... daar te-
 ... woord niet ge-
 ... eigene woorden van
 ... *Emend. Liv.* p. 32.
 ... verandering van *binis*
 ... plaats van
 ... zonder aarze-
 ... inviel. *Cum*
 ... als iudelijk blijkt
 ... *Flacc.* § 79: *affers* —
 ... *vestimentis*
 ... *binis* en *unis* ver-
 ... *imperio Ca. Pomp.*
 ... volgens handschriften
 ... de beste handschrijf-
 ... bewaard hebben.
 ... troepen vóór den
 ... in c. 43: *Sa-*
 ... *montibus pe-*
 ... *laborum pericu-*

lorumque vestrorum vidistis, schuilt een fout, die tot nu de aandacht der uitgevers ontsnapt is. Stond er *feras consecrando*, het kon er even door; maar *pecora consecrando* is ongerijmd. Aangenomen, dat het vee in die landen niet in de vlakten, maar op de bergen weidde en dat de soldaten hunne strooptochten daarheen richtten, dan rijst de vraag op, of dat geenerlei voordeel gaf? Maar dit daargelaten; hoe kon LIVIUS, die HANNIBAL bij een vroegere gelegenheid liet zeggen: *Per tot annos vincentes eos stipendia facere neque ante Hispania excessisse quam omnes gentes et terrae, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent* (c. 30), nu denzelfden veldheer tot dezelfde soldaten het woord voerende, den langdurigen krijg, dien zij gevoerd hadden met verachting eene *pecorum consecratio* laten noemen, en dit vergetend, iets verder hem deze woorden in den mond leggen: *Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna taceam?* hoe kon hij hem zonder bespottelijke grootspraak hun laten wijzen op de overwinningen, die zij bevochten hadden op *tot ferocissimos Hispaniae populos?* Niet *pecora*, maar *decora consecrando* past in de aanspraak van HANNIBAL. *Decora* zijn *schitterende daden*, zoo als meermalen bij LIVIUS, b. v. VII, 33. VI, 20, en in ditzelfde hoofdstuk 43: *nemo vestrum est — cui non idem ego virtutis spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua possim decora*. HANNIBAL zegt dan: Gij hebt in Spanje jacht gemaakt op roemrijke daden, maar luttel voordeel behaald; nu is de tijd daar om een voordeeligen en winstgevenden veldtocht te maken.

De laatste plaats, op welke ik uwe aandacht wensch te vestigen, staat in het 47ste hoofdstuk. Na de nederlaag aan den Tessino besloot SCIPIO over de Po terug te trekken en voerde die beweging zoo goed uit, dat hij met het gros zijner armee Piacenza al bereikt had, voordat de vijand zijn aftocht bemerkte. HANNIBAL breekt nu op om

hem in te halen en overrompelt een handvol achterblijvers, die aan de rivier bezig zijn een vlot (*ratem*) los te maken. Want, om dit in het voorbijgaan op te merken, ofschoon voorafgaat: *ratibus, quibus iunxerat (Scipio) pontem, nondum resolutis*, is het niet noodig met GRONOVIVS vervolgens te schrijven *segniter rates solventes*: het enkelvoud is onberispelijk, als men aan een der *rates* denkt, waaruit de brug was zamengesteld. Ook de volgende zin, waarop het mij aankomt, bevestigt het enkelvoud: *Transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant tota rate in secundam aquam labente*. Na al wat FABRI en ALSCHESKI op deze woorden aangeteekend hebben, zeg ik met GRONOVIVS: „*Vix capio*” of liever: *ne vix quidem*. De door dezen grooten criticus en fijnen taalkenner voorgestelde lezing *tota rate vi secundae aquae dilabente* is mij echter te willekeurig, en schijnt ook om andere redenen niet aannemelijk. Mij dunkt er is een betere lezing te vinden. Ik gis, dat LIVIUS geschreven heeft: *Transire pontem non potuit, ut extrema resoluta erant totam ratem secunda aqua rapiente*. Hij kon de brug niet overtrekken, daar de stroom een geheel vlot (d. i. een stuk uit de brug) wegvoerde, zoodra de houwvasten of touwen (die hier *extrema*, elders *retinacula* en *vincula* genoemd worden, zie c. 28) losgemaakt waren. Eene volkomen gelijksoortige voorstelling kan ik uit hoofdstuk 28 opgeven: *ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente*.

Met eenig vertrouwen onderwerp ik mijne opmerkingen aan uw oordeel. Dit althans zult gij mij toegeven, 1°. dat men bij het aannemen van interpolatiën bij LIVIUS behoedzaam moet zijn, en 2°. dat ook na den arbeid door MADVIG aan dezen schrijver besteed nog niet alles zuiver en zonder feil is.

OVER EENE KLASSE
VAN
UITERST BEDORVENE UITDRUKKINGEN
IN ONZE TAAL,

DIE GEMAKKELIJK TOT HAAR VROEGEREN ONBERISPELIJKEN
VORM KUNNEN TERUGGEBRACHT WORDEN.

MEDEGEDEELD DOOR

L. A. TE WINKEL.

Mijne Heeren!

Er bestaat wel geene taal, die niet enkele woorden en spraakwendingen bezit, welke den toets der Logica niet kunnen doorstaan. De oorzaken van het onjuiste in zulke uitdrukkingen waren verschillend: nu eens was het schijnbedrog, dat den waren aard der dingen en verschijnselen voor het oog verborg; dan onkunde aangaande de betekenis van een vreemd woord, dat men in zijne taal overbracht; een ander maal was het woord oorspronkelijk volkomen goed gedacht, doch werd het later onjuist, doordien de zaak zelve van natuur veranderde; in nog andere gevallen lag de oorzaak in het streven om twee verschillende begrippen als ineen te smelten en door ééne uitdrukking te vertegenwoordigen. Zoo was het b. v. schijnbedrog, dat aan het graphiet den naam van *potlood* gaf, en dat het rijzen van den gezichteinder boven het vlak van de loop-

baan der aarde *ondergang der zon* deed noemen; eene verkeerde opvatting van het Grieksche woord *ἀποσπορ* deed de Latijnsche uitdrukking *articulus* ontstaan, en deze, op hare beurt, de zeker niet verstandigere *lidwoord*; verwisseling van grondstof was de oorzaak, dat de benaming *oorijzer* thans onjuist is. — De uitdrukking *zich inlaten met iets*, waarin het voorzetsel *met* ongepast schijnt, is een gevolg van het streven om de twee begrippen *zich inlaten in iets* en *zich bemoeien of bezighouden met iets* te vereenigen en gelijkelijk te vertegenwoordigen.

De uitdrukkingen als de laatstgenoemde, talrijker dan men misschien wel vermoedt, worden veelal verkeerd begrepen en, m. i. ten onrechte, veroordeeld; zij getuigen veeleer van tact dan van gebrekkig denken. — De onjuiste benamingen, ontstaan uit onkunde aangaande de verborgen natuur der dingen, zijn zeer verschoonlijk. De taal is door het volk gemaakt, niet door wijsgeeren en natuurkundigen; de onze is dan ook evenmin vrij van zulke gebrekkige uitdrukkingen als elke andere. — Doch minder of liever geene verschooning, verdienen de zoodanige, die getuigen van eene verkeerde opvatting van hetgeen voor ieders oogen ligt, en door ieder beoordeeld kan worden; zij verraden een scheef en onjuist denken. In dit opzicht onderscheidt onze taal zich gunstig van andere. Bij eene vergelijking van Nederlandsche woorden met de daaraan beantwoordende in vreemde talen blijkt doorgaans, dat de onze of even juist of juistere gedacht zijn. Zoo is b. v. ons *spoorweg* even goed als het Engelsche *railway* en als het Italiaansche *strada* of *via ferrata*; maar klaarblijkelijk veel juistere dan het Fransche *chemin de fer*, het Spaansche *camino de hierro*, het Hoogduitsche *Eisenbahn* en het Deensche *Jernbane*. Gedrochtelijke samenstellingen als Engelsch *handkerchief*, of zelfs wel *neckhandkerchief* (nek-hand-hoofddekseel) bezitten wij gelukkig niet,

en *zich zelve aan iets te herinneren*, d. i. *zich te doen denken aan hetgeen, waaraan men reeds denkt*, zoo iets laten wij aan de philosophisch denkende Duitschers over.

Doch het is thans geenszins mijn voornemen eene lof-rede op onze taal te houden, ik wil integendeel eene aanklacht tegen haar inbrengen; niet tegen onze taal in het algemeen, maar bepaaldelijk tegen het Nederlandsch der 19de eeuw. Wij zijn de schuldigen. Wij hebben eene geheele klasse van onberispelijke uitdrukkingen, door het voorgeslacht gevormd en tot aan het einde der vorige eeuw ongeschonden bewaard, op de onverantwoordelijkste wijze bedorven, en er taalmonsters van gemaakt, die misschien bij geen ander volk hunne wedergaden vinden. — Gelukkig dat de zaak niet hopeloos staat, dat de onberispelijke vorm zeer gemakkelijk kan hersteld worden; vooreerst omdat de taal des dagelijkschen levens dien onverminkt heeft behouden; vervolgens omdat de vereischte wijziging zeer gering is te noemen en, om zoo te zeggen, geene verandering in de uitspraak vordert.

De door mij bedoelde uitdrukkingen zijn tijdsbepalingen, die het antwoord geven op de vraag: *hoe laat?*; uitdrukkingen derhalve, die dienen om een punt in de tijdruimte aan te wijzen. — Ten einde over haren aard te oordeelen, moeten wij ons herinneren, dat de menschelijke geest zich den *tijd* als eene *ruimte* voorstelt, en wel als eene *lijn*. De meeste uitdrukkingen, die op den tijd betrekking hebben, zijn dan ook aan de ruimte ontleend. Men zegt: het een of ander gebeurde *in* dien tijd, *op* dien tijd, *omstreeks* (d. i. in de omstreken van) dien tijd, *omtrent* (d. i. in de nabijheid van) dien tijd; — *voor*, *bij*, *tegen*, *over* zevenen; — men spreekt van een *tijdpunt*, een *tijdstip*, eene *tijdsruimte*; — men oordeelt van eenen *tijd*, even goed als van eene *lijn*, dat hij *lang* of *kort* is. Het ligt dus klaarblijkelijk in de richting van ons denkvermogen ten opzichte

van den tijd op dezelfde wijze te werk te gaan als ten opzichte van de ruimte; deze is het model, waarnaar men zich richt. Wij hebben derhalve te vragen: hoe bepaalt men de ligging van een punt in de ruimte, in eene lijn? Het antwoord vereischt geen diepzinnig onderzoek, geene omzichtige proefnemingen om der natuur hare geheimen te ontlokken; het ligt gereed. Men neemt een bekend punt als oorsprong, als punt van uitgang aan, en meet de ruimte tusschen dien oorsprong en het punt, welks ligging bepaald moet worden. Is het aantal tusscheninliggende lengte-eenheden geteld, dan is het werkstuk volbracht.

Bij den tijd zal men op dezelfde wijze moeten handelen. Het punt van uitgang, dat als bekend ondersteld wordt, wisselt daarbij echter in een etmaal twee malen af: nu is het de middag, dan de middernacht. De eenheden, waarmede men meet, zijn *uren*, hunne deelen en onderdeelen heeten *minuten*, *secunden* enz.

Is dat alles boven bedenking verheven, dan is ook de natuurlijke vorm bekend, dien de tijdsbepalingen behooren te hebben. Eveneens als men zegt, dat zeker voorwerp *drie* of *vier* *voeten* van den muur staat, dat een dorp *drie* of *vier* *mijlen* van de hoofdstad ligt, evenzoo behoort men te zeggen, dat iets *te* of *om drie* of *vier uren* na den *mid-dag* zal geschieden, hetgeen kennelijk niets anders beteekent, dan dat de afstand in tijd tusschen den middag en het bedoelde tijdstip drie tijdseenheden of uren zal bedragen. Het is natuurlijk, dat de meervoudsvorm vereischt wordt, wanneer de maat meer dan éénmaal in den afstand begrepen is, bij bepalingen van tijd evenzeer als bij bepalingen van ruimte. En inderdaad wij handelen zoo en voldoen aan het genoemde vereischte, behalve alleen bij die soort van tijdsbepalingen, waarop ik thans het oog heb. Wij zeggen: *Dit geschiedde twee eeuwen vóór* of *na*

Christus; De koning stierf drie jaren, vijf maanden en zes dagen na zijne troonsbestijging; Het kind werd drie weken na zijne geboorte gedoopt; Hij overleed zes uren na de operatie. — De antwoorden op de vraag: *Hoe laat na den middag of na den middernacht?* zullen dus consequent moeten luiden: *Te of om drie uren, vier uren* enz.; en zulke onberispelijke uitdrukkingen hebben onze voorouders, o. a. HOOFT, BRANDT, WAGENAAR, de DAMES WOLFF en DEKEN, en zelfs nog BILDERDIJK *) gebezigd; en zijn nog door WEILAND in zijne *Spraakkunst*, en door ons geacht medelid Prof. BRILL in zijne *Nederlandsche Spraakleer* uitdrukkelijk voorgeschreven. Voor ons, zonen der zoo bij uitstek mathematische 19de eeuw, bleef de eer gespaard om die uitdrukkingen te verknoeien; wij schrijven: *ten drie ure, ten half vier ure* enz. Ongetwijfeld geschiedde zulks de eerste maal om voornaam te schijnen; want wie niet pedant is, zegt in het dagelijksch leven, even goed als het volk: *om drie uren* of *om drie uur, om halfvier*. Dat het volk daarbij aan een meervoud denkt, blijkt overtuigend uit de meervoudsvormen *bij tweeën, voor drieën, tegen vieren, na vijven, over zessen*. Opmerking verdient het, dat de wijziging zich tot de uren beperkt heeft; dat de minuten en seconden aan de kunstbewerking ontkomen zijn; en nog merkwaardiger is het, dat men de inconsequentie niet opmerkt, als men schrijft of leest: *Ten drie ure, vijf en veertig minuten en zestien seconden vangt de zonsverduistering aan;* nooit zegt men *45 minuut* of *minute*.

Veroordeelen wij echter niet te spoedig; laten we zien, of de uitdrukking *ten drie ure* misschien te verdedigen, en mogelijk nog wel beter is dan de verworpene onzer voorouders. Ontleden wij haar te dien einde. Wat is *ten*? wat *ure*? wat kan *ten drie ure* volgens ons spraakgebruik beteekenen?

*) Zie *Geschied. des Vaderl.* VIII. 214, 221; X. 28 enz.

Ten is eene samentrekking van twee woorden; hier, in dit geval, van het lidwoord *het*, dat in den 3den naamval *den* luidt, en van het voorz. *te*, dat in zulke samentrekkingen steeds den 3den naamval beheerscht. Wij hebben hier dus een datief, en wel een enkelvoudigen, vermits *ure* volgt, en alle datieven van het meervoud niet alleen nu, maar ook voorheen, het woord mocht sterk of zwak verbogen worden, op eene *n* eindigden. Aan een meervoud valt hier dus niet te denken.

Ure kan, oppervlakkig beschouwd, niet slechts de datief van het onzijdige *uur*, maar ook van het vrouwelijke *ure* wezen. *Ten* toont echter duidelijk, dat wij met den onzijdigen, niet met den vrouwelijken vorm te doen hebben; in het laatste geval toch zou men *ter drie ure* zeggen. De vrouwelijke vorm zou trouwens hier geheel ongepast wezen. *De ure* wordt thans nooit absoluut en als tijdmaat gebezigd, maar als tijdstip, en steeds met betrekking tot hetgeen er in voorvalt: *in de ure der benauwdheid, in de ure des doods, in de ure der verzoeking*. Bij *te dezer ure, te dier ure* denkt men niet aan den tijd, hoe laat; en uitdrukkingen als *ter zelfder ure* behooren uitsluitend tot den plechtigen bijbel- en kanselstijl.

Derhalve bestaat de geheele uitdrukking *ten drie ure* uit het onzijdige *uur*, in den 3den naamval van het enkelvoud, geregeerd door het voorzetsel *te*, en vergezeld van het meervoudige telwoord *drie*.

Hier kan eene bedenking oprijzen. De vorm van het enkelvoud, zegt men, vervangt in vele gevallen bij een bepaald telwoord dien van het meervoud. Men spreekt immers van *drie voet, drie duim, drie pond, drie lood, drie gulden, drie man*; men zegt, dat iets *drie jaar* of *drie uur* geduurd heeft: de vorm is dan wel die van het enkelvoud, maar men bedoelt een meervoud. Kan nu bij *ten drie ure* niet eene dergelijke opvatting moeten plaats hebben? —

Dit vermoeden kan slechts een oogenblik bestaan; bij eenig nadenken blijkt, dat èn de *e* van *ure* èn het lidwoord, dat in *ten* verborgen is, volstrekt verbieden die onderstelling aan te nemen. De uitdrukkingen *drie pond*, *drie el*, *drie gulden* behooren tot die soort van schijnbaar niet logische zegswijzen, die het gevolg zijn van het streven om twee min of meer strijdige begrippen te vereenigen, waarvan ik zooeven gewaagde. Hier is het te doen om eene veelheid als eene eenheid voor te stellen. *Drie pond* is en blijft eene veelheid; en de voorstelling daarvan wordt niet geloochend, maar, door het weglaten van den meervouds-uitgang, slechts een weinig naar den achtergrond geschoven. Eene zoo groote zonde tegen de logica als het vereenigen van een waar enkelvoud met een meervoudig telwoord be- gaat de taal slechts in schijn, niet metterdaad. Dit blijkt bij de woorden als *dag* — *dagen*, *slag* — *slagen*, *lid* — *leden*, *schip* — *schepen*, *gemet* — *gemeten*, die in het meervoud een anderen klinker hebben dan in het enkelvoud. De zoodanige woorden worden bij een telwoord in den regel alleen in den volledigen meervoudsvorm gebezigd. Men zegt wel, dat een oorlog *drie jaar*, dat eene vergadering *drie uur* geduurd heeft, maar niet, dat een regen *drie dag* heeft aangehouden; men spreekt wel van eene bende van 100 *man*, maar niet van eene maatschappij van 100 *lid*, noch van eene vloot van 100 *schip*. Daarom heet het bekende eilandje: *De Tien Gemeten*, niet: *De Tien Gemet*; ofschoon de schijnbare enkelvoudsvorm daar evenzeer gepast zou wezen, als bij *driesprong*, *vierkant*, *vijshoek*, *achtvlak* enz. *Dag*, *lid*, *schip*, *gemet* zouden als uitdrukkelijke enkelvoudsvormen, tegen de bedoeling aan, den hoorder of lezer dwingen om aan een enkelvoud te denken. De uitdrukkingen een *pak slaag* en *veertien daag*, met den klinker van het meervoud, bewijzen duidelijk, dat men niet met een waren singularis, maar met een verkorten pluralis

te doen heeft. Dit wordt nader bevestigd door de woorden op eene toonlooze *e*. Men spreekt nooit van *drie roede*, *drie elle*, *drie once*, *drie mudde*; men kapt den geheelen meervoudsuitgang en daarmede tevens de *e* af, en zegt: *drie roe*, *el*, *ons*, *mud*; — woorden, die de *e* niet kunnen missen, hebben alleen den vollen meervoudsvorm: *drie seconden*, *drachmen*, *maatjes*; en ofschoon men *drie pas* zegt, hoort men nooit van *drie schrede*, *drie trede*, noch van *drie schree* of *tree*. De taal vermijdt dus in zulke gevallen, onmiskkenbaar opzettelijk, alle vormen die noodzaken bepaaldelijk aan het enkelvoud te denken. Wat reden zou er zijn om in *ten drie ure*, met den uitgang van den enkelvoudigen datief, eene uitzondering te zien?

Doch al wilde men luchtig over die zwaarigheid heenstappen en onze uitdrukking desniettemin voor eensbeteekenend met *te drie uren* houden, het lidwoord dat in *ten* schuilt verbiedt het volstrektelijk. Het zou dwaas zijn te zeggen: *De kachel staat de drie voeten van den muur*. *Het dorp ligt de drie mijlen van de stad*; men zou natuurlijk terstond vragen: welke drie voeten? welke drie mijlen? *Ten drie uren*, d. i. *te den drie uren*, zou tot dezelfde vraag aanleiding geven, waarop men evenzeer het antwoord zou moeten schuldig blijven. — Er rest dus wel niets anders, dan te erkennen dat in *ten drie ure* geen verkort meervoud, maar de verbogen datief van het enkelvoud voorkomt. Die uitdrukking zegt dus ontwijfelbaar zooveel als *te den drie ure*, of, zoo wij *te* door het synonieme *om* vervangen, zooveel als: *om het drie uur*; hetgeen, in het Latijn overgebracht, neêrkomt op het ongerijmde *tribus horâ*; — eene andere opvatting laat de vorm niet toe, is niet mogelijk.

Ik zal wel niet noodig hebben op de *contradictio in terminis* te wijzen, die er gelegen is in eene verbinding van een meervoudig telwoord met een enkelvoudig zelfst. naam-

woord, waaruit de onverdedigbaarheid van zulk eene uitdrukking voortvloeit; ook weet ik zeer goed, dat niemand haar zóó opvat. Men merkt *drie* niet aan als een hoofdgetal, maar als een ranggetal; en men hecht aan de uitdrukking de waarde van: *ter derder ure, om de derde uur, tertiê horâ*. Men vergeet echter daarbij, dat een hoofdgetal alleen dan een ranggetal vervangt, als het achter het substantief staat, b. v. in *hoofdstuk drie, vers drie, psalm drie* enz., waarvoor men nooit *drie hoofdstuk, drie vers, drie psalm* zegt. Men bemerkt dus niet, dat men op die wijze de taal geweld aandoet. Doch nemen wij aan, dat die taalverkrachting er door kan, dat *ten drie ure* voor *ter derder ure* gelden mag; maar zien wij of *ter derder ure* hetzelfde kan beteekenen als het onberispelijke *te drie uren*. — Dit laatste wijst een ondeelbaar punt in de tijdruimte aan, streng genomen, gelijk sterrenkundigen veelal doen, nog kleiner dan eene secunde, en het geeft te kennen dat dit punt op drie uren afstands van den middag of van den middernacht ligt. Doch *ter derder ure* is niet de aanwijzing van een tijdpunt, maar van de ruimte van een heel uur van 60 minuten, van 3 600 seconden, van 216 000 tertiën. Hier is het dus: Leve de vrijheid! we kunnen uit 216 000 punten naar believen kiezen! — Neen, zacht wat; zóó is de meening niet. Het bedoelde punt behoort niet tot dat tweehonderdduizendtal, volstrekt niet; het behoort niet tot het derde uur, evenmin als tot het vierde, het ligt precies tusschen beide in; het is de grens, de afscheiding der twee opeenvolgende uren.

Erger wordt het nog, wanneer er minuten en seconden bijkomen; dan nemen alle grammatica en alle gezond verstand voor goed afscheid. Welke redelijke zin is er, toch te hechten aan uitdrukkingen als: *ten drie ure en vijftien minuten*? *Vijftien minuut* zegt men niet, en zoo men het al zei, dan wees men twee punten aan: één ter derder uur,

en één ter vijftiender minuut. Neemt men het woord in het meervoud, dan ontstaat de vraag: bij welke minuut van het derde uur moeten de 15 opgeteld worden? bij de eerste? of bij de tweede? of bij de laatste? bij welke toch? — En wat eene onhandigheid! Wat eene bespottling van alle orde en regelmaat, kortom van hetgeen men stijl noemt!

Er komt nog iets bij, dat verdient in aanmerking genomen te worden. Wij Nederlanders zijn groote puristen; wij verwerpen als barbarisme elke uitdrukking, naar een vreemd model gevormd, al is zij op zich zelve genomen volmaakt goed, wanneer wij reeds eene echt Nederlandsche benaming voor hetzelfde denkbeeld bezitten. *Rijnwijn* b. v. is een deugdelijk woord, even goed als *Moezel-wijn*; en toch wordt het met recht verworpen, omdat wij sinds eeuwen *Rijnsche wijn* gezegd hebben. Bij *ten drie ure* heeft eene verzaking van datzelfde, zeer verstandige beginsel plaats, en dat wel onder de verzwarendste omstandigheden. *Ten drie ure*, dat niet aan het volk, maar aan de geletterden zijn ontstaan te danken heeft, is een latinisme waaraan geen haar deugt, en daarvoor verstooten we eene grammatisch en logisch onberispelijke echt Nederlandsche uitdrukking, die eeuwen lang gegolden heeft!

Laten we nu onze rekening opmaken. De uitdrukking *ten drie ure* is

1°. strijdig met het hedendaagsche spraakgebruik: ook zij, die zóó schrijven, zeggen in het dagelijksch gesprek *om of te drie uren of uur*;

2°. strijdig met het gebruik onzer vaderen: zij schreven *te drie uren*, en hebben dus ongetwijfeld ook zóó gesproken;

3°. strijdig met het gezond verstand: het is niet maar eene gebrekkige, het is eene geheel verkeerde uitdrukking, die iets anders te kennen geeft dan men bedoelt. Zij noemt een uur, en zij meent een oogenblik; en dat oogen-

blik ligt niet eens binnen dat uur, het maakt slechts de grens uit waar het eindigt. Men drukt zich daarmede niets verstandiger uit, dan wanneer men zeide: *Ge weet, wie Oldenbarnevelt was; nu dien nóém ik u, maar ik bedóél hem niet, ik bedoel zijn dood.*

4°. strijdig met alle regelmaat: want alle andere tijdsbepalingen, mits er slechts het woord *uur* niet in voorkomt, bestaan, naar behooren, uit meervouden zonder lidwoord. Wij zeggen: *Dit geschiedde drie eeuwen vóór Christus; De vorst deed drie jaren, vijf maanden en zes dagen na zijne troonsbestijging afstand van de regeering; Het is tien minuten over zevenen*, en zelfs: *Zij stierf drie uren na de bevalling*; maar niet *de drie eeuw, het drie jaar, het drie uur* enz.

5°. strijdig met de Grammatica: zij verkracht een algemeen erkenden taalregel, die de plaatsing van het telwoord achter het substantief gebiedt. Er heeft eene ongehoorde omzetting van woorden plaats, die, zoo zij meer ingang vond en ook in andere gevallen werd toegepast, tot allerlei verwarring en zelfs tot processen aanleiding geven zou.

6°. strijdig met de zuiverheid onzer taal: zij is een barbarisme van het slechtst allooi, die eene deugdelijke, echt Nederlandsche uitdrukking dreigt te verdringen.

Ik vraag u, Mijne Heeren, of ik de zaak overdrijf, wanneer ik zeg, dat de bedoelde uitdrukking en haars gelijken in alle denkbare opzichten strijden met een goeden stijl, en beweer, dat zij veel erger zijn dan één der woorden, die wij in deze eeuw opzettelijk uit onze taal verbannen hebben?

Er is echter één argument, dat men, ook na alles, voor het behoud onzer onnederlandsche schrijfwijze zou kunnen aanvoeren, en dat, zoo ik mij niet bedrieg, werkelijk wel eens aangevoerd is. Men zou zich namelijk op het Gebruik kunnen beroepen en zeggen: „Wat 50 of 60 jaar in zwang geweest is, moet als gewettigd beschouwd worden.” — Men

heeft altijd veel geschermd met „*het Gebruik*”, dat men gewoonlijk voor een onweêrstaanbaren dwingeland aanzag en gaarne *den usus tyrannus* noemde, omdat men niet bedacht, dat er van zelf tweeërlei gebruik is: een wettig en een onwettig. Wij bezigen een aantal uitdrukkingen, die niet met de hedendaagsche taalregels overeenstemmen, b. v. *inderdaad*, *blootshoofds*, die thans *in de daad*, *blooten hoofds* zouden moeten luiden. Wij behouden ze, omdat ze wettig zijn; want zij stemmen overeen met de taalwetten, die heerschten in den tijd, toen zij ontstonden. Het Gebruik is daar in zijn volle recht. Doch geheel anders staat het met de hier bedoelde uitdrukkingen; deze waren van den beginne af evenzeer met de toenmalige taalregels als met het gezond verstand in strijd. Zulk een gebruik heeft nooit recht van bestaan gehad, en het is plicht er alle gehoorzaamheid aan op te zeggen. Een misbruik wordt door geen duur van jaren lofwaardig, evenweinig als onzin ooit door den tijd in geest kan veranderen. En buitendien, kan men wel van meer dan van een half gebruik spreken, wanneer het alleen in de schrijftaal bestaat, maar in de spreektaal nooit ingang heeft kunnen vinden? Het beroep op het Gebruik, zoo het hier al den naam van argument verdient, is derhalve in elk geval een uiterst zwak argument, dat de menigvuldige grieven zeker niet kan opwezen en krachteloos maken.

Neem ik nu in aanmerking, dat geene der drie door mij genoemde omstandigheden, die eene onlogische uitdrukking verschoonbaar maken kunnen, hier aanwezig is: geen diep verborgen natuur der dingen of schijnbedrog; geene verandering in den staat der zaken, sinds de zegswijzen ontstonden; geen streven om twee begrippen te vereenigen, dan vermeen ik, Mijne Heeren, dat de bedoelde schrijfwijzen vlekken zijn, die onze taal ontsieren; barbarismen van de ergste soort, waar ieder, die zuiverheid van stijl op

prijs stelt, zich van behoort te onthouden, en die, zoo het doenlijk is, moeten uitgebannen worden. Volstrekt onmogelijk schijnt zulks niet, als men slechts denkt aan *daadzaak*, *daarstellen*, *dezelve*, *eigendommelijk* en meer andere, die men heeft weten buiten gebruik te brengen. Het zou niet bij mij opkomen woorden als *potlood*, *oorijzer* enz. te willen afschaffen om ze door de juistere *ijzerkool*, *oorgoud* of iets dergelijks te vervangen; die uitdrukkingen leven in den mond van het volk, en de nieuwe zouden niet verstaan worden. Doch hier zijn alle kansen anders. Er behoeft geene nieuwe, vreemd klinkende zegswijze uitgedacht, er behoeft niets verkeers afgeleerd te worden. Het volk bezit de goede, oude uitdrukkingen; het heeft ze ongeschonden bewaard. De taal des dagelijkschen levens, waarvan de schrijftaal eene veredeling, geene verknoeiing behoort te zijn, protesteert ieder oogenblik luide tegen een bederf, dat van de geleerden is uitgegaan, die zich zelve veroordeelen door zelve *om drie uren* (of *uur*) te zeggen. Niemand behoeft dus zijnen mond geweld aan te doen; het is slechts de doode pen, die gedwongen moet worden eene andere gewoonte aan te nemen. — Dat zij, die de wond hebben geslagen, haar ook heelen; dat de geletterden tot het gezonde begrip en tot de zuivere taal terugkeeren, aan hunne inconsequentien een einde maken, en door hun voorbeeld ten minste eene poging aanwenden om hun blinde navolgers op den rechten weg terug te brengen.

Mocht men kunnen besluiten het ergerlijke misbruik af te schaffen, dan vervalt ook van zelve de uitdrukking *ten half drie ure*, d. i. *ter half derder ure*. Zij is wel minder onlogisch, maar strijdt daarentegen meer tegen de taal en de grammatica; zij voegt eene nieuwe taalfout bij de reeds aanwezige. Het is duidelijk, dat men zou moeten zeggen *ter halver derder ure* of *ter helft der derde ure*.

Te half drie uren is insgelijks af te keuren. Ieder, die

een greintje taaltact bezit, gevoelt dat deze uitdrukking even-
 weinig deugt als de vorige; en bij eene nadere beschouwing
 wordt zulks klaar en duidelijk. *Een half dozijn zakdoeken* is
 niet *elf en een halve doek*, maar *zes doeken*; en zoo kan *te*
half tien uren wel niets anders beteekenen dan *te vijf uren*.

Gelukkig behoeven we ook hier geene nieuwe zegswijze te
 bedenken. Het volk bezit er eene; en het toont ook hier dat
 het met zijne taal handiger weet om te gaan dan de gelet-
 terden: het zegt *halfdrie*, *halfvier*. Volgens ons taaleigen vol-
 komen onberispelijk, mits men die uitdrukkingen goed opvat
 en goed schrijft, namelijk als composita. Immers onze taal
 maakt gebruik van samenstellingen ter aanduiding van be-
 grippen, die, wilde men ze zuiver logisch uitdrukken, eene
 tamelijk lange omschrijving zouden vereischen. Zij noemt
 dan slechts twee begrippen, en laat het aan den hoorder
 over er de onderlinge betrekking zelf bij te denken. Hoe
 verschillend toch zijn de verhoudingen tusschen de samen-
 stellende deelen van *bloeddorst*, *bloedgeld*, *bloedgetuige*,
bloedverwant, *bloedwraak*, *bloedworst*; van *huisheer*, *huis-*
knecht, *huislook*, *huismuis*, *huisraad*, *huisvrouw*; de taal
 drukt dat verschil niet uit, maar laat het er bij denken,
 en toch iedereen verstaat die woorden. En hoeveel moet er
 b. v. bij het woord *theeblad* en dergelijke, die ieder evenzeer
 begrijpt, niet toegevoegd worden! — Dat wij van *halftwee*,
halfdrie enz. werkelijk composita maken, blijkt uit de uit-
 spraak, welke met die van *halfblind*, *halfdood*, *halfweg* e.
 a. overeenkomt. De compositie wordt duidelijk gehoord bij
 eene vergelijking der uitdrukkingen: *Hij is half blind*, heeft
 maar één oog, en *Hij was halfblind van het schitterende*
licht; *De boom is maar half dood*, de eene helft leeft nog,
 en *Het grauw sloeg den armen man halfdood*.

Doch zijn de uitdrukkingen *halftwee*, *halfdrie*, *halfvier*
 enz. waarlijk samengestelde woorden, dan strijden zij niet
 met het gezond verstand; dan behoeft men ze niet op te

vatten als *de helft van twee, drie* enz.; zij zeggen dan alleen, dat men de begrippen van *half* en *twee* op zekere bekende wijze moet verbinden. Het zijn dan eene bijzondere soort van samenstellingen, ter aanwijzing der halve uren opzettelijk gevormd, gelijk ook blijkt uit het eenigszins overvloedige *halfeen*, waarvoor men desnoods *om een half uur* (gelijk *op eene halve mijl*) had kunnen bezigen. — De taal eischt dus, dat men zegge: *De kerk begint te halftien, te halfzes*, en dat men de laatste woorden aaneenverbinde. Wien die uitdrukkingen plat voorkomen, die schrijve bij bijzonder deftige gelegenheden: *De plechtige optocht zal te drie en een half uur na den middag plaats hebben*.

Heb ik niet geheel valsch geredeneerd en mij zelven bedrogen, dan heb ik de volgende uitkomsten gekregen: wij handelen in overeenstemming met het voorgeslacht, met het hedendaagsche taalgebruik, met het gezond verstand, met de regelmaat, met de spraakkunst, met de zuiverheid onzer taal, in één woord met alle denkbare eischen van een goeden stijl, indien wij zeggen en schrijven:

te of om één uur;

te of om twee uren, drie uren enz.; of, in gemeenzamen stijl, met afkapping van den meervoudsuitgang: *te of om twee uur, drie uur* enz.;

te of om halfeen, halftwee enz.

Een goede stijl eischt gelijkvormigheid in de deelen of leden eener zelfde uitdrukking; dus ook den vollen meervoudsvorm van *uur*, als er *minuten* en *secunden* bijkomen, omdat deze woorden den verkorten meervoudsvorm niet toelaten; derhalve: *te drie uren, vier minuten en vijf secunden*.

Wat de keus tusschen de voorzetsels *om* en *te* betreft, het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat zij door de beteekenis dezer woorden zelve wordt aangewezen. *Om* beteekent *in den omtrek, in de nabijheid*, en laat dus eenige

speelruimte over; *te* bepaalt de juiste plaats. Daarom wordt in het dagelijksch gesprek meestal *om* gebruikt; doch *te* is het gepaste woord, waar nauwkeurigheid vereischt wordt. Wie *om* bezigt, geeft te verstaan, dat het op eene minuut vroeger of later niet aankomt; doch met de nauwkeurigheid eener sterrenkundige opgaaft zou het strijden. Men zal zeggen: *Ik kom om twee uur bij u*; maar: *Te zóó en zóó laat passeert de zon de linie. Precies om vijf uur* behelst eene contradictio in terminis; men moge het zeggen, maar men behoort het niet te schrijven.

MARKEN IN FRIESLAND,

DOOR

G. ACKER STRATINGH.

Geen onderwerp is in de laatste jaren met zulk een voorliefde en zorg behandeld door de oudheid- en geschiedvorschers, dan dat der *marken* of *gemeene gronden*, niet alleen buiten, maar ook in ons vaderland. Men heeft in die marken ook een zeker kenmerk meenen te vinden voor de onderscheiding der oude bewoners van ons land. De marken zouden namelijk alleen of bij uitnemendheid eigen zijn geweest aan de Saksers; niet aan de Franken en Friezen. Zoover men dus nog marken van het oosten tot het westen, noorden en zuiden in ons land vindt of vond, zoover zouden de Saksers zich ook hebben uitgestrekt.

Oppervlakkig beschouwd vallen inderdaad hier en daar de grenzen, die men bij dezen of genen volksstam ook om andere redenen mag aannemen, te zamen met de grenzen der marken, b.v. hier te Groningen en elders de grens van het oude Friesland; en waar de marken die grenzen schijnen te overschrijden, laat zich dit verklaren door aan te nemen, dat de bewoners, Franken of Friezen, de markeninrigting van de naastbij wonende Saksers hebben overgenomen, of wel men meent onderscheid te vinden tusschen deze en gene markeninrigting en die, welke men in de oudtijds Frankische streken, b.v. de Veluwe, de Betuwe,

Utrecht enz. aantreft, niet voor gelijksoortig, niet voor zulke ware marken te moeten houden, als in Overijssel, het Graafschap Zutphen, Drenthe aangetroffen worden en overeenkomen met die in het naburige Munsterland of Westphalen. Men heeft echter ook gevonden, dat de inrigting der marken eene zeer uitgestrekte is, en vooral is geweest, ja, algemeen te houden voor den oorspronkelijken maatschappelijken, maar naar den aard van het land en volk gewijzigden toestand, niet alleen in oud-Duitschland, maar ook in meer landen van Europa, even als zij in vele andere wereldstreken de heerschende was en nog bestaat, waar de invloed der beschaving den natuurlijke staat van land en volk nog niet is te boven gekomen. Bij zulk eene uitkomst, waartoe de ruime behandeling van dit onderwerp geleid heeft, moet die beperking, welke men alzoo aan de markeninrigting in ons land wil geven en hare toepassing op de bevolking, op zijn minst genomen, verdacht voorkomen, en tot nader onderzoek aansporen. Wij hebben, bij eene vroegere gelegenheid dit onderwerp behandelende, ons reeds verklaard tegen deze toepassing van de grenzen der marken op de grenzen der volksstammen en daartegen eenige historische en geographische gronden aangevoerd *); maar wij hadden van het al of niet bestaan der marken in ons land nog niet zulk een punt van onderzoek gemaakt, om ook uit dit oogpunt de waarde van de bedoelde stelling genoegzaam te kunnen beoordeelen. Wij hebben er ons daarom opzettelijk toe gezet, om te weten, of er in Friesland, namelijk in oud-Friesland, al dan niet marken zijn of waren te vinden; en wij deelen hier de vruchten van dit onderzoek mede. Het zijn genoegzaam eerstelingen, en, zoo als wel alle wetenschappe-

*) *Aloude Staat en Geschied. des Vaderlands*, Dl. II, St. 2, bl. 20, 183, 230, enz.

lijke eerstelingen, onvolledig, voor aanvulling vatbaar; maar men zal ze toch reeds als afdoende genoeg voor ons oogmerk mogen beschouwen.

Het is natuurlijk, dat wij ons hier vooral tot oude tijden hebben te wenden; hoe ouder toch, hoe meer kans er zijn zal, om te vinden, wat wij zoeken; en door alleen op den tegenwoordigen tijd te letten, heeft men voorbijgezien, wat vroeger bestond, ja, miskend, wat nog bestaat. Als eene der oudste en zekerste bronnen voor de kennis van ons land en volk hebben wij in de eerste plaats de Friesche wetten opgeslagen en gemeend daarin genoegzame aanwijzing voor het aanwezen van marken of gemeen grondbezit in oude tijden in Friesland te hebben gevonden, en wel inzonderheid in het tegenwoordige Friesland, het midden- en voornaamste deel van geheel het oude. Men treft in die oude wetten menigvuldig aan den naam van *hammerk*, *hamrik*, *hemrik* enz., zoo als dit woord meer verschillend gespeld wordt, thans wel het gewoonst *hamrik*, en hier en daar uitdrukkelijk in de beteekenis van *gemeene dorpsmark*. Het is alsnog eene aan vele, vooral op de klei gelegene plaatsen van ouds eigene benaming, die, schoon geen gemeengrond meer, toch den onder dit of dat dorp behoorenden grond geheel of meerendeels aanduidt; en wij zullen zien, in hoeverre de oude gesteldheid van die plaatsen of gronden ook met de eerstgenoemde beteekenis overeenstemt, die woordelijk en oorspronkelijk ook geene andere zal wezen, als zijnde *hamrik* waarschijnlijk zamengesteld uit *ham*, *hem*, zooveel als woonplaats, dorp, en het woord *mark* zelf *). Dat het werkelijk ge-

*) De uitgevers van de *oude Friesche wetten* bl. 421, en DE KHOER, *Aant. op het Stadboek van Groningen* van 1425, bl. 121, zien alleen op het eerste deel van dit woord, *ham* of *hem*, en beschouwen *rik* bloot als een uitgang daarvan, de laatste gelijksoortig als in *aard-rik*, *aard-rijk*; maar dat *hamrik* of *hemrik* zamengesteld is uit *ham* of *hem* en

meene gronden, bijzonderlijk gemeene weiden waren, leert men vooral kennen uit het aan het Westerlauwersche Friesland eigene *Schoutenregt* (*Schellenariucht*), dat opgemaakt is in den tijd, toen de Graven, wier ambtenaren de Schouten waren, onder de Rijksvorsten nog bewind voerden over dit Friesland. Hierin wordt omschreven de werkkring van den schout in het regt- en politiewezen. Daartoe behoorde ook zijn zorg voor de rigtige verdeeling van de dorps-hamrikken. Deze werden namelijk onder de gezamenlijke bezitters daarvan telkens om de vier jaren op nieuw verdeeld, als er namelijk klagte zich opdeed over de niet meer rigtige verdeeling daarvan. Zoo meenen wij toch in het algemeen de bepaling te moeten verstaan, die men vindt in § 31 van genoemd Schoutenregt. Wij zullen den inhoud van deze en volgende bepalingen, daartoe ook betrekkelijk, vertaald mededeelen met den oorspronkelijken tekst hieronder: „§ 31. Dit is regt: Dat men de hemrik, daar des Heiligen en des Konings en des huismans land aangrenst en inligt, om het vierde jaar deelen moet,

mark, bewijst de volledige vorm daarvan, *hammark*, *hemmerk*, in genoemde en andere schriften ook voorkomende; en schoon thans onzijdig, was het vroeger even als *mark*, vrouwelijk. Zie von RICHTHOFEN, *Altfrises. Wörterb. v. Hamreke*. — *Ham*, *hem* enz. heeft eene verschillende beteekenis en schijnt zelfs een verschillend woord te zijn, zoodat men *ham*, *hem* met de beteekenis van woonplaats, heem enz. hebbe te onderscheiden van *ham*, *hem* met de beteekenis van een door slooten afgezonderd stuk land, ook *hamland* geheeten, eene dergelijke, als in *ham*, voor een schouder- of dijstuk van een varken, en in *boterham*. ARENDS, *Ostfriesl. u. Jever*, II, 29, leidt *hammer*- of *hamrichland*, zoo als de oude kleigrond in het noorden en oosten van Oostfriesland heet, die in het westen *meedland* genoemd wordt, gelijk dit van *maaijen*, af van *hammen*, dat in het Oud-friesch insgelijks beteekent *maaijen*, eigenlijk *houwen*. Het is echter de vraag, of *hamrichland* dezelfde benaming is als *hammerland*. Hoe dit een of ander en welke de oorspronkelijke beteekenis zij van *ham*, *hem* in *hamrik*, *hemrik*, dat dit woord en wel *merk*, *mark* vooral ziet op het onder eene of andere plaats behoorend grondgebied, zal uit het volgende genoegzaam blijken.

voor zooverre er een klager zij, die het op de Heiligen zweert dat het jaartal verlopen is, en hij 't met meer regt zal deelen, dan dat het langer dus ongedeeld zal blijven; dan zal hij in 't gerigt na den twaalfden dag het geding beginnen en zijn land naar regte waarde meten, met zijne dingmannen. Als ze zijnen eed niet willen aannemen, dat hij de gedingen alle vier dingen zal; bij het vijfde geding, is hij nader den eed te zweren en zijn deel te nemen en te verkrijgen, dan dat hij 't missen zal; als het zoo gebeurt, dat hij de vijf gedingen vóór de vasten niet dingen kan, zoo moet hij in de vasten een geregtelijken ban leggen, om eene hemriksdeeling, tot dat het geheel voldongen is." „§ 32. Dit is regt: Dat om eene hemriksverdeeling, welke men bij het vijfde geding begint, na den twaalfden dag de Schout om de zeven nachten wettig gerigt zal houden, tot aan het vijfde geding, totdat de eed gezworen is; dan is 't regt, dat de Azing moet wijzen, dat ze van boven af (van het hoofd, d.i. het dorp, af, zoo als uit het vervolg blijkt) zullen beginnen, op lentedag, omtrent St. Benedictus. Op (zeker tijdstip) moeten zij allen gedeeld hebben, omdat de koe in 't veld moet: dit behoort de Schout te bannen, dat ze het alzo volbrengen. Dan is 't regt, dat de Schout vragen zal, of ze zoo gedaan hebben, als hun de Azing wees; indien ze zoo niet gedaan hebben, dan moet hij ieder huis tot twee schellingen veroordeelen. Dan moet de Schout de boete, waarin ze verwezen zijn, inmanen, bij vier gedingen om de zeven nachten, en bij het vijfde geding aan hun eigen deel en daar den ban voldingen. Dan is 't regt, indien men de acht schellingen er niet uithalen kan, dat de Azing twee ponden aan den Graaf en tien schellingen aan den Schout zal toewijzen. Dan is 't regt, dat hij die boete van ieder met een afzonderlijken eed zal winnen." „§ 33. Dit is regt: Zoo de hemrik ongedeeld is tot aan den zomernacht,

zoo is elk, die het weigert, den Graaf twee pond schuldig.”
 „§ 34. Dit is regt: Zoo iemand van de lieden onwillig is, dat hij niet wil deelen, zoo zal de Schout voor het deel van den onwilligen opkomen en met de gewilligen in 't veld gaan, en de hemrik daarmede deelen” *).

*) „§ 31. Dit is riucht, dat oen da himrick, deer dis santia en dis koninges ende des huismanes land oen lenth ende leyt, dat hyt dis fiarda ieris dela moet, alsoe fyr dat di clagere deer se, deer dat oppe dae helgem bringe, dat dyo ieertale om commen se, ende hyt mit mara riucht dela schil, dan hit langera aldus oendeeld staen schil; soe schil hi to da tinge efter toelsta dey tinghes beginna, ende syn land meta mit riuchta wirde, mit sine tinchmanne. Iefse sine eed nellet ontfaen, dat hy da tinge alle flower tingia schil; to da fyfta tinge soe is hy nyer dine eed to suarane en syn deel to nimane en toe winnane, soe hyt bilia schil; iof hit so comt dat hi da fyf tinge eer dae festa naet tingia moge, so moet hi in der festa aefta ban leda om een hemrickdeel, al ont hit fol betingit is.

§ 32. Dit is riucht, om eenre hemrick deel, deer ma begint itta fyfta tinge efter toelsta dei, dat di schelta moet omme saun nacht aefte ban leda al ti da fyfta tinge, al ont dy mensingheed swerren is; soe is riucht dat di aesgha aegh toe delane, dat hya schillet itta haud bi-ghinna bi euen nacht, by sinte Benedictus. Buppa der clesie schellet hya alle deeld habba, truch dat dyo kw oen den field schil; dat aegh di schelta toe bannen, datset alsoe laste. So ist riucht dat di schelta dat fregia schil, hor hya so deen habbe, als him die aesga deeld; iefse also naet deen habbe, so aegh hi aller husekem tweer schillingen wr to delen. So aegh di schelta dae biwysda bota toe monien, fyowwer tingh om saun nachta ende dat fyfte thingh to hiara fordele, ende deer to tingiane da ban. Soe ist riucht ief ma da acht schillingen naet wt achtia moet, dat di aesgha schel twa pond dae grewa toe dela, ende dae schelta X schillingen. Soe ist riucht dat hi da boete it aller manlikum mit sonderinga eed winna schil.

§ 33. Dit is riucht, iof di hemrick oendeeld is ont sumeris nacht, so is dera aller lyck deer des weygeret da grewa twa pond schieldich.

§ 34. Dit is riucht, ief dae lyoed enich onwillich se dat hi dela nelle, so schil di schelta dis onwilliga deel waria, ende mitta williga an field fara, ende da hemrick deer mede dela.” — De beide eerste §§ hebben tot opschrift: „Van helghene en hofguede to delane;” de laatste §: „Van tinge om eerwe to delane.”

Zie v. RICHTHOFEN, *Fries. Rechtsq.* S. 391. WIERDSMA en BRANDSMA, *Oude Friesche Wetten*, bl. 42. Wij zijn de vertaling van dezen, doch met eenige uitzondering, gevolgd. Er komen echter in deze bepalingen eenige duistere woorden voor, die wij onvertaald hebben gelaten, zoo als men-

De hamrikken waren diensvolgens landen, die in gemeenschap bezeten, doch niet in gemeenschap gebruikt, maar om het vierde jaar tusschen de eigenaars, de dorps-genooten, en die van wege kerk, klooster of domein daartoe mede gerechtigd waren, ten opzichte van het gebruik gedeeld werden. Dit verstaan de uitgevers der oude Friesche wetten er ook onder.

Het is misschien hierbij de vraag, of deze bepaling algemeen gold dan alleen voor die hamrikken, waar, zoo als de aanhef luidt, land van kerkelijke of geestelijke personen en van den koning, den landvorst, zoowel als van de gewone ingezetenen was gelegen; en of zij dus niet om wille der eersten vooral mag gemaakt zijn, opdat die geen schade door ontvreemding of anderzins leden? Hoe dit zij, er laat zich als niet onwaarschijnlijk bij opmerken, dat die verdeeling niet behoefde te geschieden, of althans niet altijd zal geschied zijn, wanneer tegen de bestaande geene klagt opkwam. Er zal alzoo op den duur geene gemeenschap meer bestaan, noch gebleven zijn, waar de eenmaal bestaande verdeeling stand hield. Dit neemt echter niet weg, dat deze gemeenschap oorspronkelijk zal bestaan hebben in deze of gene hamrikken, zoo niet in alle. Tot bewijs en opheldering hiervan kunnen ook nog eenige andere plaatsen uit de Friesche wetten dienen, die ons omtrent de oude gesteldheid der hamrikken licht geven. In het 9de Boek, *over het Weergeld* betiteld, in hetzelfde

singheed, clesie. Dit laatste woord zal zeker tijdstip aanduiden, waarop eenig kerkelijk feest of aangelegenheid voerviel, onbekend welke; dat dit tijdstip echter omstreeks Mei inviel is af te leiden uit de reden, waarom dan de verdeeling moest afgeloopen zijn, te weten, dat de koe in het veld moet. *Fordele*, door hen dan eens door *huis* (bl. 44), dan weder door *grondstuk* (bl. 289) vertaald, is volgens hunne gissing, hier niet onwaarschijnlijk, de reeds te voren verdeelde nu eigendommelijke bezitting als eigen erf enz., tegenover de gemeene landerijen, en hiernaar vertaald door *eigen deel*.

Westerlauwersche landregt, maar dat ook politiebepalingen over wegen, zijlen, dijken enz. bevat, leest men: „§ 12. Het is allezins regt, alwaar een dorp is, hetwelk het hoofd (de hoofdplaats) van een hamrik is, dat daar een weg zal omgaan van XXVI voeten breedte. Dien moeten de Schout en de lieden met ban doen onderhouden. Alle die in 't dorp huiszittende zijn, en een huisstede hebben, moeten den weg onderhouden, zooverre de hemrik loopt, van de buitenste sloot af; en die (sloot) moet VIII voeten wijd wezen” *). Deze sloot wordt ook *maar* genoemd en was eene openbare waterleiding die tot scheiding diende: „§ 37. Alwaar een hemmeriks maar is, daar de hemrikken te zamen komen, zoo moet die hetzelfde slatten, welke er met zijn land aankomt. Het maar moet acht voeten wijd zijn; dat mag niemand verkoopen of koopen” †). In den naam van *maar* ligt de beteekenis van *grens*, even als in het Friesche werkwoord *meria*, dat *hinderen* beduidt §). *Maar* is dus eene *scheidslot*. Van daar het menigvuldig

*) v. RICHTHOFFEN, *Fr. R.*, S. 415; *Oude Friesche Wett.*, bl. 294.

„§ 12. Dat is alle riucht, hweerso een torp is deer een hemmerick-haud is, dat deer een wei om schil gaen XXVI foten breed, dyn aegh di schelta ende da lioed mit ban to halden. Alle deer in da torpe sitten ende dyn heemsteed habbet, da agen dine wei to wirtzen, also fyr so dio himmerik to comt fan da wtera slaet, ende di scil VIII foten wyd wessa.”

†) „§ 37. Hweerso een hemmerickmaer is al deer da hemmerika gaer commet, so aegh hine to slatene deer, der mit sine lande to comt. Di maer schil acht-fotem wyd vessa, dyne aegh nimmen toe sellen ner to capien. V. R., *Fr. R.*, S. 419; *O. Fr. W.*, bl. 817. — Het woord *hamrik* komt buitendien voor zonder nadere aanduiding ter eerstgemelde plaats, in het Emsiger wetboek, S. 48, in de Fivelingoer boettaxen, S. 308, in het Westerlauwersche Markregt, S. 421, in de Wilkeuren van de vijf Deelen, S. 476, in de eedformulieren van Wimbriteradeel, S. 490, in de boettaxen van de Hemmen ald. S. 499, in het Rustringer wetboek, S. 541.

§) v. RICHTHOFFEN, *Altfrises. Wörterb.*, S. 916, v. *mar*, en S. 928, v. *meria*.

voorkomen van waterleidingen in dit gewest en naburige, welke den naam van *maar* dragen, nog de dorpen begrenzen en door hare meerdere breedte en uitgestrektheid zich kenmerken en van de gewone slooten onderscheiden. Velen hebben echter, tot afwatering en scheepvaart geschikt gemaakt, eerst later dat aanzien en dien naam verkregen, zoo als nu meer algemeen aan zoodanige waterleidingen gegeven wordt, zonder juist meer de plaatselijke grenzen uit te maken. Men kan evenwel uit het aanwezen der maren nog op vele plaatsen de oude grenzen daarvan opmaken. Zoo was het *Maarvliet* de grensscheiding tusschen Hunzingo en Fivelingo, dus tusschen twee landschappen zelfs. En wanneer men nu dit een en ander te zamen neemt, dan stelt dit vrij voldoende in staat, om zich een denkbeeld te vormen van de geheele maatschappelijke plaatselijke gesteldheid dier Friesche streken in vroegeren tijd. Men vindt hier in die hamrikken een zeker grondgebied, dat behoorlijk, het een van het ander was gescheiden, door eene breede sloot of maar. In dit hammerik onderscheidt men een bewoond gedeelte, het *dorp*, als het hoofd, of de hoofdplaats daarvan met een hoofdweg, die daar omheen gaat, zoo als men dit nog bij de meeste oude kleidorpen ziet, en verder door het geheele hamrik tot aan de scheidsloot loopt. Dat deel, de huizen met hunne erven in het dorp, misschien reeds met de bouwgronden, waar die aanwezig waren, bestond in bijzonder eigendom, het overig grooter deel in de gemeenschappelijke landerijen, die echter afzonderlijk gebruikt werden en in het eerst wel alleen en nog lang meestal als grasland tot hooi- of weideland. Deze hamrikken maken alzo de grondverdeeling uit van het land en den grondslag van de latere burgerlijke en kerkelijke verdeeling, even als elders de marken, en zij zijn het nog lang, ja, tot heden gebleven in die van den waterstaat, met name

vooral in Groningerland bij de zijlvestenijen of nu waterschappen.

Zoo vindt men ze dan ook nog in andere oude oorkonden vermeld. Tot voorbeeld kan dienen, die van het jaar 1211, inhoudende de uitspraak van OTTO I, Bisschop van Munster, waarbij het dorp en hamrik van Maarhuizen met zijne landerijen en bewoners (*tota villa in Marahusum et tota hemmerca illius villae cum agris attinentibus et eorum inhabitatoribus*) wordt verheven tot eene eigene parochie of kerspel onder de nieuwe aldaar gestichte kerk en afgescheiden van de moederkerk te Baffo *). Men treft hier nog aan de oorspronkelijke benaming van *hemmerca*, als grondgebied van het dorp, en eveneens de onderscheiding tusschen beide, of tusschen het meer bewoonde gedeelte, waar de kerk met andere huizen zich bevonden, en de overige landerijen. Dat deze landerijen niet alleen groenlanden waren, maar ook bouwlanden, en deze dus zoowel als gene onder hamrik oudtijds begrepen werden, mag men daaruit afleiden, dat van ouds hier de landen bij jukken berekend werden. Zoo was het ook met Warfhuister Hamrik en andere hamrikken of dorpen in de Marne, die van ouds ook reeds onder dien naam voorkomen en meerendeels uit bouwlanden even als later zullen bestaan hebben, gelijk de grondsgesteldheid en jukmaat, hier ook gebruikelijk, aanduiden †). Dat Maarhuister Hamrik zal evenwel toen reeds voor vast verdeeld zijn geweest, even als andere oude hamrikken of dorpsgemeenten. Men treft in andere gewestelijke oorkonden en kronijken, zoo als die van EMO en MENCO, geen schijn meer aan van gemeenschappelijk grondbezit, zoodat men hieruit kan

*) DRIESSEN, *Mon. Gron.*, III, 541.

†) DRIESSEN, *a. w.* II, 296.

afleiden, dat verdeeld bezit reeds in en vóór hun tijd, althans den regel uitmaakte.

Was dit met oud land het geval, en wel op de kleistreken, zoo nog niet met nieuw land. Bij de indijking bleef dit zelfs eerst nog wel onverdeeld. Als zoodanig hebbe men te beschouwen juist die oudste polderlanden, welke den naam van *hamrikken* dragen, aan den Dollard in het Oldambt, zoo als die van *Midwolder*, *Oostwolder*, *Scheemder* enz. *Hamrik*, omdat zij nog eerst gezamenlijk zullen bezeten en ook misschien gediend hebben tot gemeen weide- en hooiland, door en voor de daarop regthebbende bewoners der dorpen, waaronder zij gelegen waren en waarnaar ze genoemd zijn. Bij of na, zoo niet al vóór de indijking, in het laatst der 16de eeuw begonnen, zullen deze landen, deze hamrikken, echter onder hen verdeeld zijn naar de grootte hunner binnenlanden, bij de latere polders naar de zwetten daarvan. Een overblijfsel van gemeen grondbezit ontmoet men echter daar nog in den aanwas het *Munnekeveen*, dat in 1862 met de overige kwelders, welke den thans nieuwen Reiderpolder vormen, is ingedijkt geworden, maar nog voor 't grootste deel onverdeeld is gebleven. En dit zal niet alleen met de aangewassen landen in Groningerland, maar ook met die in de andere naburige Friesche gewesten het geval zijn geweest. ARENDS (a. w. II, 108) verzekert uitdrukkelijk, dat de bewoners van de daaraan naastliggende dorpen in Oostfriesland den heller of kwelder eerst gemeenschappelijk gebruikten en bij de indijking naderhand het land onder zich verdeelden.

Schoon de naam en inrigting van de hamrikken bijzonder eigen aan den Frieschen bodem zijn, zoo vindt men ze toch ook in het naastaangelegen stadsgebied van Groningen en gedeelte van het Goregt op ouden Drentschen bodem, waar overigens de gewone naam en beteekenis van marken voorkomen. Bekend zijn de beide

Ooster- en Wester-stadshamrikken als de hoofddeelen, waarin het grondgebied of tafel van die stad nog in 't stuk van den waterstaat verdeeld is, alsmede de Noorddijkster, Middelerder Hamrik en andere in het Goregt. Dat *hammerik* hier gelijkluidend is met *mark*, blijkt uit het gelijk gebruik van beide benamingen en hare gelijke beteekenis voor die stadsgronden in de oudste stukken *). Zoo nog in het Stadboek van 1425 duiden de uitdrukkingen „stadt tafele offte stadt marcke” (L. IX § 48), „stadplicht of marcke” (L. V, § 22) aan, dat *mark* het geheele stadsgrondgebied of dit in 't algemeen beteekent. Er worden nogtans *mark* en *hammerik* ook reeds onderscheiden in de woorden: „onser hemmerke noch an onser marke noch an onsen rechte buten groninghe” (L. VII, § 2); en werkelijk waren zij dat toen ook reeds, gelijk later, met opzigt tot den waterstaat. Oorspronkelijk namelijk, waterde het geheele stadsgebied uit in de beide rivieren, de Hunze en A, die aan de oost- en westzijde daar langs stroomden. Maar door verlegging van deze stroomen, zijn ter bekoming van eene betere afwatering de lagere landen aan weerzijden van den Hondsrug, van dezen of den hoogengrond, tusschen de A of het Hoornsche diep en het Schuitendiep, dat de Hunze bij de stad verving, ten zuiden daarvan gelegen, gescheiden, zoodat alleen die rug, even als de stad zelve in deze diepen is blijven uitwateren, terwijl de andere landen, die den naam van Stads-hamrikken behielden, elders een uittogt hebben gezocht en verkregen. Het kan ook zijn, dat de hooge grond op den Hondsrug, welke van ouds de bouwlanden, de *essen*

*) In den brief van 1348 bij *DEBESSEN, Mon. Gron.*, IV, 659, komt *marka orientalis* voor, dat met *Oosterhemmerke* in dien van 1309 en 1332 (hier benevens *Westerhemmerke*), aldaar, III, 594, I, 110, en het later *Stadshamrik* zal overeenstemmen.

der stad uitmaakte, in dit opzigt reeds aan weersijden van de lagere groenlanden is afgezonderd en als uit de marke gescheiden, alsmede verdeeld is geworden, terwijl gene nog in gemeenschap bleven. Want dat deze hamrikken of marken oorspronkelijk gemeenschappelijke weilanden zijn geweest, is meer dan waarschijnlijk, ofschoon zij, zoo vroeg ze voorkomen, ook alreeds verdeeld zich voordoen, wordende alleen in eene overeenkomst tusschen de stad en de Abtdij van Aduard over het huis en de bezittingen van dit klooster in de stad van het jaar 1846 nog van eene *gemeene marke* (*communis marka*) dier stad gewaagd, zoodat er toen althans nog een gedeelte als zoodanig schijnt te hebben bestaan (DRIESSEN, a. w., I. 171). Doch dit gaat Friesland niet aan, en wij brengen dit alleen vergelijkenderwijs bij, ter bevestiging vooral, dat hamrik werkelijk overeenkomt met mark als gemeene grond. Waarschijnlijk zal gene naam uit Friesland voor dezen hier overgenomen en toegepast zijn op de, even als de hamrikken daar, uit klei bestaande weidelanden aan weersijden van de stad en genoemde en andere noordelijke dorpen van het Goregt, terwijl overigens de bodem van het Goregt met den Hondsrug tot en door de stad loopende, even als in 't algemeen Drenthe, uit den ouden zandgrond, behalve veengronden, bestaat.

Wij vinden niet alleen gemeenschappelijk bezit, maar ook gemeenschappelijk gebruik vermeld onder den naam van *meenschaar*, aan dergelijke nieuwe en ook nog oude landen gegeven, dit laatste vooral weder in naburig Friesland. In zijne oude wetten wordt mede op een paar plaatsen daarvan gewaagd, namelijk in dat gedeelte, hetwelk getiteld is: *over het Weergeld*. Men leest daar het volgende: „§ 21. Indien een huisman, in een gebannen geregt, aan den Schout in zijn ban klaagt, dat hem uit de *meenscher*, een overscheer (overweiding) gedaan zij, in

zijn eigendomlijk erf, zoo is hij, dien men het te laste legt, indien hij 't niet wil bekennen, nader, om het te ontzweren; tenzij dat men hem overtuigen kan met zeven atten (dijkregters). Indien hij overtuigd wordt, zoo moet hij den ban boeten aan den Schout, met twee schellingen.

§ 22. Indien een huisman een beest uit een *meenscher* ophaalt, en hij niet bewijzen kan, dat het een overweider zij, zoo is 't een roof. Dan moet hij zulks zesërsom ontzweren, en indien hij 't bekent, zoo zal hij 't dubbel boeten *)."

Deze beide bepalingen handelen over de overweiding uit de meenschaar van een beest in iemands eigen land en de aanhouding daarvan. In 't algemeen bewijzen zij dus het bestaan nog van meenscharen in ouden tijd in Friesland, en dat er werkelijk geweest zijn, en niet enkele maar vele, kunnen nog latere gedenkstukken getuigen, zoo als de *Beneficial-boeken* van dat gewest uit het laatst der 16de eeuw, waar men bij een groot aantal dorpen nog meenscharen vindt opgenoemd, die, zoo alle toen niet meer, het toch vroeger inderdaad zullen geweest zijn. Men kan er namelijk niet duidelijk uit zien, of en welke van deze meenscharen toen nog als zoodanig, nog onverdeeld, bestonden, of reeds verdeeld waren. Alleen omtrent de *meen-*

*) § 21. Ief deer een huisman claghet an bannena tinge da schelta an sine banne, dat him een wrscher deen se oen dera meenscher an syn ainlika eerue, so is hi nier deer met op sprekt to riuchtane ief hyt bikanna nelle, hit ne se dat ma him bitiuga moge mit saun atthem; ief hi bitioged wirt, so aeg hi da ban to beten tolenst dine schelta mit tuam schillingen.

§ 22. Ief een huisman een schet oen eener meenscher nimt, ende hi dat naet biwisa ne mei dattet eenich wrscher se, soe ist een raef; so aegh hy dis sexasum toe ontsuarane, ende ief hyt bikant, so schil hyt tuischet beta." VON RICHTHOVEN, *Fries. Rechtsq.*, S. 417; *Oude Friesche wetten*, bl. 304.

schaar te Deynum wordt aangeteekend, dat dit land wel verdeeld was, maar met weinig scheiding, zoodat de zwetten van de onderscheidene *fennen* of strooken lands niet bijzonderlijk konden opgegeven worden, „overmits een meenschaar is” (bl. 351). Deze enkele opmerking is echter genoeg ten bewijze, dat zij eenmaal onverdeeld of gemeen lagen. Daar zijn er zelfs hier en daar nog overgebleven. Zoo ligt er een weideland met den naam van *meenschaar* onder Hindeloopen groot 20,6800 B. *). Er zullen zeker meer zijn, doch wij zijn met de plaatselijke gesteldheid van dat gewest niet zoo in 't bijzonder bekend, om die te kunnen aanwijzen. Wij verwijzen verder naar de uitgevers van de Oude Friesche wetten, die getuigen dat zulke gemeenschappelijke *hamrikken*, als in die wetten bedoeld worden in hun tijd, het laatst der vorige eeuw, in Friesland, zoo veel zij weten, niet meer bekend waren; maar *meenscharen* waren er toen nog in groote menigte, onder dienzelfden naam en als landen, die aan onderscheidene eigenaars in gemeenschap toebehoorden en door hen beweid werden, naar 't getal der *scherren*, die elk er in had (bl. 304). Deze eigenaars en gebruikers waren wel oorspronkelijk alle de buren of eigenerfden in het dorp, waaronder de meenschaar lag. Dit blijkt of volgt uit den plaatselijken naam, welken die meenscharen meestal vroeger naar het dorp, waar ze lagen, droegen en uit het overgebleven karakter van deze en gene als gemeente-weide. Zoo werden, volgens aanteekening van EV. WASSENBERGH, in 1789 verhuurd of verkocht: „seven scharren in de Beetgumer Buureweide,” d. i. het regt, om er zeven koeijen te laten weiden †). Die Beetgumer *buureweide*

*) VAN DER AA, *Beknopt aardrijkskundig woordenboek der Nederl.*, bl. 705.

†) *Taalk. Bijdrag. tot den Frieschen tongval*, 1e St. 1802, bl. 85.

staat gelijk met *mienschaar*, en deze was dus oorspronkelijk eene openbare of gemeenteweide, tot algemeen gebruik van de daartoe gerechtigde inwoners van het dorp, waar de meenschaar lag, geheel gelijk *mark* in 't gemeen en *schaar* in 't bijzonder elders in Westphalen en aan den Nederrijn aanduiden. En gelijk *schaar* in *meenschaar* dus eene weide in 't algemeen beteekent, zoo geeft *schar*, *scher*, op zich zelf in 't bijzonder eene enkele afzonderlijke koe-weide te kennen. In dezen zin komen deze woorden, vooral *meenschaar*, mede in de gemelde *Beneficial-boeken* veel voor. Er wordt wijders in Friesland van *scharren dong* gesproken, d. i. ééne schar dong is zooveel als er van ééne koe in één jaar komt *). — De voornaamste Friesche schrijvers leiden dan ook *schaar*, *schar*, *scher* af van *scheeren*, weiden, VON RICHTHOFEN en andere Duitsche geleerden echter van *schaar*, een zeker deel aanduidende, zoo als in het Angel-Saksisch *scearu*, Engelsch *share*, in den uitgang *shire* in *Yorkshire* enz. Hoe dit zij, in het midden gelaten, de werkelijke beteekenis van *schaar*, *scher* is en blijft *weide* en wel van koeijen, als het gewoonste vee, en gevolgelyk het regt daarvan.

Opmerkelijk is of liever was de inrigting op het eiland Ameland, zoo als die beschreven wordt in den *Tegenwoordigen Staat van Friesland*, II, 359: „Weleer” zoo leest men daar „was de uitgebreidheid der landerijen zeer aanzienlijk; doch thans zijn dezelve, door het verslindend zee-water, ten grootendeele vernield, en veele andere dewijl zij niet door dijken bewaard worden, looplen dagelijks on-

*) Wassenbergh, t. a. pl. Westendorp geeft in een lijstje van woorden, welke te en om Sebaldeburen bijzonder eigen zijn (achter zijne leerrede aldaar gehouden, Gron. 1809, bl. 182), ook op dat van *dongschar* voor de plaats, daar de mest zit? *Skern* beteekent in 't Friesch ook mest. V. Richtofen, *Altfr. Wörterb.*, S. 1028.

der, en kunnen dan tot niets dan tot eene zeer geringe weiderij van schaapen dienen. Ook zijn de landerijen deezes Eilands niet door slooten van elkander gescheiden. Om de twaalf jaaren worden evenwel in Hollum de landen op nieuws, door zekere merken, verdeeld, welke zij deelen noemen, door welke het gemeene land van dit dorp wordt gescheiden in zes hoofddeelen of Eggen, met naame Foppema, Hillema, Harmana, Denega, Weerts, en Sents Eg, wordende dezelve wederom verdeeld in 576 zogenoemde achtendeelen; doch hoe groot zulk een achtendeel in der daad zij, kan zonder eene algemeene meeting der landerijen niet geweeten worden. Voorts bepaalt zich het recht der achtendeelen voornaamelijk tot de zoogenoemde Miede; en die de meeste achtendeelen in de Miede heeft, heeft ook naar evenredigheid recht om vee daar buiten en in de duinen te doen weiden; doch die niets in de Miede heeft, kan ook geen vee in de Miede jaagen of hij moet voor yder beest betaalen. Wat nu de Miede aangaat, dezelve is een groot veld, dat aan alle kanten met een zoden dijk, ruim vier voeten hoog, omringd en dus genoegzaam voorzien is om 't zeewater af te keeren. Voorts is deze ringdijk aan den buitenkant zeer steil, op dat er geen vee uit de Buitenweiden in de Miede zou kunnen komen; ook wordt dezelve zeer zorgvuldiglijk bewaard, om dat in dezelve al het hooy van 't geheele dorp gewonnen wordt. Voorts wordt hier, binnen zekere afschuttingen, Rogge, Gerst, Haver enz. geteeld: ook worden er Erweten, Boonen en andere groenten aangekweekt, die alle van een uitneemenden smaak zijn. Wanneer alles is ingeoogst, worden de schuttingen opengedaan, en dan wordt de geheele Miede wederom eene algemeene weide. Ondertusschen zijn de dijken der Miede ook in achtendeelen verdeeld, en een ieder moet dezelve naar maate zijner gedeelten onderhouden.

Te Ballum is de gansche Miede verdeeld in drie Eg-

gen, genoemd de Foppe Eg, Monniken Eg, en Jelmera Eg. Deeze drie Eggen bevatten 576 achtendeelen, gelijk te Hollum, en daarvan behooren 246 aan Z. D. Hoogheid, als Vrijheer, en de overige aan welgestelde Burgers, van welke de boeren dezelve doorgaans kunnen huuren, voor drie gulden ieder achtendeel.

Ieder Eg heeft een' bijzonderen Rechter, welke alle jaaren verandert, en wiens post het is, op de dijken, sluizen, wegen, hekken en stekken toe te zien, en zorge te draagen, dat alles behoorlijk onderhouden werde door de boeren, die het land gebruiken. Omtrent deeze zaken oeffenen zij eene souvereine magt, en zo iemand nalaatig is in 't zijne te maaken, of te betaalen, vervolgen zij hem in alle zijne goederen met paraate executie."

Deze inrigting duidt zoowel op die der Hamrikken als Meenscharen, en is blijkbaar van overouden tijd. De bijzondere naam van *miede*, aan dit veld gegeven, wijst aan oorspronkelijk *maai-* of *hooiland*, even als de *meeden* in dit en andere naburige Friesche gewesten veel voorkomen op de oude kleigronden. En zoo mag men ook deze *meeden*, welke de laagst gelegene landen daarvan uitmaken, meer algemeen voor zoodanige hooilanden houden, welke gemeenschappelijk eerst gebruikt zullen zijn. Men mag dit, behalve uit hunnen tegenwoordigen, doch vooral voormaligen natuurlijken toestand, ook daaruit opmaken, dat, waar men ze vindt, elk dorp veelal zijne meeden heeft en hiervan elke boerenplaats weder een deel in deze meeden bezit, uit hunne latere verdeeling waarschijnlijk daaraan toegewezen, zoo als in Groningerland o. a. met de Adorper, Sauwerder, Wetsinger enz. Meeden het geval is *).

*) WESTENDORP, sprekende over de eerste bewoning van Sebaldeburen en andere naburige dorpen in het Westerkwartier der provincie Groningen, erkent zoo de meeden aldaar voor oorspronkelijk *mandee-*

In Friesland vindt men zulke meeden nog met name aangeduid, volgens de *Beneficiaal-boeken*, bl. 181, zoo als te Holwerd (*gemeyne meden*) en Brantgum (*meen meden*).

Slaan wij verder het oog op den Frieschen bodem van ons gewest, zoo levert dit ook een ander blijk op van dergelijke in gemeenschap niet alleen bezetene maar ook gebruikte landen in vroegere tijden en nog heden ten dage. Als oudste en merkwaardigste blijk is ons daarvan voorgekomen de verzegeling van 't jaar 1424, waarbij op nieuw de verdeeling wordt geregeld tusschen de conventen van Selwerd en Wierum en eenige ingezetenen onder de gemeente 't Zandt van hunnen door nieuwen aanwas toegenomen uiterdijk aldaar. Hierbij werd aan ieder deelgenoot

lige landen tusschen de bewoners, die overigens den grond elk voor zich zouden in bezit genomen hebben. Daar, voor zoover wij weten, dit de eenige plaats is, waar deze ijverige geschied- en oudheidvorschcr zich omtrent dit punt heeft uitgelaten, schrijven wij haar hier uit: „Nopens de verdeeling der landen in ons dorp ben ik van oordeel, dat de bezitneming daarvan zich aan wederzijden der bewoonde hoogte uitstreckte, naar de breedte van de erve of het heem, 'twelk men bewoonde. Doch dewijl men hetzelfde regt beweerde aan zijde der tegenoverliggende hoogte, zoo heeft men zich wederzijds ten dezen opzichte gevoegd. Soms tijds liet men ook eene aanmerkelijke streep lands tusschen beiden liggen, om mandeelige meeden te zijn, waarin elk eenig aandeel bezat, welke naderhand bij meer cultuur zijn verdeeld geworden. Deze gissing schijnt mij allen grond te hebben, zoo vaak ik de verdeeling der landen in ons dorp op onze hoogten en in de naburige dorpen aanschouwe. Indien men hier omtrent deze landen op eene andere wijze, bij verdeeling en het lot, beschikt hadde, zouden dan deze woorden zoowel niet in dit oord, dan in andere hoogerliggende gedeelten van ons Land en naburige Rijken overgebleven zijn? Misschien zijn deze hoogten ingenomen nadat reeds elders de landen in vasten eigendom overgegaan waren.” *Eerste Leerrede te Sebaldeburen*, 1809, bl. 84. — In de noot bekend WESTENDORP, dat deze gissing slechts eene hypothese is, met het heerschende gevoelen in strijd. Wij mogen er ook wel bijvoegen onwaarschijnlijk, als komende zoodanige wijze van inbezitneming ons te willekeurig voor en niet wel overeen te brengen met de geregelde ligging der boerenplaatsen in langwerpig vierkante dusgenoemde opstreckende heerden, zoo hievals elders in ons gewest.

toegestaan een vijfde *schaar* of *scheer* meer, dan hij te voren had, op dien uiterdijk te gebruiken, en hiernaar hadden nu het Selwerder convent 15 *schaar*, dat van Wierum 250 en de andere bijzondere eigenaars 6, 15, 16, 13, 1, 5 *schaar*, d. i. gelijk dat hier ook wel zal beteekenen, het regt om zooveel koeijen daarop te weiden *). — De landen aan de noorderkust, die in 1637 eerst zijn bedijkt door een kadijk, welke later na de inbraak van 1717 de hoofddijk (nu middeldijk) is geworden, werden vóór en nog na die bedijking grootendeels mandeelig door de dorpen, waaronder zij lagen, gebruikt. Zoo wordt in eene Stadsresolutie van den 12^{den} Jan. 1629 gesproken van *mene schaer* en *gemene queller tot Warffum gelegen* †); in die van den 13^{den} Mei 1669 van 110 grazen kwelder, welke voor dezen onafgegraven door eenige provinciemeijers van den Andel in *de mande werden beslagen* (d. i. met vee geweid), maar nu waren gescheiden, doorgegraven en verdeeld §). — Er waren o. a. te Uithuizen voorheen *Schutterechners*, die het opzigt hadden op de *opdrift der meente* in 1653 **). — En wat het oude binnenland betreft, in eene verzegeling van het jaar 1664 eener overdracht van 26½ grazen lands wordt dit land nog gezegd gelegen te zijn bij den Wolddijk op *Noordwolder meenscheer* ††). De *Twiezel* en *Twarmt*, twee stukken lands, het

*) Zie die verzegeling bij WESTERHOFF, *de Kwelderkwestie*, aant. bl. 38.

†) FRITH, *Beklemregt*, I. 209.

§) FRITH, *Beklemregt*, I. 379. Die verdeeling zal geschied zijn ingevolge sententie van het Provinc. Hof van 28 Maart 1661 in het geschil tusschen die van den Andel en Warffum over den nieuwen uiterdijk en kwelder achter die dorpen en bijgebracht door WESTERHOFF, *de Kwelderkwestie*, bl. 24.

**) Volgens M. S. aantek. op een exemplaar van het *Ommelander Landregt*, B. I, Art. 1.

††) *Reg. v. h. Gron. Arch.* IV, 180, N°. 13.

eerste van 90 grazen en het ander van 50 gr. boven het Damsterdiep te Tjamsweer gelegen, waren vroeger eene soort van *meenschaar* en zijn nog niet lang geleden eerst afgegraven *). De vlakte te Eenrum, de *Aagt* genaamd en meer dan 60 jukken groot, was vroeger eene *meindscheer* en is eerst in deze eeuw verdeeld geworden †). En vond men vroeger, gelijk uit deze voorbeelden blijkt, op de klei in dit gewest ongetwijfeld zulke gemeengronden, er waren er niet alleen, maar er zijn nog op de zand- en veengronden. De *garsten* of *meentescheeren* van Heiliger- en Westerlee in de gemeente Scheemda, zoogenoemd in de Staatsresolutie van 2 Maart 1780 (FRITH, a. w. I, 476), waren toen en later nog heidegronden, die tot gemeene weiden strekten en, even als andere hooge zand- of geestgronden, hiervan den naam hebben van *garsten* of *gaasten*, zoo als die eigenlijk luidt. In den *Staat der onverdeelde markgronden in een gedeelte van de provincie Groningen*, den 1sten Jan. 1846 door G. A. VENEMA opge- maakt, wordt wat oud-Frieschen bodem betreft, alleen de *Westerleester Gast* of *Smagt* genoemd, groot 35 B. 58 B. en 20 E., waarop $73\frac{1}{2}$ *schaar* geweid werden, zijnde elke *schaar* berekend op eene volwassene koe, of 2 enters, of $\frac{2}{3}$ paard §). Volgens berigt van hem is deze of de Oos-

*) KREMER, *Beschrijv. der Prov. Gron.* 1837, II, bl. 251.

†) H. DIJKEMA, *Proeve van eene geschiedenis der Landhuishouding enz. in de Prov. Groningen*, St. II, 1851, bl. 343. Dit en wat hij ook aanvoert van de onverdeelde kwelderlanden, die nog in de 18de eeuw en achter den Andel nog later voorkomen, is genoegzaam het eenige, wat deze Schrijver van dien aard op Frieschen bodem vermeldt. Hij bespreekt daarentegen uitvoerig, in meer bijzonderheden nog dan VENEMA in het hierna te vermelden geschrift, de marken in Westerwolde, bl. 583 en v.

§) Zie *Tijdschr. ter bevord. v. Nijverheid*, 1848, Dl. XII, St. 4, bl. 632—635. De overige opgaven betreffen Westerwolde, dat niet tot Friesland behoorde, evenmin als het Goregt, schoon ook niet als dit tot Drenthe.

tergast bij Westerlee kort daarop verdeeld; de gast van Kloosterholt vermoedelijk 25 jaren vroeger. De Winschotergast is vroeger ook vrij zeker onverdeeld geweest, daar zij nog onder een afzonderlijk beheer staat en door een *gasteheer* voor den goeden staat van wegen, paden en vonders gezorgd wordt.

Men vindt op het jaar 1451 vermeld een overdracht van een erf of stuk grond, genaamd de *meene weerte*, gelegen tusschen Zuidbroek en de Meeden, door de kerspellingen van Zuidbroek *). Het behoorde dus toen nog gemeenschappelijk aan dit kerspel en lag misschien aan het wtertje de *Leest*, de oude grens tusschen beide dorpen, en droeg vandaar de naam van *weerte* (waard).

Van het Oldambt tot Fivelingo teruggaande, zoo vindt men in stukken uit het laatst der 15de eeuw van *Scharmster markt* (mark) en *aandeelen* daarin gewaagd †). Eene streek lagen veen- of dargachtigen grond ten zuiden van het Slochterdiep onder de Harkstede heet nog het *Meenschaar*.

Men had, ja heeft nog werkelijk in het Westerkwartier onder de dorpen Tolbert, Niebert, Oostwolde en Midwolde *meenescheeren* of *meentescheeren*, in het laatstgenoemde dorp nog een, groot 71, 6180 B. §), waarin de *beeste-weiden*, even als de meenscharen van Friesland, verhuurd worden. Het zijn meestal lage landen, tusschen de klei- en hoogere zandgronden in gelegen; te Niebert is het heideveld.

Wat ons van marken of gemeene gronden in Oostfriesland is voorgekomen bepaalt zich tot het volgende, ontleend aan het werk van FR. ABENDS, *Ostfriesland und Jever*.

*) Zie *Reg. v. h. Gron. Arch.*, I, 115, N°. 9.

†) Zie in hetz. *Reg. verzegeling* van 1467 (I, 189, N°. 3), van 1490 (I, 287, N°. 3), 1493 (I, 246, N°. 1), 1494 (I, 249, N°. 2).

§) Volgens v. D. AA, *Bekn. Aardrijksk. woordenb. der Nederl.*, bl. 705.

Als eene bijzondere gemeenschappelijke bezitting en instelling komen hier in aanmerking de in het ambt Berum gelegene zoogenaamde *Theellanden* met hun *Theelacht*. Deze nog ruim 2000 — vroeger tot 3000 — deimten bedragende en niet allen aan één gelegene, maar in verschillende oorden op de nieuwe en oude marsch of kleistreek aldaar verspreide landerijen behooren aan een gezelschap van Norder ingezetenen, niet aan die der naast aan gelegene dorpen, Hage, Nesse enz., welke deelgenooten of *Theelboeren* die landen in gemeenschap bezitten en verhuren. Deze inrigting wordt voorts naar zekere oude wetten bestuurd. Men is het niet eens over haren oorsprong, doch houdt dien voor overoud. Wij kunnen dien hier, noch den aard dier instelling navorschen — daaromtrent verwijzen wij naar het genoemde werk van ARENDS (I, 440); maar wij meenen haar bij te mogen brengen als een eigenaardig voorbeeld, hoe ook op Oostfrieschen kleibodem gemeenschap van bezit en gebruik van grond tot op dezen tijd heeft voortgeduurd. Zoo bestaat er (vermeldt hij verder) ook nog in datzelfde ambt onder het gemelde dorp Hage eene gemeene weide, die een deel uitmaakt van het ten zuiden van dat en naastgelegene dorpen zich uitstreckende onvruchtbare veen- of moerland (a. w. I, 451). Bij Velge in Reiderland aan de Eems ligt een groote lage zandige vlakte, die tot gemeene weide dient (a. w. I, 182); dergelijke bij Weener (a. w. I, 192); daartoe dient ook de hooge gast- of zandgrond bij Wenigermoer en Georgiwold (a. w. I, 194). In het ambt Stikhuizen aan de Leda heeft het dorp Filzum nog eene groote gemeenteweide, voor jaren had er ook nog het naburige dorp Ammersum, alsmede Bake en Bremermohr, allen op schralen bodem gelegen (a. w. II, 80 81); verder zijn er nog heden te Remels en tien andere kleine dorpen, die te zamen het kerspel Lengen* of Uplengen uitmaken; de gemeenteweiden bestaan hier schier uit

bloote heidegronden (a. w. II, 87). — Wat het bouwland aangaat op den geest of hoogen zandgrond, dat ligt van elke gemeente in ééne vlakte bijeen; de akkers worden alleen door vurgen van elkander gescheiden (a. w. II, 300). Men heeft hier dus gelijke inrigting als bij die der marken op de esschen in Drenthe enz. en ontmoet zelfs zoodanige op kleigrond in het zoogenaamde *Escherland* in het ambt Pewsum. Dit land onderscheidt zich van nature van het omliggende kleiland door zijne meerdere zandigheid en kalkgehalte, alsmede door zijne hoogere, zelfs eenigzins golvende ligging, even als de dusgenoemde zavelgronden aan de noorderkusten van ons gewest. Schoon grenzende aan polder- of nieuw aangewassen land, moet het zeer oud zijn en reeds vóór de oudste bedijking bestaan hebben. Opmerkelijk is daarbij, dat bij ieder dorp van dat ambt een deel daarvan, een *escher*, aanwezig is, waarin elke boerenplaats van deze dorpen aandeel bezit. Het is daarom in ontelbare kleine stukken verdeeld, die ook niet door slooten, maar door smalle gruppen gescheiden zijn en steeds bebouwd worden (a. w. I, 341). De naam van dit land en zijn gebruik doen ons gissen, dat oudtijds ook op kleigrond in Friesland zulke bouwlanden als gezegde esschen niet geheel ontbroken hebben. Tot bevestiging daarvan kan dienen, dat in de voormelde Friesche wetten het woord *terp* voorkomt, onderscheiden blijkbaar, althans hier, in beteekenis, van *thorp*, een dorp, en tegen over *velden* (*fielda*), als weidelanden, zoodat men onder *terp* niet wel anders dan bouwland kan verstaan, gelijk de uitgevers dier wetten het dan ook zoo vertalen *). Dit stemt overeen

*) Zoo als bl. 94 en 99. VON RICHTHOFEN keurt dit af, *Altfries. Wörterb.*, S. 1076, v. *thorp*, *therp*, dat bij hem overal *dorp* beteekent. Wij gelooven ook wel, dat het oorspronkelijk één en hetzelfde woord is en door letterverzetting staat voor *trop*, een hoop (troep) beteekte-

met het nog veelvuldig voorkomen van *terp* en *terpland*, als bouwland in het tegenwoordige Friesland op de klei. In dien zin vindt men dit woord dikwijls in de genoemde *Benifciaal-boeken*; ook soms dat van *es*, *ees* *). Men geeft er nog in 't bijzonder den naam van *terp* aan de oude heuvels, die in Groningerland meer *wierden* heeten, en, behalve waar ze tot woonplaatsen hebben gediend en nog dienen van geheele dorpen of meer enkele woningen, nog veelal tot bouw- of teelgrond verstrekken †). Het komt ons daarom niet onwaarschijnlijk voor, dat inderdaad vele van die terpen of wierden niet alleen tot dat einde, tot woonplaats maar ook tot bouwgrond zijn aangelegd geworden, waarop het eerst koren is geteeld, en wel door een of meer dorpen in gemeenschap. Vooral mag men dit van die minder hooge, maar meer uitgebreide terpen en wierden, die in of bij de dorpen zijn gelegen, vermoeden.

Buitendien treft of liever trof men in ons gewest bouwlanden aan met den bijzonderen naam van *Valgen*, (enkelv. *valg*) een naam die ook in 't bijzonder zulk land of eigenlijk *ploegland* van *valgen* d.i. *ploegen* aanduidt. Schoon er thans, zoo ver wij weten, geene gronden meer met dien naam

nende — maar dus in *dorp* een *hoop* huizen, in *terp* een *hoop* aarde of *grond*.

*) Zoo als „Eester Es” onder Swichum (bl. 80) „die Ees” onder Finkum (bl. 100) „Torp en Ees” onder Hyum (zaadland) (bl. 101), „Eessen” onder Hantum (bl. 184) „Noordees,” „Rijper ees” te Harlingen (bl. 264), „die Eys” te Schettens (bl. 312), „de Ees” te Wommels en Waadskebayum (bl. 393) enz.

†) De naam *wierd*, evenzoo verschillend verklaard als *terp*, komt ons voor dezelfde (Friesche) benaming te zijn als *waard*, *weerd* enz. elders, af te leiden van *waren* of *weeren* en te beteekenen een door zijne hoogere ligging voor het water beschutten grond, met dit verschil, dat *waarden* alzoo van nature door aanspoeling gevormd zijn, de *wierden* door kunst of met opzet opgehoogd.

voorkomen, dan bij weinige dorpen, zoo als te Leens, Warffum en Heveskes, zoo blijkt toch uit oude stukken, dat vroeger, vooral in Hunzingo op het zoogenaamde *Hoogeland*, bij ieder dorp bijna, zoo als b. v. bij Eenrum, Baflo, Winsum, Tinallinge enz., van die *Valgen* werden gevonden; ja, men mag aannemen, dat ieder dorp zoodanige kampen bouwland heeft gehad, die waarschijnlijk ook eerst gemeenschappelijk dienden voor de teelt van verschillende veldvruchten, welke de dorpsbewoners voor hun levensonderhoud noodig hadden, terwijl het overige land nog groen was. Het zullen de eerste natuurlijke bouwgronden geweest zijn, na de meer kunstmatige op de *wierden*. De hooge en zandige gronden (van daar *zavelgronden* geheeten ter onderscheiding van andere *kleigronden*), die zich hier in het noorden, zoo binnen als buiten den zeedijk van het westen naar het oosten uitstrekken, waren het eerst en zijn nog meer dan de verder binnenwaarts gelegene kleistreken voor den akkerbouw geschikt *).

Wij hebben ons tot dusverre bepaald bij het *oude* Friesland aan deze zijde van het Flie. Steken wij dit over, dan ontmoet men in Holland wel minder sporen van gemeen bezit en gebruik van grond, maar toch enkele die duidelijk genoeg zijn, om dat in voortijden ook hier te mogen aannemen.

*) Dr. *WASTERHOFF* houdt deze *Valgen* ook voor de oudste bouwlanden op de kleistreken van dit gewest, maar leidde den naam af van de *vale* kleur, welke deze omgeploegde gronden vertoonen, in vergelijking van de meer donker gekleurde kleigronden of van de groene graslanden. Zie zijne *Redevoering* gehouden in de Vergadering van het genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam in 1837 in het Tijdschrift van dit genootschap, D. I en II, hier bl. 232. In zijn jongste werk echter: *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen* enz. Gron. 1865, bl. 172, waar hij ook over deze *Valgen* handelt, heeft hij onze woordverklaring, vroeger daarvan reeds gegeven, aangenomen. Hij meent ook in het naburig Friesland *Valgen* te vinden.

In eene oorkonde des jaars 14 $\frac{3}{4}$ (11 Maart) van PHILIPS VAN BOURGONDIE, Graaf van Holland, beveelt deze, dat schotbaar land in Ouwerschie schotbaar zal blijven en het gebruik van alle landen enz. die gemeen liggen, bij schout en buren te doen bepalen. Dit laatste luidt aldus in den brief: „Voert hebben onse ondersaten voirs. (nam. de huislieden van Ouderschie) ons geclaicht, dat groote geschille onder hemluyden valt in husinge, hofsteden ende lande die gemeyne liggen aldair, dat die luyden daar aff niet eens werden en konnen, die te gebruycken ende te bescharen tydelic alst oirbair sij, twelck wij gerne gebetert sagen, ende hebben dairom geordineert, dat men alle hofsteden, husingen ende landen, die gemeyne liggen jnden Ambachte van Ouderschie, gebruken ende bescharen sal tot des Schouten ende Buren kueren van Ouderschie, en dattet cleyn den groten dair inde volgen sal, tot des Scouten en buyren scattinge, opdat nyemant van den anderen gehindert noch belet en werde jnden sijnen, Ende wair yemant die hier aen niet en genuechde, die mach sijn deel van den huse, hofstede off lande, dat hij aldus heeft, affcauelen mit lote (sloten?) off mit grauen, dairmede dat hy van den anderen scheiden wille, als dat van redene wege behoirt.” KLURT, welke deze oorkonde opgeeft, teekent hier bij aan: „De oudheidvorscher mag hier de eerste voetstappen aantreffen, dat de *landerijen* in Holland, die dikwils gemeen lagen, of, gelijk nog, door sloten, heggen of andere geringe teekenen onderscheiden werden, naauwkeurig afgeperkt zijn geworden, daar zij anders, even gelijk nog onbebouwde landen, weinige of geene onderscheiding hadden *)”. KLURT schijnt hier dus niet te denken aan eigenlijke mark- of gemeentegronden — maar deze zijn er immers duidelijk in te herkennen. Wij treffen hier zelfs

*) *Historie der Holl. Staatsregel.* V, 285.

nog hoofdzakelijk gelijke inrigting daarvan aan, als wij uit de oude Friesche wetten van de Hamrikken hebben leeren kennen. Gemeen liggen kan hier niet bloot beteekenen zonder bepaalde grenzen van elkander gescheiden zijn, maar duidt aan: werkelijk ongescheiden liggen ook in bezit en gebruik. Er had eene verdeeling van die gemeene gronden plaats tusschen de hierop regthebbende bewoners bij Schout en buren, waardoor elk zijn aandeel daarvan verkreeg, om dat voor een zekeren tijd te gebruiken, de landen om die te *bescharen*, te beweiden, zoo als het met deze hiervoor eigenaardige uitdrukking daar ook heet; waarna op nieuw eene verdeeling plaats had. Wilde iemand in die verdeeling geen genoegen nemen, zoo mogt hij zijn aandeel behoorlijk van de anderen afscheiden en uit de gemeenschap treden; zoo als trouwens, waar de gelegenheid daartoe maar gunstig was, meer en meer zal geschied zijn. Behalve dit sterk sprekend voorbeeld en bewijs, dat in Holland, en wel Zuid-Holland, in het oude Maasland, nog tot in de vijftiende eeuw gemeenschappelijk landbezit en tijdelijke verdeeling daarvan tot afzonderlijk gebruik heeft stand gehouden, vindt men nog andere aanwijzingen in openbare stukken, welke regt geven, te veronderstellen, dat niet alleen daar, maar ook in andere oorden van Holland weleer gemeenschap van grond heeft bestaan *).

Zoo wordt er van *Schaardingen* gesproken in de costumen van Rijnland †). — Zekere AERNOLD VAN HALEBEKE, Rid-

*) Of men een dergelijk voorbeeld als boven ontmoet in de keur van Graaf FLORIS V met overleg van zijn raad, met schepenen van Dordrecht gemaakt in 1284 op den huur en den eigendom van erven, hofsteden en huizen, die in het gemeen bezeten worden, volgens het Register van Holl. en Zeeuwsche oorkonden, die in de Charterboeken van VAN MIERIS en KLUIT ontbreken, 1e Afd., Amst. 1861, bl. 98, zal eerst nog uit de nadere inzage van dit stuk moeten blijken.

†) V. LEEUWEN, *Costum. van Rhijnland*, bl. 207.

der, draagt in 1248 over zijn aandeel, dat hij had aan de *gemeene weide*, misschien te 's Hage of in den omtrek gelegen; hier is althans de brief daarvan afgegeven *). — In de Handvesten van Kennemerland en Westfriesland is een gelijkluidend artikel opgenomen van dezen inhoud: „Als een Rechter comt mit eenen claghene in eene ghe-meine weide, soe en sal gheen man boetsculdich werden zonder die man, die onrechte scare daer heeft †)“.

Er wordt buitendien hier en daar nog gewaagd van gemeene gronden in 's Graven domein, zoo als van zekere *gemeente* in het ambacht van Monster bij Eikenduinen op het jaar 1266; „*die meinte*” in 't Nieuwland aldaar, zoo niet dezelfde, op het jaar 1316; „*die Meente te Baczen*” (d. i. waarschijnlijk te Bacchum in Noordholland) omtrent het jaar 1306 §). Hier heeft men de andere wijze, gemeenschappelijk gebruik, en wel van landen, die aan den Graaf toebehoorden; en zoo zullen er meer geweest zijn. Twee polders in Zuid-Holland dragen nog den naam van de *meent* en aldus de geheugenis van gemeenschappelijk gebruik, zoo niet van bezit, een in de gemeente Leerdam en een in de gemeente Naarden. Zoo is er ook eene buitenplaats in de provincie Utrecht, gemeente de Bilt, met den naam van *de meent* **). Maar deze beide laatste plaatsen kunnen misschien buiten het oude Fries-

*) V. MIERIS, *Charterb. v. Holland* enz. I, 595.

†) Zoo luidt het in het Handvest van Westfriesland van 1299, Art. 23, bij v. MIERIS, I, 618, herhaald in het Handvest van 1310 (II, 90) en desgelijks in het Handvest van Kennemerland van 1415 (IV, 332).

§) Zie de oorkonden van die jaren bij VAN MIERIS, die van 1266, I, 343, van 1316, II, 171, van 1306, I, 63. De laatste vermelding van de *meente te Baczen* wordt ook bijgebracht door KLUIT, t. a. pl. IV, 428, en verklaard door *gemeene weiden*.

**) Zie het *Beknopt Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* van VAN DER AA in v. v.

land gelegen hebben. Zoo kunnen wij hier ook niet wel bijvoegen de nog voor een groot deel bestaande gemeene weiden, *meenten* of *gemeenten* en ook *schaarweiden* geheeten, in Gooiland of het oude Naardingland, daar het betwistbaar is, of dit land vroeger tot Friesland heeft behoord. Wij hebben gemeend het daartoe te moeten brengen en blijven daarbij, schoon VAN DEN BERGH het rekent onder Frankenland *). Er is ook verschil daarover, of die gemeenteweiden alleen in gebruik en niet in bezit behoorden aan de daartoe gerechtigde ingezetenen van Gooiland. Wij hebben het eerste aangenomen, als zijnde de feitelijke toestand van ouds, en alzoo die gronden onderscheiden van de vrije marken in Overijssel en Drenthe, die ook in gemeenschap werden bezeten en zoo als ook met die in het vrije Friesland algemeen het geval was. Dit onderscheid tusschen beiden belet echter niet, dat men, wat het beginsel of den grondslag betreft, zoodanige schoon heerlijke gronden ook tot de marke- of gemeentegronden rekent †).

Men mag dus uit het bijgebragte besluiten, dat in oud-Friesland voorheen soortgelijke gemeene gronden, als wij elders in de Marken aantreffen, mede aanwezig zijn geweest, ja eenmaal gemeen landbezit en landgebruik den regel uitmaakte, als de natuurlijkste en oorspronkelijkste staat van zaken, en die dan ook volgens de Romeinsche schrijvers eenmaal algemeen was bij de Germanen. Wat zij dus van dezen hieromtrent vermelden, mag men ook

*) Zie ons werk: *Aloude Staat en Gesch. d. Vaderl.*, 1852, D. II, St. 2, bl. 76. Mr. L. PH. C. V. D. BERGH, *Handb. der Middel-Nederl. Geogr.*, 1852, bl. 195.

†) G. L. VON MAURER, *Gesch. der Markenverfass. in Deutschland*, 1856, S. 80 u. ff.

meer of min van toepassing houden op de Friezen. Wij vonden hoofdzakelijk tweeërlei soort van gemeene gronden in Friesland: 1°. *Hamrikken*, die in gemeenschap bezeten, maar bij verdeling onder de eigenaren bijzonderlijk gebruikt werden; 2°. *Meenscharen* of landerijen, vooral weidegronden, die in 't gemeen bezeten en ook gebruikt werden. De eersten vindt men meer of min terug in die, welke CAESAR en TACITUS vermelden, en het mag wel der moeite waard geacht worden, om hunne berichten te vergelijken vooral met de bepalingen daaromtrent uit de Friesche wetten bijgebracht, als zeker na hen de oudste bron daarvoor opleverende. CAESAR zegt eerst van de Sueven, het grootste en strijdbaarste volk der Germanen, die honderd gouwen bewoonden, jaarlijks zooveel duizenden ten oorloge uitzonden, terwijl de overigen, die te huis bleven, voor het levensonderhoud van zich en van genen zorgden, om het volgende jaar op hunne beurt uit te trekken: „Zoo wordt noch de landbouw, noch de kunst en beoefening des oorlogs afgebroken. Maar bijzonder en afgezonderd bouwland is er bij hen niet; en het is hun niet langer dan één jaar geoorloofd op dezelfde plek te blijven wonen; ook leven zij niet veel van koornvruchten, maar meest van melk en vee, en zij doen veel aan de jagt *)” enz. Vervolgens meldt hij van de Germanen in 't algemeen hiermede genoegzaam overeenkomstig: „Zij leggen zich niet toe op den akkerbouw, en hun voedsel bestaat groo-

*) CAESAR, *de bello Gall.* IV, 1: „Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur; ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt. Hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus” etc.

tendeels in melk, kaas en vleesch; en niemand bezit eene vaste hoeveelheid bouwgronds noch eigene grenzen, maar de overheid en de hoofden des volks wijzen telken jare aan de geslachten en familiën van hen, die te zamen zijn gaan wonen, zooveel lands toe als en waar dit goed gevonden wordt, en zij doen hen het jaar daarop naar eene andere plaats verhuizen" enz. *). Op de redenen, welke de Germanen zelve, volgens CAESAR, voor deze hunne handelwijze opgeven, komen wij straks terug. — Minder duidelijk en uitvoerig is wat TACITUS van den akkerbouw der Germanen meldt: „De bouwlanden worden, naar het getal der bewoners, gezamenlijk door allen (die hiertoe gerechtigd zijn), bij afwisseling, in gebruik genomen, en zij verdeelen die verder onder zich volgens schatting. De groote uitgestrektheid der velden maakt de verdeeling gemakkelijk. Jaarlijks wisselt men van akkerland en er blijft nog bouwland over. Zij toch wedijveren niet in arbeid met de vruchtbaarheid en de uitgebreidheid van den grond, om boomgaarden aan te leggen, weiden af te zonderen en tuinen te bewateren; alleen graan wordt van de aarde gevorderd" †).

*) CAESAR, B. G. VI, 22: „Agriculturae non student, majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum, aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri adtribuunt atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas adferunt causas: ne adsidua consuetudine capti studium belli gerundi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne adcuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur: ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat."

†) *Germania*, C. 26. „Agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur. Facilitatem partiendi camporum spatia praebent. Arva per annos mutant, et superest ager. Nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant et prata separent et hortos rigent; sola terrae seges imperatur."

TACITUS geeft niet aan, of jaarlijks nog de afwisseling en verdeeling der bouwlanden plaats had, zoo als CAESAR zegt, dan om de vier jaren, zoo als bij de latere Friezen; een en ander kan toen ook meer onbepaald geweest of verschillend naar de behoeften geregeld zijn. Ook de kring, waarbinnen dat plaats had, wordt door hem niet zoo klaar aangewezen; die kan ook verschillend, een grootere of kleinere, zijn geweest, van eene enkele gemeente, wijk of buurt, of van een uitgestrekter distrikt, zoo als men dit ook onderscheidenlijk bij de latere marken aantreft. Voor *invicem* of *in vices* wordt ook wel gelezen (*ab universis*) *vici* of *per vicos*, *in vici*, en dan zou de verdeeling bij wijken of buurten aangewezen zijn; maar dat woord past hier minder en strookt niet met de daaropvolgende woorden *occupantur* en *mor*. Het eerste kan in verband met het laatste niet zoo zeer in bezit- of gebruikneming in 't algemeen of voor eenmaal te kennen geven, als wel eene herhaalde. Doch hoe dit zij, het denkbeeld, waar het hier op aankomt, dat alle gerechtigde bewoners gezamenlijk over het te bebouwen land beschikten, is duidelijk genoeg bij beide schrijvers, ondanks het verschil in hunne uitdrukkingen. CAESAR schijnt meer van al het land in 't gemeen te spreken, TACITUS alleen van bouwland. Volgens den eersten heeft geen bijzonder persoon of gezin eigen land in eigendom noch gebruik. Bij de toewijzing dus jaarlijks aan de geslachten en familiën, die bij elkander behoorden, eene gemeenschap uitmaakten, bleef het land, bouw- zoowel als weideland, verder in gemeen gebruik. Bij TACITUS blijft het de vraag, of de verdeeling niet verder ging tot de huisgezinnen of de hoofden daarvan toe, zoodat bij gemeen bezit door allen, bijzonder gebruik van enkelen kwam, namelijk van de bouwlanden; de weiden, bosschen of dergelijke voor verdeeling en scheiding ongeschikte gronden zullen wel meer of min gemeen gebleven zijn. Men is het ook niet eens of het woord *dignatio* ziet op

de landen, zoo als wij het door *schatting* vertaalden, dan op de personen en alsdan meer de *waardigheid* of den *rang* daarvan zou beduiden. Maar was dit laatste bedoeld, dan zou men voor *dignatio* eerder het woord *dignitas* lezen, en als er eerst land naar het *getal* bewoners in beslag werd genomen, dan kon dit later kwalijk naar *rang* verder verdeeld worden.

Dat er in de 150 jaren, die er ongeveer tusschen de berigten van CAESAR en TACITUS inliggen *), eene en andere wijziging gekomen is in den landbouw even als in de geheele leefwijs der Germanen, zou niet vreemd zijn, is zelfs vermoedelijk. Kan men reeds daaruit verklaren het verschil dat er tusschen beiden bestaat; dit verschil is ook zoo groot niet, of zij komen in de hoofdzaak overeen: gemeen grond-eigendom. Er komt althans bij TACITUS zoo min als bij CAESAR ergens bijzonder eigendom voor; integendeel zegt hij uitdrukkelijk (*Germ.* c. 5), dat vee het eenige en zeer geliefde vermogen der Germanen uitmaakte; alleen in paarden en vee werden de boeten en breuken betaald (c. 12 en 21); de gezellen der vorsten ontvingen voor hunne krijgsdienst van dezen paard, wapenen en onderhoud, geen land (c. 14); dit komt ook niet voor onder de echtgeschenken van den man aan zijne vrouw (c. 18); bij vermelding van het bij de Tencteren geldende erfregt, worden als voorwerpen daarvan slechts lijfeigenen, huisraad, paarden opgenoemd (c. 32). — Men heeft daartegen wel aangevoerd de gewoonte der Germanen om aan hunne lijfeigenen, als aan een pachter, voor eene zekere cijns of opbrengst in koorn, vee of kleedingstukken, land ter bebouwing te geven (c. 25); hetwelk zou doen veronderstellen, dat de heer eigen

*) CAESAR schreef zijn werk *de Bello Gall.* ongeveer 50 jaren voor CHR. en TACITUS zijn *Germania*, luidens c. 37, waarschijnlijk onder het tweede consulaat van TRAJANUS, alzoo in het jaar 98 na CHR.

land bezat. Dit volgt er echter niet stellig uit, meer het bijzonder gebruik; en dit kan dan ook voor een tijd geweest zijn, zoo als de afwisseling der landerijen en alzoo ook der bezitters medebragt, al was die niet meer jaarlijks, zooals in CAESARS tijd, maar na meer jaren, gelijk wij ze later en wel bij de Friezen ontmoeten.

Velen hebben de berigten van CAESAR en TACITUS omtrent den akkerbouw der Germanen voor onjuist verklaard of konden op grond daarvan niet aannemen, dat bij hen nog geen vast geregeld grondeigendom gold. Maar meer is men daarvan terug gekomen en heeft de uitspraken van die schrijvers overeenkomstig met de waarheid geacht, vooral ook door hetgeen een naauwkeurig historisch onderzoek leerde, dat namelijk gemeenschappelijk bezit van grond en bodem eene van de algemeenste oorspronkelijke inrigtingen van het menschedom moet geweest zijn, aangezien men ze bij zoo vele volken van de verschillende werelddeelen aantreft, hetzij nog volkomen bewaard gebleven, hetzij in meer of min duidelijke overblijfselen te herkennen. Wij zullen die hier niet opsommen, maar willen dit alleen als algemeen bewijsgrond aanvoeren voor de waarschijnlijkheid, dat die inrigting ook oorspronkelijk bij alle Germaansche stammen en alzoo ook bij de Friezen zal in zwang geweest zijn *).

Opmerkelijk zijn de redenen, welke volgens CAESAR de Germanen zelve daarvoor aanvoerden. Deze waren: opdat zij niet, door de aanhoudende gewoonte verleid, de neiging tot oorlogvoeren met den landbouw verwisselden; opdat zij niet mogten trachten uitgestrekte landen te verwerven en de magtigeren de geringereren uit hunne bezitting

*) Wij verwijzen overigens naar het werk van FR. TUDICHUM, *der Alt-deutsche Staat mit beigefügter Uebersetzung u. Erklär. der Germania des Tac.*, Giessen, 1862. Hij is ook een van de jongste schrijvers over de marken: *die Gau- u. Markverfass. in Deutschl.*, Giessen, 1860.

drijven; opdat zij niet, om koude en hitte te ontgaan, zorgvuldiger bouwden; opdat er geen zucht naar vermogen opkome, waaruit partijen en twisten ontspringen; opdat men eindelijk het gemeene volk rustig hield, als ieder zijne bezitting met de magtigsten gelijk gesteld zag. — Zoo verstandig deze redenen klinken in den mond van den Germaan op zijn standpunt, zoo kunnen ze echter moeilijk als oorspronkelijk geldig beschouwd worden, maar meer als van achteren uit den bestaanden toestand opge maakt en daarop van toepassing. Neen, het was wel niet de zucht tot krijg — als de eerste en voornaamste reden, die hier genoemd wordt — die hem het eerst dreef of noopte om geen bijzonder grondbezit te gedoogen. Zij was veeleer het gevolg daarvan; de behoefte, de nood, de natuurlijke omstandigheden der maatschappij, waarin en van den bodem, waarop hij leefde, dwongen hem daartoe. Al mogen wij de Germanen ten tijde van JULIUS CAESAR, en nog minder van TACITUS, niet meer als nomaden beschouwen, zij waren toch nog niet zoo vast aan den bodem, aan een vaderland gehecht, noch zoo rustig gevestigd, of wij zien nog later vele stammen verhuizen. En zoolang geene vaste vestiging stand hield, bleef bijzonder bezit van land moeilijk en van geen waarde. Eerst ook moest de bodem zelve, zoowel als de maatschappij, tot een zekeren trap van beschaving, van ontginning gekomen zijn, voordat ieder genoegzaam voor zich zelve konde zorgen, het land, elk voor zijn deel, bebouwen, beweiden, enz. Van de stichters der Hunnebedden kan men zulks geheel niet veronderstellen. En zijn dezen voor een half-wild volk te houden, dat vóór de Germanen hun land heeft bewoond; toen dezen dat hebben bezet, zullen zij, schoon al beschaafder, dat nog algemeen in te ruwen natuurstand hebben aangetroffen, om zoo dadelijk tot de onderlinge verdeling en inbezitneming daarvan te hebben kunnen overgaan. Zij mogen

nu ook later, volgens CAESAR, buitendien bijzondere redenen gehad hebben, om gemeen bezit en gebruik van den grond te verkiezen en alzoo te behouden boven bijzonder; dit laatste is evenwel meer overeenstemmende met de natuur van den mensch. Want ingeschapen is in hem de trek tot eigendommelijk bezit. Men mag daarom gemeenschap, ook en vooral in dit opzigt, beschouwen als een gedwongen toestand, die bestaat en blijft, omdat en zoolang eigendommelijk bezit om deze of gene redenen nog niet tot stand is gekomen of kan komen. Zoodra dan ook de omstandigheden het toelaten, zal de zucht tot bijzonder bezit en gebruik dit in de plaats van het gemeenschappelijke stellen, althans bij een vrij of vrijzinnig volk, als de Germanen waren. Die omstandigheden waren vooral eerst regt daar, nadat de laatste groote volksverhuizingen waren geëindigd en elk volk nu in zijn nieuw zoo wel als oud vaderland voor vast gezeten was. En aldus hing die verandering niet alleen hiervan, maar ook verder van den bodem af. De eene grond was geschikter dan de andere voor verdeeling; de vruchtbaarste en welgelegenste het geschiktst. Zoo munten in dit opzigt zeker de Friesche kleigronden uit; maar zij moesten toch eerst tegen het water — tegen de zee vooral, waarvoor ze, zelfs meer en meer, openlagen — beveiligd worden; men moest alzoo waterkeeringen en waterlozingen aanleggen, zonder welke hier de landbouw, althans zeer moeilijk en alleen op de wierden of terpen en andere hoog gelegene plaatsen, kon gedreven worden. Dat werk doet ook een reeds gevorderden trap van maatschappelijke beschaving veronderstellen en kon wel niet anders dan meer of min gemeenschappelijk geschieden, door samenwerking niet slechts van enkele dorpen, maar zelfs van geheele distrikten. En zoo zal bijzonder eigendom en gebruik toegenomen en gemeen afgenomen zijn, naarmate de waterstaat volkomener werd. Men kan die

vereenigingen in den waterstaat dan ook nog werkelijk als een overblijfsel of vervolg der marken beschouwen, in zoo ver de zorg daaromtrent steeds een belangrijk deel daarvan uitmaakte, ja de markenvereenigingen in genoemde streken nu daarin geheel zijn opgelost geworden *).

De bouwlanden zullen algemeen het eerst verdeeld zijn geworden, althans in gebruik. Hunne mindere uitgestrektheid, reeds meer of min afgezonderde ligging en jaren lange ontginning maakten ze boven de wei- en boschvelden, die veelal nog wildernissen bleven uitmaken, daartoe geschikter. Zoo treft men reeds vroeg de bouwlanden verdeeld aan, terwijl de anderen nog in gemeenschap bleven en tot heden hier en daar gebleven zijn. Veel wat de bestelling van den akker, den oogst, enz. betrof, bleef echter nog gemeenschappelijk. Zoo vindt men dit nog bij de esschen in Drenthe en elders en daarin blijkt genoeg, dat de esschen o. a. ook eenmaal mandeelige korenvelden geweest zijn, even als in Friesland welligt de wierden en terpen, de valgen, enz. †). Waar de waterstaat in dit land zoo ver gevor-

*) Wij spreken hier slechts in het algemeen van den aanleg der dijken, zonder den tijd daarvan nader te bepalen. Wij hebben — en meer anderen voor ons — gemeend te mogen aannemen, dat de be-
dijking van ons land eerst voornamelijk en algemeen met de 10de eeuw is tot stand gekomen. *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, I, 63. De Heer WESTERHOFF is in zijn boven aangehaald werk (blz. 74) tegen dit gevoelen opgekomen en heeft getracht te betoogen, dat dit reeds veel vroeger heeft plaats gehad, zoodat hij den aanleg der dijken tot in het verre, zelfs onbepaald verledene stelt. Wij hopen echter zoo spoedig doenlijk ons gevoelen te verdedigen en dat van den Heer WESTERHOFF te wederleggen.

†) LANDAU en anderen, welke integendeel aannemen, dat van ouds, al sedert de eerste nederzetting der bewoners in eenige streek, eene verdeling heeft plaats gehad met den bouwgrond, zoodat elk huisgezin daarvan het zijne verkreeg, kunnen evenwel niet nalaten bij dit bijzonder bezit ook nog gemeenschap te erkennen. Zie G. LANDAU, *die Territorien in Bezug auf ihre Bildung u. ihre Entwickel.*, Hamb. u. Gotha, 1854, S. 62, en G. L. VON MAUBER, *Geschichte der Markenverfassung in Deutschl.* Erlangen, 1856, S. 178.

derd was, dat de landen behoorlijk droog bleven liggen, kon de scheiding door slooten en verdere verdeeling gemakkelijk geschieden. Buiten de laagst gelegene en de nieuwe aanwassende gronden, bleef er alzoo op den kleibodem niets gemeens meer over; op zandgrond, ook alleen sommige veen- en heidevelden. Daar Drenthe en verdere streken van ons land voor een groot deel daaruit bestaan en de geheele landhuishouding daarnaar ingerigt is, zoo bleven integendeel die gemeene velden aldaar tot in onzen tijd in wezen.

Zoo vinden wij dan in den Frankischen tijd reeds algemeen in Duitschland eigen, zoowel als nog gemeenschappelijk landbezit in zwang. Uit de oudste oorkonden, die wij uit dien tijd ontmoeten, zoo als daar zijn de goederenregisters van de stiften Werden, Corvei, Fulda, Utrecht enz., zou men alligt kunnen besluiten, wat Friesland betreft, dat hier zelfs geen ander dan eigen landbezit reeds in de achtste of negende eeuw heeft bestaan, daar er oogenschijnlijk alléén van eigen landgoederen in gewaagd wordt *). Maar dit is ook meerendeels het geval met Saksen en andere oorden, waar zonder twijfel toen en zeker nog meer dan later marken bestonden, en daaraan zal wel toe te schrijven zijn, dat alleen de hoofdbezittingen, welke de eigene landgoederen uitmaakten, met name of bepaaldelijk opgenoemd werden, het gemeen landbezit of regt daarop, als gevolg van de eerste, niet of slechts in 't algemeen, zoo als het zal aangeduid zijn in het gewone bijvoegsel: met bosschen, weiden, wateren enz. Deze oorkonden geven dan ook anders geen of weinig licht omtrent ons onderwerp en wij hebben er daarom ook tot dus-

*) Men vindt voornoemde goederenregisters van Fulda, Corvei en Utrecht, de eersten zoo ver ze ons land aangaan, bijeen in het *Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie* van Mr. L. PH. C. VAN DEN BERG, bl. 254 enz.

ver van gezwegen. Dit kan men er echter uit ontwaren, dat dezelfde landverdeeling in hoeven of boerenplaatsen, welke men later aantreft, toen reeds aanwezig was en wel met gescheiden gronden, bepaaldelijk in bouw- en grasland, zonder afwisseling, zoo als vroeger zal hebben plaats gehad. En waaraan mag dan wel deze opmerkelijke verandering toe te schrijven zijn? Uit de beschrijving, welke CAESAR en TACITUS ons van den landbouw der Germanen geven, blijkt, zoo niet stellig, dan toch vrij zeker, dat zij nog geen mest gebruikten en buitendien den grond weinig bewerkten, om dien vruchtbaar te maken en te houden. Wij treffen nu dit een en ander wel aan bij hunne nakomelingen, de oude Duitschers, of, waar dit niet uitdrukkelijk aangeduid wordt, mogen wij dit althans opmaken uit hunne wijze van bebouwing. In plaats van, zoo als dat nog ten tijde der Romeinen of van vóornoemde schrijvers gebruikelijk was, bij afwisseling, dan eens dit, dan weder dat veld daartoe te nemen en daarbij de akkers of den bouwgrond zelfs jaarlijks nog te verwisselen, ontmoet men later het zoogenaamde drieslagstelsel, waarbij het geheele bouwveld van een dorp of buurt in gebruik werd genomen, maar in drie deelen verdeeld en op die wijze gebouwd, dat beurte- lings telken jare op het eene deel wintergraan, op het andere deel zomerzaad werd geteeld, terwijl het derde deel braak bleef liggen, gelijkerwijs nog later en tot in onzen tijd de bouw op de esschen in Drenthe en elders werd en wordt gedreven, thans met eenige meerdere afwisseling van vruchten en andere wijziging. Hoe was het mogelijk, dat nu dezelfde bouwgrond op die wijze, jaar uit jaar in, zonder andere afwisseling of langduriger rust, dan de braak om het derde jaar, op den duur met vrucht kon gebouwd worden? Dit kon en kan alleen geschieden door behoorlijke herhaalde bemesting en bewerking van den bodem. Men heeft op dit punt, zoover wij weten, niet of althans niet genoeg-

zaam gelet, ter verklaring van de aanmerkelijke verandering, die men in den landbouw bespeurt, ook van den overgang van gemeenschappelijk in meer eigendommelijk landbezit, waartoe voorzeker de bemesting en bewerking van den bodem ook veel moet bijgedragen hebben. Hoe dit zij, zoo veranderde het afwisselende bouwstelsel in het gescheidene bouw- en groenlandstelsel, dat zeker een duizendtal jaren heeft bestaan, niet alleen op de minder vruchtbare zandgronden, maar ook op de kleigronden. Wat eenmaal bouwland was, bleef bouwland, groenland desgelijks. Het werd nog lang schier voor een misdaad gehouden, oud groenland te scheuren en tot bouwland te gebruiken, totdat men in de vorige eeuw door nood gedrongen, ten gevolge van de herhaalde veepesten, die de stallen telkens ontvolkten, hiertoe overging, en zoo vervolgens bij de teelt van meerdere vruchten, ook vooral van voedergewassen, het vruchtwisselend stelsel is opgekomen en nu meer en meer heerschend geworden.

Zoo was het in het algemeen gesteld. Natuurlijk had hierin veel wijziging plaats naar verschil van volk en land. Dit was ook het geval met de marken of gemeene gronden, en tot bewijs hoezeer de markeninrigtingen afhangen van de grondsgesteldheid kan nog dienen het onderscheid, hetwelk men daarin opmerkt, zelfs bij denzelfden landaard. De voorbeelden daarvan kan men bij voor-
 noemde schrijvers vinden. Men moet daarom ook voorzigtig zijn, om hiernaar dezen en genen volkstam of hun gebied te onderscheiden. Instellingen, wel is waar, plegen bij hetzelfde volk een gelijken vorm aan te nemen; elk heeft zijne eigene wetten, zeden en gebruiken; en dit zal in zekere mate ook op de markeninrigtingen van toepassing zijn — waar namelijk geene natuurlijke of andere omstandigheden dit verhinderden of wijzigden. Zoo mogen zich de *ham-
 rikken* in Friesland onderscheiden van de meer gewone

marken in Drenthe en verdere streken, zoo treft men daar geene *esschen* aan als hier, enz. Maar nu wij gezien en be- toogd hebben, dat overigens in Friesland ook werkelijk zooda- nige inrigting of gemeenschap van grond in bezit en ge- bruik heeft bestaan, zoowel als in Drenthe en andere oorden binnen en buiten ons vaderland, die al en niet tot het oude Saksenland hebben behoord, zoo kunnen die marken niet wel dienen als bijzonder kenmerk van de Sak- sers, noch dus als bewijs dat Drenthe en andere stre- ken in Overijssel enz., waar men nog marken vindt of vond, tot dat volk of zijn gebied hebben behoord.

Vervalt alzoo het geographische en wel ethnographische gewigt, hetwelk men aan de marken meende te kunnen hechten, hare belangrijkheid is veeleer toegenomen, naa- mate men ze meer heeft leeren kennen als eene tot in de Germaansche oudheid wortelende algemeene maat- schappelijke inrigting; — eene stelling, ter bevestiging waarvan wij getracht hebben met deze bijdrage het onze te doen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den JANUARIJ 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, T. ROORDA,
G. MEES AZ., L. J. F. JANSSEN, W. G. BRILL, N. BEETS, W. MOLL,
H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., M. DE VRIES, C. LEEHMANS,
B. J. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, W. C. MEES,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, S. VISSERING, H. C. MILLIES,
L. A. TE WINKEL, J. VAN LENNEP, D. HARTING, W. G. PLUYGERS,
J. C. G. BOOT, en van de Natuurk. Afdeeling de Heer F. C. DONDERS.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris bericht, dat de Verhandeling, aangeboden door den Heer G. ACKER STRATINGH, door de Kommissie van Redactie eene plaatsing in de *Verslagen en Mededeelingen* volkomen waardig is gekeurd, en verder dat vóór 1 Januarij zijn ingekomen de volgende Latijnsche gedichten: *In scoparum laudem*, met de zinspreuk: *quidni minora?* — *Capitis damnati ultima vitae momenta*, met het vers van TIBULLUS: *Phoebe, fave, novus ingreditur tua templa sacerdos* — eindelijk de *Academiis*, welks maker zich tot zinspreuk koos het bekende *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus*. Zij zullen met de twee vroeger vermelde

gedichten aan de Kommissie van beoordeeling gezonden worden.

De Heer DONDEERS deelt daarna de resultaten mede van zijn physiologisch onderzoek over spraakklanken. Na eene inleiding over het geluid, de hoogte der toon en meer bijzonder over het timbre der klanken, handelt de Spreker over het mechanisme en de natuur der spraakklanken, en over de wijze om de vokalen en diphthongen in verband met sommige konsonanten door registratie zichtbaar te maken. Hij ontwikkelt het stelsel der vokalen en toont aan, dat naar het mechanisme drie reeksen te onderscheiden zijn, uitgaande van *a* en eindigende in *u*, *i* en *û*, die ook uit het oogpunt van de toonhoogte van het monddgeruisch en van het aantal en de kracht der boventoonen in gelijke orde zich rangschikken. Hij onderscheidt *u'* en *û'* (half fluisterend) en *i'* (fluisterend) van de gewone *u*, *û* en *i*, en wijst er op hoe de tweeklanken der Nederlandsche taal in de richting van *a* naar *u*, *i*, *û* dalen, niet stijgen, en hoe waanneer zij overspringen uit reeks twee of drie naar reeks een, regelmatig *u'* niet *û* gehoord wordt. Het stelsel der konsonanten van BRÜCKE, in zijn geschrift *über eine Methode der phonetische Transcription* in de werken der Weener Akademie van 1863 uitgegeven, wordt kritisch toegelicht en de aandacht der letterkundige afdeeling gevestigd op het gewicht van de daar voorgestelde schrijfwijze voor vergelijkende taalstudie.

Verschillende vragen van de heeren ROORDA over de *n* op het slot van het Fransche *non*, van VAN LENNEP over de *ng*, van TE WINKEL over het geruisch der konsonanten, van MILLIES, die meent dat de verschillende uitspraak van dezelfde spraakklanken in den mond van verschillende personen een bezwaar oplevert tegen de physiologische beschouwing der taal, van M. DE VRIES over den klank der *l*,

geven den spreker aanleiding om enkele punten van zijn betoog nader toe te lichten.

De Voorzitter bedankt den heer DONDERS voor zijne belangrijke mededeeling, die de Afdeeling gaarne in hare Verslagen zoude opnemen, als de Spreker het gesprokene in schrift wilde brengen.

De heer GOUDSMIT bespreekt vervolgens de bekende plaats uit *Ulpiani Regularum tit. I § 12*, betreffende de vrijlating van den slaaf, die den leeftijd van 30 jaren nog niet heeft bereikt. Nu opgave van verschillende verbeteringen en verklaringen der woorden: *ideo sine consilio manumissum caesaris servum manere putat*, stelt hij voor die woorden, met verandering van *manumissum caesaris* in *manumissum manumissoris*, over te plaatsen aan het slot van § 13, alwaar zij naar zijne meening even gepast, als in § 12 onverdedigbaar zijn.

De heer LINTELO DE GEER vindt bezwaar in het gebruik van *putat*, waar van eene *lex* gesproken wordt, en helt over tot het gevoelen van hen, die aannemen dat in *caesaris* de naam van een of ander rechtsgeleerde b. v. van CAELIUS SABINUS verscholen ligt.

De heer GOUDSMIT verdedigt *lex putat* door te verwijzen op de voorbeelden, aangehaald door v. VANGEROW, *über die Lat. Juniani*, p. 25, en heeft groot bezwaar tegen den naam van eenig Ictus, omdat hij ontkent dat over dit punt verschil van meening tusschen de rechtsgeleerden kan bestaan hebben.

De bijdrage zal in de *Verslagen* geplaatst worden.

Namens de Kommissie voor de oud-vaderlandsche kunst, deelt de heer LEEHMANS mede, dat ingekomen is een bericht van den heer FIJNEBUK, opzichter van den waterstaat te Arnhem, omtrent de door hem vervaardigde plans

en bouwkunstige teekeningen van de nu gesloopte kerk der Hervormde gemeente te Renkum; en een brief zonder opgave van plaats of dag, van eenen zich noemenden „bewonderaar van de zeventiende eeuwse architectuur,” bevattende het verzoek, dat de Kommissie pogingen zal doen tot behoud van de Witte Poort te Leiden, wier slooping krachtens een besluit van den Gemeenteraad spoedig wordt verwacht. Daar die slooping met reeds vastgestelde bouw- en aanlegontwerpen in verband staat, zou het vruchteloos zijn daartegen vertogen in te dienen. De kommissie heeft echter aan den Raad der stad haren wensch medegedeeld, dat van het gebouw de noodige bouwkunstige teekeningen mogen vervaardigd worden en men niet meene genoeg gedaan te hebben door het nemen van photographische afbeeldingen.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

BIJDRAGE

TOT

KRITIEK EN VERKLARING VAN ULPANI

REG. I. § 12.

DOOR

J. E. GOUDSMIT.

M. H.

De-twaalfde paragraaf van den eersten titel der Fragmenta van ULPIANUS behoort, en wat inhoud en wat vorm betreft, tot de moeilijkste van dat werk. Eene poging tot beter verstand dezer plaats kan in deze vergadering niet ongerechtvaardigd schijnen.

Bekend is het, hoe, op het einde der Republiek, de vrijlating van slaven te Rome op eene voor den Staat onrustbarende wijze was toegenomen. Onderscheidene redenen, zoo ongeveer verhaalt ons DIONYS. HALICARN., *Antiq. Rom.*, (IV. 24) werkten daartoe mede. Vooreerst toch konden bij de steeds toenemende bandeloosheid en wanorde, de slaven door diefstal, braak en prostitutie zich maar al te licht gelden verschaffen, waarmede zij van hun berooide meesters de vrijheid afkochten. Anderen verkregen die na ijverig te hebben deelgenomen aan moord en vergiftigingen, door hun eigenaren begaan, als belooning voor stilzwijgen of medeplichtigheid. Wederom anderen lieten de slaven

vrij ten einde door hen genot te hebben van de periodieke korenbedeelingen, die aan onvermogen burgers werden uitgereikt. Anderen eindelijk niet ongelijk aan onze moderne gierigaards, oefenden milddadigheid ten koste hunner erfgenamen, als zij bij uiterste wilsbeschikkingen een troep slaven vrijlieten, opdat deze, van den pileus, het symbool der vrijheid, voorzien, in een langen trein de lijkstatie volgend, het levend beeld zouden vertoonen van des erfslaters onbegrensde menschenliefde. Ἐγὼ γ' οὖν, vervolgt DIONYSIUS, ἐπίσταμαι τινὰς ἅπασιν τοῖς δούλοις συγκεχωρηκότας εἶναι ἐλευθέρους μετὰ τὰς ἐαυτῶν τελευτάς, ἵνα χρηστοὶ καλῶνται νεκροὶ, καὶ πολλοὶ ταῖς κλίναις αὐτῶν ἐκχομιζομέναις παρακολουθῶσι τοὺς πῖλους ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς ἔχοντες.

Geen wonder dat men er op bedacht moest worden zekere regels te stellen, waardoor de vroeger onbeperkte bevoegdheid binnen meer of min enge grenzen bepaald, en niet alleen voor ieder het aantal der vrij te laten slaven beperkt, maar ook een zekere leeftijd en andere vereischten zoowel in den persoon van den vrijlater als in dien van den vrij te latene werden vastgesteld. „Servos, zegt SÆTONTIUS in het *leven van Augustus*, cap. 40: „non contentus multis difficultatibus a libertate et multo pluribus a libertate justa removisse, cum et de numero et de conditione, ac differentia eorum qui manumitterentur curiose cavisset, hoc quoque adjecit, ne vinctus umquam tortusve „ullo libertatis genere civitatem adipisceretur.”

De twee vroegste wetten, welke deze materie beheerschten, zijn de lex Furia Caninia van het jaar 761 en de lex Aelia Sentia van het jaar 757. Met twee hoofdstukken van de laatste hebben wij hier te doen. Het eene verbood de vrijlating van een slaaf door iemand, die den leeftijd van 20 jaren nog niet bereikt had, tenzij in den vorm der vindicta justa manumissionis causa apud consilium probata. *Ulpianus* l. 13. *Gaj.* l. 38. Het andere bepaalde, dat geen vrij-

gelatene beneden de 30 jaren anders dan met inachtneming van dezelfde formaliteiten het Romeinsche burgerrecht zoude kunnen verkrijgen. *Gaj. I. 18. Ulp. I. 12. DOSITHEUS, de manum. § 17.* Maar welke was dan zijn rechts-toestand? Was hij, zoo zegt *ULPIANUS I. 12*, bij testament vrijgelaten, zoo staat hij gelijk met dengenen, die op eene niet plechtige wijze de vrijheid erlangd hebbende vroeger alleen door den Praetor beschermd, later *Latinus Junianus* werd. Hij daarentegen, die *vindicta* doch *sine consilio* was vrijgelaten, *bleef des keizers slaaf*, ideo *sine consilio manumissum caesaris servum manere putat*. Het zijn deze woorden, die zoo groote moeilijkheid opleveren. Vooreerst toch zijn ze in strijd a) met *Gaj. I. 17*, die uitdrukkelijk zegt, dat in een dergelijk geval de *manumissus Latinus* werd. „Nam in cuius persona tria haec concurrunt, ut major sit 30 annorum, et ex jure quiritium domini et justa ac legitima manumissione liberetur, id est vindicta aut censu aut testamento, is civis Romanus fit; sin vero aliquid eorum deerit Latinus erit. *Gaj. I. 29. I. 31; b)* met *THEOPHILUS I. V. 4*: „si”, zoo spreekt deze, „cum vitium nullum esset, non concurrebant tria legitima „(aut enim servus minor erat triginta annis, aut do- „minus tantum bonitarius erat neque legitimum quoque „habebat dominium, aut manumissio fiebat per mensam vel „per epistolam vel inter amicos, aut duo interdum deficie- „bant legitima aut etiam tria) manumissus fiebat Lati- „nus Junianus;” c) met *DOSITHEUS s. 14*. „Is autem qui „manumittitur inter amicos quocunque est annorum La- „tinus fit.” Werd toch degeen, die inter amicos was vrijgelaten, *Latinus*, zoo is het niet denkbaar dat de *vindicta manumissus* niet minstens de feitelijke vrijheid zoude hebben bekomen. Wat de naakte wil vermag, kan hem immers niet ontzegd worden, als hij zich in een plechtigen vorm heeft geopenbaard.

Onafhankelijk echter van dezen strijd met *GAJUS* en *POSITHÆUS*, levert de plaats op zich zelf onoverkomelijke bezwaren op. Of kan het waarschijnlijk geacht worden, dat de *Lex Aelia Sentia* even strenge gevolgen zoude hebben verbonden met de vrijlating van iemand beneden de dertig, als aan die door iemand beneden de twintig jaren, daar toch doel en strekking van beide bepalingen hemelsbreed verschilden. In het eerste geval gold het volstrekt niet een verbod van vrijlating, maar eenvoudig de ontzegging van het burgerrecht. Door bovendien de feitelijke vrijheid te ontnemen, zou de wetgever voorzeker zijn doel verre zijn voorbijgestreefd. In het tweede geval daarentegen gold het een verbodsmaatregel in het belang van den minderjarige („non ob odium” zegt *THEOPHILUS* (I. V. s. 4), sed „ob favorem manumittentium. Sciebat enim quam facile qui „hanc agunt aetatem, decipiantur et servorum blanditiis „obsecundent, atque hoc modo suam ipsorum minuant sub- „stantiam”), een maatregel die alleen dan doel kon treffen, als men de vrijlating van alle gevolgen beroofde, en toch zou, is de gewone lezing juist, van beide in inhoud en strekking zoo verschillende bepalingen, de werking volkomen dezelfde geweest zijn! Hoe geheel anders *JUSTINIANUS*, die terwijl hij, toen het „civis Romanus sum” niet meer een schild maar een ijdele klank geworden was, in den vrij te laten slaaf volstrekt geen leeftijd meer vordert, daarentegen het belang van den minderjarigen vrijlater voor oogen hield, ten aanzien van dezen nog steeds de beperking van de *Lex Aelia*, zij het dan ook gewijzigd, heeft gehandhaafd, s. 4. I. qui et quib. ex caus. manum. non licet. Voeg hierbij, dat het een naauwelijks verklaarbare inconsequentie zou zijn geweest den bij uitersten wil vrijgelatene in een voordeeleriger toestand te plaatsen dan den vindicta sine consilio manumissum. Hier toch lag in elk geval in de formaliteit, in de tegenwoordigheid en de leiding van den magistraat, nog

altoos eenige waarborg; niet alzoo in de eenzijdige wilsverklaring van een onbezonnen erflater, die welligt alleen om aan zijn ijdelheid bot te vieren, de manumissie van eene menigte jeugdige slaven voorgenomen had. En men spreke niet van den favor testamentorum. Immers blijkt uit de lex Furia Caninia hoe men voor te menigvuldige vrijlatingen veel meer vrees koesterde, waar het gold testamentaire beschikkingen, dan bij die onder levenden.

Gereedelijk ziet men daarenboven in, dat de woorden van ULPIANUS logisch verband missen. Volgens de L. Aelia Sentia, zegt hij, wordt de minderjarige vindicta manumissus niet civis Romanus, tenzij causa probata. De tegenstelling zal dus moeten zijn sine consilio manumissus civis Romanus non fit. En welke conclusie, trekt de regtsgeleerde: ideo — quia C. R. non fit, lex voluit eum servum manere. Dat eindelijk het woord Caesaris eene corruptie is, hierover zijn het de meeste interpretes eens.

De oudere uitgevers OJACIUS, SCHULTING en CANNegiETER schrappen Caesaris weg. Terecht echter merkt VANGEROW (*Ueber die Latini Juniani*, bl. 26) op, dat het moeilijk te begrijpen is, hoe een afschrijver er toe zou zijn gekomen een vreemd, in den Zusammenhang volstrekt niet passend woord in dier voege in den tekst in te lasschen.

Van hen, die, gelijk PUGGÉ (*Observ. duae de Jur. Civ.* Bonn. 1831), de uitdrukking op dien grond verdedigen, als zou oorspronkelijk de 30 annis minor manumissus aan den populus Romanus vervallen zijn, en ULPIANUS, omdat het aerarium zich in den Fiscus had opgelost, in plaats van P. R. Caesaris zou hebben geschreven, van hen zeg ik, wat reeds SCHULTING, mera commenta et omni auctoritate destituta. Om toch niet eens daarvan te spreken, dat het dan in elk geval moest zijn Caesaris servum fieri niet manere, zoo is er moeilijk eene reden uit te vinden, waarom eene niet verboden vrijlating ten gevolge zou hebben gehad eene

confiscatie, welke alleen gerechtvaardigd zou zijn geworden door het belang van den Staat als b. v. in het geval der dedititii. *Gaj.* I. 27.

Over de onderscheidene min of meer scherpzinnige conjecturen van HUGO, ZIMMERN, SCHILLING, BETHMANN HOLLWEG, zie VANGEROW t. a. p. Ook die der lateren bevredigen niet, noch die van HERTZ, die voor *Caes., L. Ae. S(entia)* wil lezen, noch die van HUSCHKE, die in de nieuwste uitgave van ULPIANUS heeft *ejus aetatis*. In elk geval zijn daardoor de innerlijke bezwaren niet opgelost. Het zijn dan ook deze voornamelijk, die VANGEROW genoopt hebben zijn toevlucht te nemen tot een ultimum remedium, dóor namelijk te stellen, dat de woorden „ideo sine consilio manumissum caesaris servum manere putat” een glossema zijn. „Ich bin zwar,” zegt hij, „nicht geneigt gleich an „unseren Quellen zu drehen und zu schneiden, wenn uns „etwas anstössig vorkommt; und wie sehr die Urheber „solcher Emendationen beschämt werden können, das „hat uns ja GAJUS in manchen glänzenden Beispielen gezeigt. Aber in unserm Falle ist ein wahrer Nothstand „vorhanden und frei bekenne ich, das die vorgeschlagene „Ausmerzung für mich zur festen Ueberzeugung geworden „ist.” Men ziet het, de uiterste nood alleen dringt hem tot dit uiterste redmiddel. Hij stelt zich de zaak aldus voor. Iemand die de plaats van ULPIANUS las redeneerde zoo: de L. Ael. Sent. maakt den minor vindicta apud consilium manumissum tot civis Romanus, den testamento manumissum slechts feitelijk vrij; ergo blijft de vindicta sine consilio manumissus slaaf. Zoo schreef hij aan den rand van zijn Codex: ideo sine consilio manum. L. Ae. S. servum manere putat. Een afschrijver hield deze randglosse voor den oorspronkelijken tekst en laschte ze daarin, zoo echter dat hij in plaats van l. ae. s. Caes. schreef, waaruit later Caesaris is voortgekomen. Om deze meening waarschijnlijk te

vinden, zal men zich alzoo moeten voor oogen stellen en een lezer die ellendig slecht, en een afschrijver die in het geheel niet gedacht heeft. En toch ligt de waarheid zoo nabij, dat men zich zou moeten verwonderen, hoe men niet reeds lang op het rechte spoor gekomen is, als het niet bij ondervinding bleek, hoe het meest eenvoudige lang verholen blijft. Het lijdt mijns inziens geen twijfel, dat de woorden waarmede wij ons bezig houden niet behooren tot deze maar tot de onmiddellijk volgende paragraaf. In § 12 nam. behandelt *ULPIANUS* dat caput van de L. Ael. Sent. waarbij de leeftijd van den vrijtelaten slaaf bepaald was, en hier had hij tweeërlei *manumissio* te vermelden, die per *vindictam* en die per *testamentum* (den *Census*, ten zijnen tijd buiten gebruik, I. § 8, kon hij ter zijde laten). In het eerste geval verleent alleen de *causae probatio* het burgerrecht. In alle anderen, dit sprak van zelf, had de slaaf daar er geen verbod tot vrijlaten bestond, feitelijk de vrijheid. Alleen moest de testamentaire vrijlating afzonderlijk vermeld worden, omdat men wellicht niet zonder grond kon hebben getwijfeld, of niet de erfgenaam dengene die bij het leven des erflaters alleen krachtens diens persoonlijken wil de vrijheid had ingeademd, na diens dood wederom als slaaf kon behandelen. Daarom moest de wet uitdrukkelijk er bijvoegen: *testamento vero manumissum perinde haberi atque si domini voluntate in libertate esset* *). Nu gaat *ULPIANUS* over tot de bepaling (§ 13), waar het niet meer geldt de bloote ontzegging van het *jus Civitatis*, maar een verbod van vrijlating. *Eadem lex* — *prohibet servum manumittere*, en nu stelle men eenvoudig de betwiste woorden aan het einde van deze paragraaf, dan krijgt men dezen klaren zin: Dezelfde wet verbiedt de *manumissio* door iemand beneden de 20 jaar, en omdat het een verbod is en niet een bloote beperking

*) Deze woorden krijgen alzoo kracht en beteekenis.

van de *civitas*, *et ideo*, zoo volgt hieruit dat niet gelijk in het vorige geval alleen het burgerrecht wordt ontzegd, maar alle kracht aan de *manumissio* onttrokken.

Ik noemde deze transpositie eenvoudig, niet alleen omdat zij de verbroken harmonie in het rechtstelsel herstelt, maar vooral ook, omdat wij bij de twee andere schrijvers, die hetzelfde onderwerp behandelen, volkomen denzelfden gedachtengang terugvinden, dien wij hier bij *ULPIANUS* aantreffen. Vooreerst bij *GAJUS*, die, na in het eerste boek § 38 hetzelfde verbod te hebben vermeld, en ontwikkeld, in § 41 daarop laat volgen. „*Et quamvis Latium facere velit minor viginti annorum dominus, tamen nihilominus debet apud consilium causam probare, et ita postea inter amicos manumittere.*” Wat anders zegt *GAJUS* dan hier *ULPIANUS*, *sine consilio manumissus servus manet*? Maar veel sterker nog komt dit uit bij *DOSITHEUS* § 15, waar wij lezen: *Minor viginti annorum manumittere nec vindicta potest nec testamento. itaque* (kan men iets meer overeenstemmend vinden met het *ideo* van *ULPIANUS*) *nec Latium facere potest*, d. i. uit het *verbod* der *manumissio* moet het besluit worden getrokken, dat de *Lex Ael. Sent.* zelfs geen feitelijke vrijheid kan hebben gewild; en zoo verklaart zich bij *ULPIANUS* het woord *putat*, dat overigens van een wet wel wat vreemd klinkt, ongedwongen.

Tot geruststelling van hen die liever in een onzinnige verklaring berusten, dan zich de geringste afwijking van een *Codex* zouden veroorloven, meen ik hier nog dit te moeten bijvoegen, dat het thans als zeker vaststaat, dat alle bekende handschriften van *ULPIANUS* tot grondslag hebben den *Codex Vaticanus*, en dat deze, gelijk *HUSCHKE* door een menigte voorbeelden heeft aangetoond, behalve door andere fouten zich juist kenmerkt door verplaatsing van woorden en zinnen van de eene paragraaf in de andere.

En nu nog over het woord *Caesaris*. Dat het onecht is mag wel als onbetwistbaar worden aangemerkt. Is het geoorloofd bij zoo vele mislukte pogingen een gissing te wagen, die niet van alle waarschijnlijkheid ontbloot is, zoo meen ik te mogen beweren, dat in plaats van *caesaris* gelezen moet worden *manumissoris*. Wegens het voorafgegaane *manumissum* kunnen de eerste lettergrepen (*manumis*) gemakkelijk zijn uitgevallen en de laatste (*oris*) in *Caesaris* opgelost. Doch vraagt men welligt, waartoe deze bijvoeging? waarom niet eenvoudig *servum manere*? Deze bijvoeging meen ik daardoor te moeten verklaren, dat tegen een ander verbod van dezelfde L. Aelia Sentia, *) als straf bedreigd was de confiscatie ten behoeve van den Staat, hier daarentegen, waar het gold den minor tegen overijlde vrijlatingen te vrijwaren, zou een dergelijke verbeurdverklaring met dat doel in volslagen tweestrijd zijn geweest en moest het veel-
eer de geest der wet worden geacht, dat de vrijlating volstrekt geen gevolg hebben en de vrijgelatene, als ware er niets gebeurd, des *vrijlaters slaaf* zoude blijven.

*) *GAZ.* I. 27.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} FEBRUARIJ 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, J. C. G. BOOT,
W. MOLL, T. ROORDA, W. G. BRILL, L. J. F. JANSSEN, J. P. SIX,
C. LEEMANS, N. BEETS, M. DE VRIES, G. DE VRIES AZ., J. HOFFMANN,
J. H. HOLWERDA, J. E. GOUDSMIT, L. A. TE WINKEL, H. C. MILLIES,
J. VAN LENNEP, G. H. M. DELPRAT, L. P. CH. VAN DEN BERGH.

Het proces-verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Heer VISSERING heeft bericht ingezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de Vergadering bij te wonen en de toegezegde bijdrage te leveren.

De Heer ROORDA voert het woord over een algemeen letterschrift. Hij kan zich met het stelsel, ontwikkeld door Prof. LEPSIUS, in diens *Standard Alphabet*, van welk werk eene tweede verbeterde uitgaaf in 1863, op kosten van het Engelsche Zendinggenootschap uitgegeven en verspreid werd, niet vereenigen; maar acht het doel langs een an-

deren weg zeer goed bereikbaar. De bezwaren tegen het stelsel van LEPSIUS zijn vooral de volgende: 1°. het *Standard Alphabet* is geen Romeinsch letterschrift, maar een door LEPSIUS verzonnen; 2°. het is in de praktijk lastig voor den schrijver en uitgever om de massa verschillende typen, en voor den lezer, althans bij zwak licht; 3°. het is ongeschikt voor eene eenparige schrijfwijze van geographische namen.

LEPSIUS zegt wel, dat zijn stelsel rust op een physiologischen grondslag; maar welke die zij wordt niet opgegeven en daarvan ook geen spoor gevonden. Zelfs heeft hij niet goed gevonden de hem door BRÜCKE aangewezen fout in de benamingen *faucal* en *gutturales* te verbeteren.

In hetgeen LEPSIUS zegt van de enkelvoudige en complexe, de explosive en fricative klauken heerscht veel verwarring en komt de schrijver telkens met zijne eigene stellingen in tegenspraak. Dit punt wordt door den Spreker met verscheidene voorbeelden opgehelderd.

De Spreker wil het door LEPSIUS beoogd doel bereiken door een letterschrift uitsluitend bestaande uit Romeinsche letterteekens, en de wijziging van den klank in vreemde talen aanduiden door diacritische punten. Zoo zal naar zijne overtuiging een alphabet ontstaan, dat noch voor schrijver en drukker, noch voor den lezer groote bezwaren kan opleveren. Het moet rusten op een vasten physiologischen grondslag, waartoe eene naauwkeurige kennis van de natuur zoowel van het spraakorgaan, als van de bijzondere wijze, waarop ieder spraakgeluid gevormd wordt, een vereischte is.

Het gesprokene is eene inleiding tot eene uitvoerige verhandeling over de natuur der verschillende spraakgeluiden en over een algemeen letterschrift met Romeinsche karakters, dat de Spreker ter plaatsing in de Werken der

Akademie aanbiedt, met den wensch, dat het even als het oorspronkelijk in het Hoogduitsch geschreven boek van Prof. LEPSIUS tevens in het Engelsch zal verschijnen.

De Voorzitter benoemt in de Commissie van beoordeeling over het werk van den Heer ROORDA, de Heeren RUTGERS, LEEHMANS en TE WINKEL. De beide laatstgenoemden verzoeken van die taak verschoond te worden even als de Heeren M. DE VRIES en BRILL, HOFFMANN en MILLIES. In dezen staat van zaken acht de Voorzitter het raadzaam niet tot aanvulling der Commissie over te gaan, voordat aan de leden gelegenheid gegeven is om over het gehoorde bedenkingen mede te deelen, of vragen tot den Spreker te richten.

Daarop erkent de Heer MILLIES het belangrijke der behandelde vraag, maar twijfelt of de Heer ROORDA zijn doel op de voorgestelde wijze bereiken kan. Er zijn zoovele schakeeringen in de uitspraak van allerlei klanken in iedere taal, dat zij niet te vatten, veelmin door teekens uit te drukken zijn. LEPSIUS, hoewel hij nog vreemde teekens gebruikt, is daarin niet geslaagd; den Heer ROORDA zal het evenmin of nog minder gelukken.

De Heer ROORDA antwoordt, dat niemand ooit aan het schrift den eisch kan stellen, om alle fijne nuances in de klank uit te drukken. Maar hij beweert, dat met behulp van zijn letterschrift, Arabisch b.v. zoo kan geschreven worden, dat wie die taal kent dadelijk ziet, hoe hij die uitspreken moet.

Op eene vraag van den Heer VAN LENNEP, of ook de juiste uitspraak der medeklinkers op die wijze zal kunnen voorgesteld worden, antwoordt de Spreker, dat met behulp van zijn letterschrift zelfs de uitspraak van de tongdraaijingen in het Friesch voor vreemden duidelijk te maken zijn.

De Heer **LEEMANS** geeft zijn leedwezen te kennen, dat de Spreker niet vroeger zijne bezwaren tegen het Standard Alphabet aan Prof. **LEPSIUS** heeft medegedeeld, niettegenstaande hij daartoe door den schrijver uitgenoodigd was; dan had deze die kunnen wegen, en daarvan bij zijne tweede bewerking gebruik maken. Hij voor zich heeft het stelsel van den Berlijnschen geleerde zeer bruikbaar voor het Egyptisch bevonden, even als de Heer **HOFFMANN** zich daarvan tot transcriptie van het Chineesch en Japansch bedient. Hij vindt de aanmerkingen van den Spreker deels overdreven, deels onjuist en beweert, dat de physiologische grondslag niet ontbreekt, maar op eene bijeenkomst van taalgeleerden en physiologen te Londen, waarbij **LEPSIUS** tegenwoordig is geweest, is vastgesteld.

De Heer **ROORDA** verklaart, dat het gehoorde hem noch van het aanneembare van het stelsel van **LEPSIUS**, noch van dwaling in zijne voorstelling van hetzelfde, heeft overtuigd.

De Heer **TE WINKEL** heeft ook bezwaren tegen het alphabet van **LEPSIUS**. Hij acht aanvulling en verbetering wenschelijk, maar ziet geene behoefte in een letterschrift, dat aanspraak maakt op het geven eener juiste voorstelling van de uitspraak van alle woorden. Tot dat einde acht hij het alphabet van **BRÜCKE** geheel voldoende.

Na deze uitvoerige gedachtenwisseling verklaart de Voorzitter, dat het nu gebleken is, dat de benoeming van de Heeren **LEEMANS** en **TE WINKEL** tot leden der Commissie, terecht geschied is. Ook de Heer **ROORDA** noodigt die beide Heeren dringend uit, om met den Heer **RUTGERS** zijn werk te beoordeelen en hunne bedenkingen aan hem mede te deelen. De Heeren **LEEMANS** en **TE WINKEL** volharden in hunne weigering. De Heer **MILLIES**, daartoe op nieuw uitgenoodigd, verklaart zich bereid lid der Commissie van beoordeeling te worden.

De tijd is te ver verstreken om eene archaeologische bijdrage van den Heer JANSSEN te hooren.

De Heer LEMANS bericht, dat bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst zijn ingekomen mededeelingen van Jonkheer v. DE STUERS te Leiden en van denzelfden naamloozen schrijver, van wiens schrijven over de Witte Poort te Leiden vroeger gewag is gemaakt. De Heer LEMANS deelt verder mede, dat met de slooping dier poort reeds een aanvang is gemaakt en dat hij in drie artikels, in de Leidsche Courant geplaatst, zich verzet heeft tegen de verdere plannen tot het sloopen der poorten van Leiden.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

VERSLAG DER COMMISSIE,
BENOEMD TOT
BEOORDEELING DER LATIJNSCHE GEDICHTEN,
INGEZONDEN IN 1864
TER MEDEDINGING NAAR DEN EEREPRIJS
UIT HET LEGAAT VAN HOEUFFT.

Mocht de taak der Commissie, in uwe vergadering van 9 Januari j.l. benoemd om verslag uit te brengen en van préadvies te dienen betreffende de ingekomen Latijnsche prijsdichten, dit jaar zeer gemakkelijk heeten voor zoo verre de Leden dier Commissie reeds terstond bij een eerste lezing in staat waren, hun oordeel daarover te vestigen, en er tusschen hun beschouwingswijze niet het geringste verschil bestond, zoo was zij van een anderen kant verre van aangenaam. Immers de verplichting om slechte of slechts middelmatige verzen te lezen, zal wel niemand als een genoegen kunnen worden toegerekend; en alleen dwarsche verstanden kunnen er behagen in scheppen te moeten afkeuren waar zij zoo gaarne hadden willen prijzen.

Dat de Commissie tot dat in 't algemeen afkeurend oordeel genoegzame reden heeft, zal aan de Afdeeling blijken als zij kennis heeft bekomen van de gronden, waarop dat oordeel steunt; en tot wier vermelding thans bij achter-

eenvolgende beschouwing der ingekomen gedichten wordt overgegaan.

N°. 1 voert tot opschrift: *De Foedere inter Gallos et Britannos contra Moscos inito anno MDCCCLIIII.*

Ofschoon wijlen de Heer HOEUFFT aan de mededingers naar den prijs de keuze hunner onderwerpen heeft vrijgelaten, gelooft de Commissie niet, dat het in zijn bedoeling gelegen heeft, politieke pamfletten uit te lokken, en weinig anders is het bovengenoemde stuk. De schrijver vaart daarin op heftige wijze uit tegen de Engelschen, aan wie hij de schuld geeft van al het kwaad, dat in de laatste jaren over Frankrijk, Italië, het Pausdom, China, Algiers enz. is gekomen. Maar bovendien is het gedicht, blijkens de eigen verklaring van den maker, tien jaren geleden geschreven en heeft dus veel verloren van die actualiteit, welke, bij gebrek van andere verdiensten, belangrijkheid geven kan aan een politiek pamflet. Muntte het gedicht nog uit door schitterende plaatsen of vernuftige gezegden, waardig om in het geheugen bewaard te worden, men zou, om inhoud en vorm, de strekking kunnen voorbijzien, maar ongelukkig is dit niet het geval. Zoo het zich door iets onderscheidt, is het door de keuze van vreemd klinkende en ongewone uitdrukkingen, door toespelingen op lang geleden of ver gebeurde zaken, zoo dat men bij de lezing telkens verplicht is de talrijke aantekeningen te raadplegen, die bij het stuk zijn gevoegd. Niet iedereen b. v. zal het dadelijk in 't oog vallen, dat door *Lusi arva* „Portugal,” door *Lunata Helle* de „Hellespont” moet worden verstaan, en men moet goed op de hoogte zijn om, bij 't lezen der regels

periret

Ne Isacidi mendax syngrapha Pacifico,

te weten, welke Pacificus bedoeld wordt. — Bij 't lezen der regels, in een toespraak aan Napoleon III voorkomende,

*Idque placet magis atque magis tibi arundine caeca,
Ne gravis insurgas ultor, adire iecur,*

moet men uit den zin opmaken, dat met die *arundo caeca* 't een of ander helsch moordtuig bedoeld wordt; maar welk? Stond er nog *arundo muta*, men zou aan een „wind-roer” kunnen denken.

Ook wat latiniteit en juistheid van uitdrukking betreft, laat het gedicht veel te wenschen over. Als bewijs voor deze stelling kan het genoegzaam worden geëcht, de vier eerste regels aan te halen.

*Scilicet ut canibus damae, accipitrique columbae,
Nuper erant Galli sic odio Angligenis,
Bellerophonteam queis fraudem, inlataque Magno
Probra videbatur velle piare Nepos.*

Daargelaten de aandoenlijke vergelijking van de Fransen met damherten en duifjes, mag men vragen, of de genoemde dieren een voorwerp van haat zijn voor de honden en gieren? Integendeel mag men aannemen, dat deze twee laatste diersoorten zeer veel van de eerstgemelde houden, t. w. om er haar maal van te doen. Omgekeerd zijn de honden en gieren voorwerpen van afschuw en haat voor de herten en duiven, en dát had de schrijver moeten zeggen. — Of het wegvoeren van Napoleon op het schip *Bellerophon* een *fraus bellerophontea* genoemd mag worden, zou aan twijfel onderhevig kunnen zijn; maar wat stellig afkeuring verdient is 1°. het bezigen van 't woord *Magno* op zich zelf, zonder aanduiding welke *Magnus* er bedoeld wordt, en dat nog wel in tegenstelling met *nepos*. Tegenover *magnus* staat *parvus*; tegenover *nepos*, *avus*; want dat *nepos* hier voor „neveu” wordt genomen, is even strijdig met het Latijnsche spraakgebruik als het bezigen van *piare* in den zin van „doen boeten.”

De wensch van den schrijver dat en Russen en Turken

voor de Franschen mogen zwichten, is tot heden niet vervuld en heeft vooreerst geen kans vervuld te worden. Het gedicht moge dus liever tot zoo lang in des schrijvers *portefeuille* blijven.

Nº. 2 heeft tot opschrift: *Exsulantem in Corsica Senecam propter calumnias Messalinae Maternus poeta, admodum adolescens, consolatur*; met de zinspreuk: *Saltem tentasse iuvabit*.

Dit is over 't geheel wat men noemen kan „een zoet verseje,” en dat, ter voldoening aan een opgegeven zangstof, bij de hoogste klasse eener Latijnsche school, zeker eenige *bonae notae* zou verdienen. Maar daarmede is ook alles gezegd. — Aan hetgeen het opschrift belooft wordt eigenlijk niet voldaan; want het gedicht is geen troostrede, maar een gezwollen allocutie, met een slot, dat de maker zich blijkbaar vrij wat moeite gegeven heeft te rekken, ten einde het vereischte *minimum* van 50 regels te bekomen. Zeker zou Maternus anders hebben gesproken, althans indien de schrijver van den *dialogus de Orat.* 11 hem met recht liet zeggen: *hodie si quid in nobis notitiae ac nominis est, magis arbitror carminum quam orationum gloria partum*. Ook de uitdrukkingen zijn niet overal onberispelijk, b. v. waar de Muze *virtutis generosa cliens* genoemd wordt. Aan stopwoorden, gebezigd ten einde het metrum te verkrijgen, ontbreekt het niet, en, zoo de Commissie al het vertrouwen moge uitdrukken, dat de schrijver bij meerdere oefening mettertijds iets goeds zal kunnen leveren, is het nu geleverde te onbeduidend om voor eenige bekrooning in aanmerking te komen.

Nº. 3 dat „den lof der Bezems” bezingt, is zeker vrij wat gemakkelijker dan het vorige: ongelukkig toont de maker, dat hij noch in zijn onderwerp, noch in de regels der versifikatie behoorlijk t'huis is. Wat het onderwerp betreft, hij bezingt in het eerste gedeelte van zijn gedicht de hek-

sen, die naar den Bloksberg rijden; doch hij schijnt niet te weten, dat de Bloksberg in de middeleeuwsche Germaansche legenden t'huis behoort en geenszins in de Scandinavische mythologie, waarin zijn gedicht ons had verplaatst. Voorts twijfelt de Commissie, of iemand, al had hij het kritisch woordenboek der Ned. Mythologie van ons medelid van den Bergh, waartoe de Schrijver verwijst, nog zoo goed bestudeerd, zou begrijpen, dat men door *ungrae* en *cabali*, „eunjers” en „kabouters” moet verstaan, of dat *ranae*, *foddae* en *marae* vertalingen moeten heeten van „vuile druit, zwarte prij” enz.

Na de bezems als voertuigen der nachtrijders te hebben besproken, besluit hij dit gedeelte van zijn gedicht met de waarschijnlijk vrij onnoodige vermaning, dat de

Uxores dulces, matres nuptaeque venustae

zich van dat vervoermiddel mogen onthouden, maar dien liever aanmerken als een wapen,

Gloria, sceptrum floribus ornatusque coronae.

Hoe dat echter moet plaats hebben is aan de Commissie niet duidelijk en wordt door den Schrijver niet gezegd.

Van die met bloemen omkranste bezems springt de dichter onmiddellijk over op die, welke door onze zeehelden van den mast werden gehangen. Hij wordt hiertoe gedreven door een *antiquum folium*, dat zeker „een oud foliant” zal moeten beteekenen, misschien wel BRANDTS *Leven van de Ruiter*. Nu volgt de beschrijving van een vloot met haar *spini mortiferi* en *papilionες errantes* (waarmede de Commissie onderstelt dat „kanonnen” en „wapperende vlaggen of wimpels (*pavillons*)” aangeduid worden), en voorts die van een zeeslag, onder de Ruyter, die zegvierend terugkeert, *flumino verso*, van welk *flumino verso* zelfs met behulp der aanteekening *verso pro everso*, de beteekenis nog niet duidelijk is. „Die dagen” gaat de Schrij-

ver voort, „waarin de zee schoon geveegd en de bezem van den mast geheschen werd, zijn nu voorbij, mijn vaderland; maar

artibus autem fructu nunc adolescas”,

en met een zegewensch wordt het gedicht besloten.

Aan vinding, aan verbeelding, ontbreekt het den (zeker nog jeugdigen) maker niet; doch er dient nog eenige orde in zijn denkbeelden te komen, en vooral zal hij de eischen van taal en versbouw beter bestudeerd moeten hebben, eer hij iets dragelijks in 't licht zal kunnen brengen. Tot staving van die uitspraak wijzen wij, wat de taal betreft, op

vs. 57. *Perdunt naves* — voor „de schepen gaan verloren” op *animo defecto*, op *terrae surrectae ex ulvaque palude*, op *ad mali punctum* en dergelijke barbarismen.

In zijn verzen is de Schrijver bijzonder op allitteraties gesteld.

Zoo b. v. vs. 7 *Se iam im mersit.*

20 *mente timente.*

26 *curru currere.*

en, wil men voorbeelden van sierlijke poëzy, zoo leze men regels als:

Omnia conticuerunt: Stellae colloquebantur.

Men zou er wel kunnen bijvoegen: *Vates conturbabatur.*

Dan genoeg om een afkeurend oordeel over dit stuk te wettigen.

Nº. 4 — *Capitis damnati ultima vitae momenta* — is buitentwijfel van dezelfde hand als Nº. 3 en gaat kreupel aan dezelfde gebreken. Het behandelt, na Victor Hugo, de laatste uren eens ter dood veroordeelden, maar in plaats van in sierlijk proza, in onleesbare verzen. Men oordeele:

vs. 4. *Terras/que agros/ syl/ vas flui/di flui/i.*

Kent de Schrijver wellicht vlooden, die *niet* vloeibaar zijn?

5. *Omnia vivunt, flores odorant, prata virescunt,
Arbor crescit, avis carmina concinuit.*

Waarom, behalve omdat het zoo in de maat te pas kwam, hier een praeteritum na vier praesentia moet komen, en hoe één vogel *te zamen* kan zingen, is niet zeer duidelijk.

10. *Neque domum matris nec bona cara patris*
en 52. *Martyr foedavi nomina, mi pater, haud!*

zijn ook treffende modellen van pentameters, even als wederom (14) *Querimonia quid* (15) *experrectus, tactus* (16) *infelici felicia* voorbeelden zijn van diezelfde zucht om met klanken te spelen, die in het vorige gedicht op te merken viel.

Het gedicht heeft tot motto: *Phoebe, fave, novus ingreditur tua templa sacerdos*. — Apollo zal zich twee malen bedenken eer hij hem in zijn tempel toelaat: en uwe Commissie zal hem althans toeroepen als Bilderdijk eenmaal aan een *would-be-poet*:

Ga heenen, zit wat op uw kamer,
En oefen u een jaar of tien:
En zijt gy dan misschien bekwamer,
Zoo kom eens weêr, wy zullen zien.

N°. 5 *De Academiis*, met de zinspreuk: *Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus*. Wij zijn begonnen met een pamflet en wij eindigen met een paskwil; als gedicht zeker het beste van de vijf; doch vrij onbeduidend van inhoud. De dichter neemt het der Afdeeling zeer kwalijk af, dat hij, die tweemaal naar den prijs heeft gedongen, geene dier beide

reizen is bekroond geworden, zelfs met geen zilveren medaille. Zoo iets is ongehoord: zoo iets had geen plaats bij den wedstrijd, geopend door Eneas, door de Romeinen, door de *Académie des jeux floraux* te Toulouse: ook niet bij de Parijsche *Concours*, waarin hij zich met groote vreugde herinnert, vroeger den eereprijs te hebben behaald. Hij richt zijn klacht tot den *Judex atque illustrissimus Praeses, Academiae bonus dux*. Hij schrijft diens ongunstig oordeel toe aan zijn eigen vermetelheid, dat hij met satyrieke kleuren de *Kermess* (een woord dat onvertaald in een Latijnsch vers al heel zonderling klinkt) heeft afgeschilderd; doch vraagt of niet Teniers hoogen lof heeft ingeëogst door hetzelfde te doen. — En dan, 't is niet genoeg voor de Academie, niet te bekroonen, zij veroorlooft zich nog, *convicia dura* naar 't hoofd te werpen van de *victa cohors*: dat is onuitstaanbaar: en de gierigheid der Academie zal nergens toe leiden, al ware het ook — wat niet te verwachten is — dat zich een tweede Homerus of een tweede Virgilius opdeed. — Zeer zeker behoort de verontwaardigde poëet tot de kategorie van geen van beiden, en zelfs valt er op zijn gedicht, wat stijl en latiniteit betreft, nog al het een en ander aan te merken. Zoo b. v. is in vs. 1

Dum chorus et doctae nutrix Academia turbae,

vrij raadselachtig wat met dat woord *chorus* verstaan moet worden, en schijnt aan de Commissie (vs. 2) *omni aetate vicens* een zeer ongepast epitheton voor *academia* toe. Vs. 3:

Cum graeca ante alias pollens, pollente palaestra

is wartaal: geen Romein heeft ooit van een *pollens palaestra* gehoord, en welke *graeca palaestra* bedoeld wordt, blijkt niet. De uitdrukking *tot claris floruit annis* voor *tot annis clara floruit* is niet zuiver. In vs. 17

Quod prius antiquae dederant, ut pignus, Athenae
zijn de woorden *ut pignus*, waar van een prijs in een kamp-
strijd sprake is, wel niet anders dan als een stoplap te be-
schouwen. — Vs. 19 en 20

Cum nemo ex numero sane indonatus abiret
Et tunc non etiam deessent sua praemia victis.

zijn aan Virgilius ontleend, alleen een weinigje veranderd,
wat ze niet mooier maakt.

Tusschen den aanhef van die strophe, vs. 15

Quod primum Aeneas dedit in certamine priusco,
en hetgeen daarop sluiten moet, vs. 21,

Vos autem audetis palmis frustare palaestram,
Vos autem athletae sua praemia iusta negatis?

wordt alle verband gemist; terwijl bovendien die herhaalde
elisie van *em* in *autem* onuitstaanbaar is.

Uit vs. 25

Cum dona argento ferat, aurea munera victor

zou men moeten lezen, dat de overwinnaar zoowel *zilve-*
ren als *gouden* prijzen kreeg: wat stellig de meening
niet is.

In vs. 46

Tennierus gaudens et felix auspice terra,

is *auspice terra* een stoplap zonder zin.

Dan genoeg om aan te toonen, dat dit gedicht niet zoo
veel voortreffelijker is dan de vorigen van denzelfden ma-
ker om aanspraak te maken op eenige bekrooning: welke
bekrooning niet, gelijk hij beweert, *nulli Batavo nisi civi*,
wordt weggelegd, — hiervan moge de bekrooning van den
Italiaan Giacoletti, en de onderscheiding toegekend aan
de schrijvers van de *orgia Bacchi pueri* en van de *fraga*
getuigen — maar alleen ten deele valt aan hen, die iets

verdienstelijks, die meer dan gewoon werk leveren. Ware de Hoefftiaansche prijsuitschrijving gelijk te stellen met een Parijsch *concours*, gelijk de schrijver zulks schijnt te gelooven, ware de Academie gerechtigd, het voorbeeld van Eneas te volgen, waar de schrijver op wijst, en *praemia victis* te geven, dan zeker zou zelfs geen *ridiculus mus non donatus* verdienen heen te gaan; maar zoo lang de Academie gebonden is aan de bepalingen bij het legaat voorgeschreven, zal zij zich de diatribe van den schrijver wel moeten getroosten en een *Academia avara* blijven.

De Commissie voornoemd,

G. H. M. DELPRAT.

J. C. G. BOOT.

J. VAN LENNEP.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 18^{den} MAART 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL,
J. VAN LENNEP, G. H. M. DELPRAT, N. BEETS, L. J. F. JANSSEN,
C. LEEMANS, S. VISSERING, G. DE VRIES AZ., M. DE VRIES,
L. A. TE WINKEL, J. E. GOUDSMIT, H. J. KOENEN, J. C. G. BOOT,
W. G. BRILL, R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, A. KUENEN,
R. J. FRUIN, J. H. SCHOLTEN, J. A. C. VAN HEUSDE, J. P. SIX,
en van de Natuurk. Afdeeling de Heer C. J. MATTHES.

Het Proces-Verbaal der vorige Zitting wordt gelezen en
goedgekeurd.

De Secretaris deelt mede, dat de Heer RUTGERS, bij mis-
sive van 15 Februari ll., verklaard heeft, voor de Commis-
sie ter beoordeeling der Verhandeling van den Heer ROORDA
te bedanken; dat dit door hem ter kennis van den Heer
ROORDA is gebracht, en deze, bij schrijven van 4 Maart ll.,
zijn voornemen heeft te kennen gegeven om nu voor de *Ver-
elagen* aan te bieden eene Verhandeling over den aard en
de natuur van de verschillende spraakgeluiden, en de wijze,
waarop die eenvoudig en duidelijk met Romeinsche karak-
ters beteekend en onderscheiden kunnen worden.

VERSL. EN MEDED. AFD. LETTERK. DEEL IX.

9

De Voorzitter stelt voor, dat stuk aan te nemen en in handen te stellen van de Commissie van Redactie. De Heer LEEMANS bestrijdt dit voorstel. Volgens zijne meening behooren de *Verslagen* niets te bevatten, dat niet door de Afdeeling gehoord is. De Voorzitter wederlegt die meening, door voorlezing van de art. 5 en 7 van het Reglement van Orde. Ook de Heeren DELPRAT, MOLL en KOENEN, de beide laatsten als leden der Kommissie van Redactie, vinden bezwaar in het voorstel, hetwelk door de Heeren VAN LENNEP en BOOT verdedigd wordt. De vraag wordt daarop aan het oordeel van de Vergadering onderworpen en het voorstel bij meerderheid van stemmen aangenomen.

In antwoord op eene vraag van den Heer VAN LENNEP deelt de Voorzitter mede, dat eene officiële kennisgeving van het overlijden van H. M. de Koningin-Weduwe is ontvangen en door het bestuur der Akademie op de gebruikelijke wijze beantwoord.

De Heer VAN LENNEP leest het rapport over de ingezondene Latijnsche prijsversen. Volgens het oordeel der Commissie heeft geen der vijf gedichten genoegzame verdiensten, om bekroond of eervol vermeld te worden. De Vergadering vereenigt zich met deze uitspraak.

De Heer JANSSEN doet eene mededeeling *over de Grieksche opschriften der gegraveerde steenen van het Koninklijke Kabinet te 's Gravenhage.*

De Spreker wees vooraf in het algemeen op het gewigt van opschriften op antieke gemmen voor de geschiedenis der kunst en die van het maatschappelijk leven der ouden. Hij onderscheidde vier hoofdsorten: namen van graveurs, namen van bezitters, gelukwensen, verklaringen der

beeldwerken zelve. Hij herinnerde de moeilijkheid om over de echtheid dier opschriften te oordeelen, en tevens de noodzakelijkheid daarvan, vooral ten aanzien van de namen; want aangezien er slechts weinige (vier of vijf) graveursnamen uit de geschriften der ouden bekend zijn, is het van bijzonder belang te weten, in hoever dit kleine getal door de gemmen-opschriften vermeerderd kan worden. Vroeger was ten deze weinig of geen kritiek uitgeoefend. Zelfs WINCKELMANN, de groote grondlegger der klassieke kunstverklaring, was ten aanzien van die opschriften nog onkritisch te werk gegaan. Men zag toen in de namen bijna uitsluitend graveursnamen; men was er letterlijk op uit om slechts deze te vinden, en zoo groeide het getal van oude graveurs van lieverlede aan tot meer dan 160. Aan dit gebrek van kritiek werd vooral door KÖHLER een einde gemaakt; hij toog met stoute hand aan het werk tot zuivering van dezen Augiasstal, en kwam tot het resultaat dat er slechts vijf antieke graveursnamen op gemmen voorkomen. Het voetspoor van KÖHLER werd waardig gevolgd door STEPHANI (KÖHLERS opvolger aan het Museum te Petersburg), alsmede door BRUNN, welke laatste, ofschoon conservatiever dan zijne beide voorgangers, toch in zijne *Gesch. der griech. Künstler* verklaard heeft, dat „het grootste deel der kritische beginselen en regelen, die hij ter beoordeeling der namen op gemmen in zijn evengenoemd werk voorgesteld had, door KÖHLER (en STEPHANI) het eerst in het licht geplaatst of in behoorlijken omvang toegepast waren.” Door BRUNN werd het getal echte graveursnamen op gemmen weder uitgebreid tot ruim 20 stuks.

Er werden voorts eenige dier regelen, ter beoordeeling van de echtheid der opschriften, aangevoerd, en Spreker zeide, dat deze ook door hem in toepassing gebragt waren bij zijn onderzoek der klassieke gemmen-opschriften van het haagsche kabinet. Daar de beoordeeling dier op-

schriften naauw zamenhangt met de echtheid van de beeldwerken, en deze wederom met hunne geschiedenis, meende Spreker vooraf een kort overzicht te moeten geven over de geschiedenis dier verzameling, over hare wording en latere uitbreiding, naar aantekeningen, in het Kabinet zelve voorhanden en hem door den opzigter er van welwillend ter inzage verstrekt. Hij stond stil bij den rijkdom en de betrekkelijke waarde dier verzameling, die volgens zijne telling thans 2792 gemmen bevatte, waarvan hem slechts een derde als niet antiek was voorgekomen; hij merkte op, dat de verzameling zich ten deze gunstig onderscheidde van andere, zelfs grootere buitenlandsche, b. v. de Keiz. Russische te Petersburg, die uit 15000 gemmen bestond, maar waarvan de helft onecht of modern was. Van deze haagsche gemmen behoorden er 1450 tot de klassieke kunst (de overige waren babylonische, persische, phoenicische, oud-aegyptische en gnostieke) en van deze 1450 waren er ruim 140 van opschriften voorzien; te weten 85 met grieksche, 2 met etruskische en 59 met romeinsche opschriften. Overgaande tot de kritiek der grieksche opschriften, was de tijd te ver gevorderd om bij meer dan één opschrift stil te staan, waartoe hij, tevens als proeve zijner kritiek, uitkoos den naam ΔΑΔΙΩΝ, op den bekenden amethist uit de collectie van DE SMETH.

Die fraaije intaille, waarop de naam eveneens *en creux* en van de regter naar de linkerhand gesneden is, heeft zijne eerste beroemdheid te danken aan de verhandeling daarover van FR. HEMSTERHUIS, *Lettre sur une pierre gravée etc. à M. Th. de Smeth* (1762). De verklaring van het beeldwerk er op, door HEMSTERHUIS gegeven, werd door Spreker niet aangenomen, maar aan die van anderen, als c. o. MÜLLER en KÖHLER, de voorkeur gegeven. Het verbeeldt, volgens Spreker, eene half naakte vrouw, met golvende haren

en omhoog fladderenden sluijer, die op een dolfijn gezeten, met de rechterhand een zeepaard teugelt en, den rechtervoet op den nek van een tweeden dolfijn gezet hebbende, haren linkerarm om den hals van het zeepaard heeft geslagen, dat ten halven lijve uit zee opgekomen en met eene spies gewapend is. Boven de voorpooten van het zeepaard staat het opschrift ΔΑΔΙΩΝ. C. O. MÜLLER en LETRONNE (welke laatste een goed afgietsel van den steen gezien had) hadden beeldwerk en opschrift voor echt gehouden; KÖHLER daarentegen had het aan eene scherpe en veroordeelende kritiek onderworpen. KÖHLER hield het beeldwerk wegens gebreken, door hem opgegeven, in ordonnancie en teekening voor modern, en STEPHANI en BRUNN waren het daarin met hem eens. Spreker, ofschoon niet alle door KÖHLER en BRUNN aangevoerde gronden goedkeurende, was toch na een naauwlettend onderzoek van den steen tot een even negatief resultaat gekomen. Zijn gevoelen over de onechtheid rustte op deze vier gronden: 1°. de onzekerheid waarin men gelaten wordt aangaande het karakter van het paard en aangaande den samenhang der twee staartkronkelingen met de dolfijnen; 2°. het vreemde, ingewikkelde, raadselachtige der compositie; 3°. de overlading, in verhouding tot de kleine beschikbare ruimte; 4°. een streven naar effect, zichtbaar in groote actie, zonder belangrijk of verstandig doel. Spreker wilde evenwel deze gronden beschouwd hebben, als geldig voor zijne eigene overtuiging van de onechtheid, en de mogelijkheid niet ontkennen, dat latere ontdekkingen misschien nieuwe gronden aan de hand konden geven om de echtheid te handhaven. Nu werd overgegaan tot de afzonderlijke beschouwing van het opschrift. Dat opschrift gaf op zich zelf geene aanleiding tot twijfeling; van palaeographische zijde was er niets op aan te merken, noch de grootte, noch de wijze van bewerking, noch de vorm der letters

waren bedenkelijk; alleen van philologische zijde was het misschien verdacht. Een onzer grootste hedendaagsche hellenisten had aan den naam ΔΑΔΙΩΝ het regt van bestaan ontzegd, misschien omdat hij, als persoonsnaam, elders niet met zekerheid bekend is. KÖHLER had vermoed, dat die naam uit de eveneens onechte namen van andere gemmen, ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΥΩΝ enz. ontstaan was. Daarentegen had LETRONNE hem als goeden griekschen naam erkend, en uit STRABO als riviernaam in Elis, uit PLINIUS als persoonsnaam aangewezen. Ofschoon nu bij PLINIUS, volgens onzen HULLEMANN, misschien Damon, in plaats van Dalion, moet gelezen worden; blijft toch de riviernaam in Elis onaangevochten, en tegen de gissing van KÖHLER staat die van LETRONNE lijnregt over, te weten, dat de (onechte) namen ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΥΩΝ enz., op andere steenen voorkomende, ontleend zouden zijn aan eene slechte lezing van onzen ΔΑΔΙΩΝ. Daar echter Spreker het beeldwerk niet voor antiek kon houden, moest hij natuurlijk ook de echtheid van den naam prijs geven; een naam, waarbij ook voor zoo ver minder te verliezen was, omdat hij, zelfs als de steen echt ware, niet van den graveur maar van den bezitter zou zijn; want de oude graveurs hebben hunne namen op gemmen nooit, gelijk deze, van de rechter- naar de linkerhand, maar steeds in omgekeerde rigting gegraveerd.

Op den vraag van den Voorzitter, of een der leden over deze mededeeling het woord verlangt, onderwerpt de Heer van LENNEP aan het oordeel der deskundigen zijne gissing, dat het woord *dalion* niet de naam van den graveur, maar van den steen is, met aanhaling van VONDELS *Lucifer* v. 66.

„Hier worden onixsteen en bdellion gevonden,”

en uit *Adam in ballingschap* v. 313.

„Hoe flonkren d'oevers hier van bdellion, turkozen,
Karbonkels, onixsteen en flickrend diamant.”

In dit woord kan de *b* voor *d*, die in de uitspraak der westersche volken niet gehoord wordt, zijn weggelaten, even als in het Hoogduitsch in woorden beginnend met *pf* de eerste letter niet gehoord wordt.

Aan den Heer **LEEMANS**, die ook over de mededeeling van den Heer **JANSSEN** het woord verlangde, zal daartoe in de volgende Vergadering gelegenheid gegeven worden. Dezelfde kondigt aan, dat hij voornemens is, den physiologischen grondslag van het alphabet van Prof. **LEPSIUS** te verdedigen.

De Heer **VISSEKING** had wel gewenscht, zijne vroeger aangekondigde bijdrage over een handschrift van **H. DE GROOT** heden te kunnen leveren, maar, omdat het nu aan tijd ontbreekt, verklaart hij zich bereid, om zulks in eene volgende Zitting te doen.

De Heer **LEEMANS** bericht, dat bij de Commissie voor de oude Vaderlandsche Kunst mededeelingen zijn ontvangen van de Heeren **D. J. ITZ**, Architect der gemeente Zutphen, **A. C. BON** te Wester-Schouwen en van den ongenoemden schrijver over het sloopen der Witte Poort te Leiden.

De Heer **TE WINKEL** biedt voor de boekerij aan het 3de en 4de stuk van het zesde deel van den *Taalgids*, en de *Grondbeginselen der Nederlandsche Spelling*. Leiden, 1865.

De Vergadering wordt om twee uur gesloten om in eene buitengewone over te gaan.

OVER DEN
AMETHIST MET HET OPSCHRIFT
ΑΑΛΙΩΝ,

IN HET KONINKLIJK KABINET VAN GEGRAVEERDE STEENEN
TE 'S GRAVENHAGE.

In de rijke Koninklijke verzameling van gegraveerde steenen te 's Gravenhage munt door fraaiheid van bewerking uit een amethist, vermeld door DE JONGE in zijne *Notice sur le Cab. des méd. et des pierr. gravées de sa Majesté le Roi des Pays-Bas* (la Haye, 1823) p. 153, N°. 18, en *Catalogue d'empreintes* etc. N°. 419. De steen is afkomstig uit de verzameling van THEOD. DE SMETH, in leven president-schepen te Amsterdam, en werd in het jaar 1819 met die verzameling voor het Koninklijk kabinet te 's Gravenhage aangekocht. Maar reeds lang te voren had hij groote vermaardheid erlangd door eene keurige verhandeling van onzen FR. HEMSTERHUIS, onder den titel van *Lettre sur une pierre antique etc. à Mr. Th. de Smeth* (La Haye, 1762. 4°). Het beeldwerk stelt voor eene half naakte vrouw, met golvende haren en omhoog fladderenden sluijer, die op een dolfijn gezeten, met de regterhand een zeepaard teugelt en, den regtervoet op den nek van een tweeden dolfijn gezet hebbende, haren linkerarm heeft geslagen om den hals van het zeepaard, dat ten halven lijve uit de zee opgekomen en met eene spiets gewa-

pend is. In het veld, boven de voorpooten van het paard staat het opschrift AAAION, van de regter- naar de linkerhand loopende.

De oppervlakte van den steen heeft door afslijting een weinig geleden, en vooral zijn er beschadigingen te bespeuren aan de bovenranden of contouren van het beeldwerk; die beschadigingen vallen te meer in het oog, omdat de snede van het beeldwerk zoo scherp en zuiver en zoo goed gepolijst is. Men zou daarom ligt genegen kunnen zijn die corrosieën als bewijzen voor de bijzondere oudheid des steens te houden. Onzes inziens evenwel ten onrechte. Want het schijnt dat de beschadigingen der contouren veroorzaakt zijn door opzettelijke punteering, met een metalen werktuig, denklijk toen men den steen, nadat hij als cachet tot zegelen gebruikt was, heeft willen zuiveren van het taaije en harde lak dat in de diepe sneden was blijven kleven. In geen geval zijn die beschadigingen aan toevallige schuring toe te schrijven, en nog veel minder (gelijk men wel gemeend heeft) aan den graveur, die zijn kunstgewrocht onafgewerkt zou gelaten hebben; mitsdien kunnen zij onzes oordeels niet gelden als bewijzen voor de bijzondere oudheid des steens.

Eer wij het opschrift beoordeelen is het beeldwerk nader in oogenschouw te nemen. HEMSTERHUIS gaf er in bovengemelde *Lettre* eene verklaring van, die door scherpzinnigheid en smaak uitmunt, maar onzes oordeels niet aannemelijk is. Hij meende er DEMARETE in te zien, de kloeke gemalin van GELON, tiran van Syracuse, die volgens de overlevering, haren gemaal overreed had om, na de overwinning van Himera, af te zien van zijn voorgenomen zeetocht tegen de Carthagers. Wanneer wij deze verklaring onaannemelijk achten, geschiedt het in verband met de veronderstelling van HEMSTERHUIS, dat het beeldwerk antiek zou zijn. Want zoo het beeldwerk uit nieuweren

tijd afkomstig was, zouden wij tegen die vernuftige verklaring weinig hebben in te brengen, zóó weinig zelfs dat als HEMSTERHUIS' goede trouw niet boven bedenkking verheven was wij vermoeden zouden, dat de graveur naar denkbeelden en gegevens van HEMSTERHUIS zelf gewerkt had. Tegen de verklaring van HEMSTERHUIS staat dit over, dat de Grieken in den bloeienden tijd der kunst (en daartoe zou onze steen, in geval van echtheid, behooren) niet gewoon waren geschiedkundige feiten op gemmen voor te stellen. Slechts mythologische en mythische tafeereelen en personen komen daarop voor *). In het algemeen zijn in den tijd van vóór ALEXANDER den Groote historische voorstellingen in de plastiek der Grieken zeldzaam †).

Van hier dat latere oudheidkundigen, het eerst c. o. MÜLLER, in dit beeldwerk eene mythologische beteekenis gezien hebben. MÜLLER kenmerkt het als Amphitrite, die zich gewapend op een hippocamp werpt („sich schwingend” *Handb. d. Arch. d. K. S.* 502 § 378). Maar MÜLLER schijnt den steen alleen uit de afbeelding in bovengenoemde *Lettre* van HEMSTERHUIS, die hij aanvoert, gekend te hebben, en die afbeelding is niet getrouw genoeg. Hieraan willen wij het toeschrijven, dat hij de

*) Men noemt twee of drie feiten, als op oude grieksche gemmen voorkomende: *de dood van OTHRYADES* (wanneer deze werkelijk door een op vele steenen voorkomenden stervenden held te verstaan is); *de dood van ALEXANDER den Groote* (in de collectie Hertz), en *SELEUCUS NICATOR*, na den dood van ANTIGONUS, *door Phrygie als koning begroet* bij CAYLUS, T. VI, p. 152. Pl. XLIV, N. 1. Indien deze twee laatstgenoemde steenen echt zijn, wat ik bij gebrek aan autopsie en aan afgietsels niet kan beoordeelen, is het nog onzeker in *welken tijd* zij vervaardigd zijn. — Dat voor het overige ten tijde van ALEXANDER den Groote portretten op edele steenen gegraveerd werden, is zeker, voor zoo ver men weet dat aan PYRGOTILES vergund was het portret van ALEXANDER zelf op gemmen te graven. *Pin. VII*, 125. *Apul. Florid. I*, p. 410 ed. VULCAN.

†) C. o. MÜLLER, *Handb. d. Arch. d. K. S.* 581, § 419.

spiets aan de vrouw, en niet aan het paard toekent, terwijl zij toch, onzes oordeels, bij het paard behoort. Dat MÜLLER in het half boven de baren opgestegen paard een hippocamp, en niet een gewoon paard veronderstelde, is zeer ligt te begrijpen; want in de klassieke kunst komen bij soortgelijke zeetochten steeds hippocampen, en niet gewone paarden voor *). Zeker is echter dat op onzen steen de vischstaart, die den hippocamp zou moeten kenmerken, niet aanwezig is, wanneer men namelijk met ons de twee vischstaarten aan de twee dolfijnen toekent. Zeer waarschijnlijk heeft MÜLLER een dier vischstaarten aan het paard toegewezen, en wij bekennen, dat men zulks bij den eersten opslag ligt zou kunnen doen, en dat de kunstenaar zelfs (men zou bijna zeggen opzettelijk) aanleiding gegeven heeft om den beschouwer hieromtrent in onzekerheid te laten. Zelfs de goed ziende KÖHLER, die onzen steen (denkelijk naar een afgietsel) scherp onderzocht had, was daaromtrent niet in het zekere. In zijne *Abhandl. über die geschnittenen Steine mit den Namen der Künstler* (St. Petersburg 1851), S. 63, kenmerkt hij het beeldwerk aldus: „eene halfgekleede vrouw, die met de linkerhand een zeepaard bij den teugel houdt,” en voegt er bij: „zoo het paard inderdaad een zeepaard is, en de dikste kronkeling van den (visch-) staart daaraan toegekend wordt, gelijk de bedoeling van den kunstenaar *schijnt* geweest te zijn, zou aan het paard het lijf ontbreken en daarom hield HEMSTERHUIS het voor geen zeepaard. Stelt men dit laatste, dan is er tusschen de kronkelingen en staarten der twee dolfijnen voor het paard geene ruimte.” KÖHLER hield vooral op grond hiervan het beeldwerk voor niet antiek. Hij zegt, dat de teekening om de genoemde reden en bovendien hierom foutief is, dat het achterge-

*) Zie beneden bl. 130, de noot.

deelte van het paard niet gezien wordt en het niet duidelijk blijkt, op welke wijze de twee staarten met de twee dolfijnen zamenhangen. KÖHLER noemt dit eene zoo groote fout, eene zoo mislukte vinding, als een kunstenaar der oudheid niet zou hebben kunnen maken. Het doet ons leed dat wij, hoewel KÖHLERS motieven niet in allen deele goedkeurende, bij onze onderzoekingen tot een even negatief resultaat aangaande de echtheid van dit beeldwerk gekomen te zijn. Ons oordeel nopens de onechtheid rust: 1° Op de onzekerheid, waarin de beschouwer gelaten wordt aangaande het karakter van het paard en aangaande den zamenhang der twee staartkronkelingen met de twee dolfijnen. Met KÖHLER stemmen wij in, dat een kunstenaar uit de oudheid gezorgd zou hebben, dat ten deze, zelfs bij den eersten opslag, geene onzekerheid voor den beschouwer kon overblijven. Maar hierin zijn wij niet van KÖHLERS gevoelen, dat er geen ruimte genoeg voor het paard zou zijn als de beide staartkronkelingen aan de beide dolfijnen worden toegeschreven. Want onzes inziens is alleen de voorhelft van het paard zichtbaar; terwijl het uit de baren omhoog rijst is de achterhelft nog in de diepte der zee verborgen, en het was geen volstrekt kunstvereischte om het geheele lijf des paards voor te stellen. Maar er zijn méér gronden waarop wij de klassieke afkomst van het beeldwerk betwijfelen.

2°. Er komt bij: het vreemde, ingewikkelde, raadselachtige der geheele compositie, gelijk men van een kunstenaar der oudheid niet mag veronderstellen. Nemen wij b. v. aan dat het paard geen gewoon paard, maar een hippocamp is, gelijk men in oude kunstwerken van deze soort doorgaans aantreft *) (bij de opvatting van een gewoon paard,

*) B. v. THETIS, op een zeepaard gezeten; beeld te Rome in het Vaticaan, zie OLARAC *Mus. de Sculpt.* IV. Pl. 747 N. 1805; NEREÏDE, op twee zeepaarden, kornalijn, bij AGOSTINO, II. tab. 16; AMPHITRITE, op

zou het raadselachtige der compositie nog grooter zijn), dan is het vreemde, ingewikkelde, raadselachtige der kompositie niet zoozeer hierin gelegen, dat zulke voorstellingen uit de oudheid niet bekend zijn, dan wel, dat de bedoeling des kunstenaars te zeer in het duistere blijft. Uitgaande van de vooronderstelling dat er een mythologisch of mythisch feit in moet gezocht worden, vraagt men, welk feit er uitgedrukt wordt door eene halfnaakte vrouw (hetzij *NEREÏDE* of *AMPHITRITE*), die op twee dolfijnen gezeten een' uit zee oprijzenden en met eene spiets gewapenden hippocamp bespringt en teugelt? Wil zij hare twee dolfijnen verlaten om den hippocamp te bestijgen, en op dezen haren tocht voort zetten? Maar waartoe dan de lange spiets, waarmee de hippocamp, niet zij, gewapend is?

Of wil zij enkel den oprijzenden hippocamp breidelen? Dit zou men bijna uit hare levendige actie besluiten. Maar waartoe zou dit breidelen moeten dienen? De hippocamp is nog niet eens ter helst uit zee opgekomen, en men weet niet of zij voornemens is hem te berijden. Op eene camée met den naam van *Glykon* (zie *MILLIN, Gall. Myth.*, I, pl. 42 N. 177 en bij *MÜLLER en OESTERLEY*, I, N. 175) komt wel eene Aphrodite voor, die omringd en geholpen door Eroteen, een' zeestier beteugelt; maar dat beeldwerk is modern, denkelijk uit de 16e eeuw afkomstig *).

Er is in ons beeldwerk geene eenheid van gedachte en geen duidelijk, verstandig doel te ontdekken, tenzij men met *HEMSTERHUIS* stelt, dat het paard geen hippocamp, maar een gewoon paard is, en dat dit paard, met eene lans voorzien, eene krijgskundige expeditie ter zee verbeeldt, en tegengehouden wordt door eene vrouw, volgens hem *DEMARETE*.

een zeepaard; mozaïk te Napels, zie *Racolla di piu belli musai ci etc. Neapoli*, 1857, tab. 45; *APHRODITE* op een hippocamp; gouden munten der *Bruttiërs*, zie *MÜLLER en OESTERLEY*, II, N°. 68.

*) Zie *BRUNN*, I. c. II. 594 en den aldaar aangevoerden *KÖHLER*.

Ware aan ons zeepaard in plaats van de lange spiets, een drietand gegeven, dan zou men nog eene redelijke oplossing der voorstelling kunnen vinden, maar thans zoeken wij er vruchteloos naar.

Wel vindt men meermalen op oude beeldwerken **THETIS** of zwemmende Nereïden, met de wapens van **ACHILLES**, maar dan zijn het niet de hippocampen die ze dragen, maar **THETIS** en de Nereïden zelve *).

Wanneer men op munten der Bruttiers **APHRODITE** ziet, met een **Eros** op den schoot, rustig gezeten op een hippocamp, die een hoorn des overvloeds in zijn ééne poot houdt, dan is er duidelijkheid in die voorstelling. Als eene Nereïde zich neêrgeveleid heeft op een hippocamp, dien zij omarmt †), dan ontbreekt het evenmin aan duidelijkheid van gedachte. Maar deze ontbreekt bij onzen steen ten eenen male.

3°. Eene derde reden waarom wij het beeldwerk niet voor antiek houden, is gelegen in eene zekere overlading, met betrekking tot de kleine beschikbaar gelaten ruimte. Wij brengen daartoe de bijzondere grootte der twee dolfijnen en den fladderenden sluijer boven het hoofd der vrouw. Één dolfijn van deze grootte ware op deze kleine ruimte voldoende geweest. Men had er zelfs maar één mogen verwachten, omdat zeegodinnen, zelfs **AMPHITRITE**, op antieke monumenten steeds voorkomen op ééne dolfijn gezeten, niet op twee tegelijk. De sluijer is uitvoerig, in de manier der vischstaarten, behandeld en vermeerdert bij den vlugtigen beschouwer de onzekerheid der bestemming van de twee staarten.

*) Zie b. v. **THETIS**, of eene Nereïde, met het schild van **ACHILLES**, op een hippocamp, op munten van Larissa in Thessalië *Arch. Ztg.* 1851, S. 383 en 1848 S. 85, en op den steen in het berlijnsche museum, bij **WINCKELMANN**, *Descr. Cab. Stosch*, p. 106 N. 473.

†) Waarvan vier, mogelijk meer voorbeelden op gegraveerde steenen bestaan; zie **WINCKELMANN**, *Descr. de Stosch*, p. 106—107 (N. 475),

Dit brengt ons tot de laatste reden.

4o. Een streven naar effect, blijkbaar uit de bijzonder groote levendigheid van actie, in verband met de symmetrie der onderscheidene deelen; daardoor wordt althans die eenvoud en die adel van stijl gemist, die de klassieke kunst in haren goeden tijd pleegt te kenmerken. Hieraan zal het dan ook misschien toe te schrijven zijn, dat BRUNN, die in zijne *Geschichte der griechische Künstler* waar hij slechts kan de kritische gebreken van KÖHLER tracht bloot te leggen, bij dezen steen verklaard heeft het geheel eens te zijn met KÖHLERS scherpe kritiek ten aanzien van de rangschikking der beeldwerken op dezen steen, terwijl hij er bijvoegt, dat ook op hem, naar de afbeelding te oordeelen, het geheele werk den indruk maakt heeft van eene moderne uitvinding te zijn *). „Daarom,” zegt hij, „komt het er strikt genomen weinig op aan, of het opschrift op den steen, gelijk LETRONNE be- weerde, gelezen wordt ΔΑΔΙΩΝ (*Ann. d. Inst.*, XVII, p. 268), dan wel ΑΑΔΙΩΝ, zoo als R. ROCHETTE (*Lettre à Mr. Schorn*, p. III) wilde.”

Wij zouden deze laatste woorden van BRUNN gaarne onderschrijven en niet verder stilstaan bij dezen naam, wanneer ons de onechtheid van het beeldwerk als volkomen bewezen toescheen. Dit is echter niet het geval. Wij hebben alleen de gronden opgegeven, waarop ons gevoelen over de onechtheid steunt, en ofschoon die sterk genoeg zijn voor onze eigene overtuiging, zijn ze toch niet van dien handtastelijken en aan ieder in het oog springenden

*) I. c. II, 596. Hierbij is in het oog te houden, dat de door BRUNN geziene afbeelding, voorkomende in de voornoemde *Lettre* van HEMSTERHUIS (en die wederom minder of meer goed gevolgd is in de drie latere uitgaven dier *Lettre*, opgenomen in de *Oeuvres* van HEMSTERHUIS) meer den modernen stijl vertoont dan de oorspronkelijke steen. Ik geloof intusschen, dat BRUNN, ook wanneer hij in plaats van die afbeelding, een afgietsel geraadpleegd had, bij zijn gevoelen zou gebleven zijn.

aard, dat zij de gedachte zouden buitensluiten, dat latere ontdekkingen en onderzoekingen niet op nieuw gronden voor de echtheid konden aanbrengen. Daarom hebben wij bij den naam zelve ook nog stil te staan. Die naam is over het algemeen in goede grieksche letters, vrij scherp en diep genoeg gegrift om voor antiek te *kunnen* doorgaan. Ook de grootte der letters, in verhouding tot die van het beeldwerk, komt overeen met de grootte van echte antieke opschriften van dien aard. Deze verhouding toch wordt in het algemeen berekend op 1 : 22 tot 1 : 32; in een enkel geval op 1 : 45; in ons opschrift is zij 1 : 23; zie STEPHANI, *Ueber einige Steinschneider* etc., S. 3.

Geen der kenmerken, door KÖHLER, STEPHANI en BRUNN aangevoerd, om de verdachtheid of onechtheid van opschriften op gemmen te bewijzen, is van *genoegzame* toepassing op het opschrift van onzen steen (zie die kenmerken bij KÖHLER, *Abh. über die geschn. Steine* etc. en daarbij STEPHANI, S. 246 sqq. en BRUNN, l. c. II. 470 sqq.). Men zou misschien alleen kunnen zeggen, dat de letters wat sterk gespatieerd waren. Dit, wat den palaeographischen vorm van het opschrift betreft. Maar hoe is het gesteld met den grammatischen of taalkundigen vorm?

Is ΔΑΔΙΩΝ, in den eersten naamval, als grieksche naam van elders bekend, is hij als grieksche naam mogelijk? Het spreekt van zelf dat wij niet twijfelen aan zijne juistheid als tweede naamval van Δαδοί, maar aan die opvatting kan hier, met het oog op het beeldwerk, niet gedacht worden. Er blijft ons slechts over, te denken aan een naam in den eersten naamval van het enkelvoud, hetzij van den graveur of van den bezitter.

Een onzer grootste hellenisten heeft ontkend, dat zulk een naam, als grieksche persoonsnaam, regt van bestaan zou hebben. Tegen het gezag echter van dezen veroorloof ik mij dat van LETRONNE over te stellen. Hier moeten wij

een weinig uitvoeriger zijn; omdat LETRONNE opzettelijk, niet slechts over dit opschrift, maar ook over den steen gehandeld heeft, en het van belang is de niet zeer bekende beoordeeling van een zoo uitstekend oudheidkenner te overwegen. LETRONNE kende onzen amethyst niet slechts naar afbeeldingen, maar naar een goed, scherp uitgedrukt afgietsel (zie zijne opstellen in het *Journ. des Savants*, 1845. Dec. p. 735 en in *Ann. de l'Institut. arch.*, XVII, 267: *Etude des noms propres grecs*) en het was hem daaruit gebleken, dat de naam moest gelezen worden: ΔΑΛΙΩΝ.

„Un autre nom, qui a été le sujet de beaucoup de discussions, est celui qui se présente avec quatre formes différentes sur quatre intailles, publiés par BRACOL. Ces formes sont ΔΑΛΙΩΝ, ΔΑΛΥΩΝ, ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΙΩΝΟΖ. Le nom ΔΑΛΙΩΝ est aussi sur une pierre du musée Worslén (*Tab. XXIII*, 6). Enfin on trouve sur une autre pierre du musée de la Haye le nom, que Mr. SILLIG écrit ΔΑΔΙΩΝ, et KÖHLER ΔΑΔΙΩΝ *). Il est évident, que tous ces noms ne diffèrent que par la confusion des lettres semblables Δ, Λ et Α, qu'ils reviennent du même et qu'ils ont dû être tirés de l'un d'eux qui est l'ancien et le véritable. Or il y en a trois qui sont impossibles, ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΥΩΝ; les deux premiers par ce qu'il n'y a point de nom propre masculin dont le nominatif soit en ΙΩΝ, et qu'ici ce ne peut être un accusatif; le troisième par ce qu'on n'y est amené par aucune analogie. D'autre part ΔΑΔΙΩΝ est singulier mais possible, comme dérivé de l'ΔΑΔΙΩΖ des médailles. Enfin ΔΑΔΙΩΝ est un excellent nom, d'ailleurs connu, puisque c'est celui d'un médecin (DALION)

*) Dit laatste is niet juist, althans in de uitgave van KÖHLER, *Abh. über die geschn. Steine mit den Namen der Künstler*, door STEPHANI bezorgd (St. Petersburg, 1851), S. 63. staat ΔΑΔΙΩΝ, en niet ΔΑΔΙΩΝ.

qui avoit remonté le Nil jusqu'a Meroë *), comme dérivé de ΔΑΛΟΞ ou ΔΗΛΟΞ.

C'est donc entre ΑΑΔΙΟΝ et ΑΑΛΙΟΝ qu'il reste à choisir. J'ai sous les yeux une très-bonne empreinte de l'intaille du musée de la Haye; c'est une pièce admirable de toute point, d'une indubitable authenticité. Le nom, gravé en assez grandes caractères, avec beaucoup de finesse dans le trait, est antique; plusieurs lettres échappent à la loupe; il ne vient avec une certitude complète que les lettres ΑΑΛ. ΟΙ. Le Δ initial exclut la leçon ΑΑΔΙΟΝ; il ne peut y avoir que ΑΑΛΙΟΝ; aussi Mr. SILLIG a eu raison de le choisir, et Mr. RAOUL-ROCHETTE †) tort de dire, que la pierre de la Haye, „*porte certainement*” ΑΑΔΙΟΝ §).

„Ce nom doit être l'original de tous les autres, ΑΑΔΙΟΝ ΑΑΛΙΟΝ, ΑΑΔΙΟΝΟΞ, ΑΑΔΥΟΝ, qui doivent être regardés comme de fabrique moderne, ce qui n'empêche pas, ainsi que je l'ai dit, que les pierres qui les portent ne puissent être antiques. Mais c'est le cas de s'en défier, car il pourroit bien se faire que la pierre du musée de la Haye fut des six la seule antique, et il paraît que ce musée en possède malheureusement fort peu qui soient dans ce cas.”

Over deze laatste ongedronde uitspraak zullen wij elders handelen, hier slechts eene aanmerking over LETRONNE's verzekering, dat ΑΑΔΙΟΝ een goede grieksche naam is.

Ten aanzien van den bij PLINIUS vermelden Dalion, door LETRONNE aangevoerd, is in den jongsten tijd door wijlen ONZEN HULLEMANN vermoed, dat zoowel de naam van den *medicus* Dalion (lib. VI. 35, 39, 48) als die

*) PLINIE, VI. 29, 35; 36, 31; XX. 18, 73.

†) *Lettre à Mr. Schorn*, p. 110, 111.

§) Probablement ce nom est caché sous les initiales ΑΑΔ et ΑΑΔΥ, sur deux médailles de Metaponte (MIONNET, I. 158) et d'Alinda, en Carie (R.- ROCHETTE l. c. *Suppl.* VI. 557).

van den *herbarius* (lib. XX. 17) behoort gelezen te worden Damon, welke laatste bij denzelfden PLINIUS (lib. VII. 2) voorkomt. Dit vermoeden is vooral hierop gegrond, dat Dalion nergens anders als persoonsnaam voorkomt, zijnde alleen als riviernaam, in Elis, bij STRABO bekend (*Geogr.* lib. VIII cap. 3 § 15), en omdat ATHE-NABUS (X. p. 442, C.) een commentarius van zeke-ren Damon *περί Βυζαντίου* aanvoert, en DIOGENES LAER-TIUS (I. 40) een Damon Cyrenaeus noemt, die geschreven heeft over de wijsgeeren (*γρηγορώς περί φιλοσόφων*); zie HUL-LEMANN, *de historicis Graecis* in de Misc. Philol. II p. 71 volg.

Gesteld deze gissing van HULLEMANN ware aannemelijk, dan bleef nog altijd de naam Dalion in den riviernaam te Elis onaangevochten; want er bestaat geen grond om te stellen, dat die naam t. a. p. bij STRABO bedorven zou zijn. En wij zien niet in, waarom diezelfde naam niet ook een persoonsnaam zou kunnen zijn, al kwam hij nergens anders voor, dan op één antieken steen.

Er zou dus onzes inziens in het opschrift zelf van palaeographische of linguistische zijde geen genoegzamen grond ontleend kunnen worden, om het voor modern te houden. Men zou zelfs kunnen opwerpen, dat een modern kunstenaar bezwaarlijk zou gekomen zijn op zulk een zeldza-men naam, die in de oudheid slechts ééns (als riviernaam) en nergens als persoonsnaam met zekerheid bekend is. Hier-tegen echter redde zich KÖHLER door de gissing, dat ΔΑΔΙΩΝ naar de bekende steenen met de (onechte) namen ΔΑΔΙΩΝ of ΔΑΔΙΩΝ zou gemaakt zijn, misschien door eene ver-keerde lezing van den naam ΔΑΔΙΩΝ. Maar eene tegen-overgestelde gissing sprak LETRONNE uit, en voor zoo ver met misschien méér grond als men er ligter toe verval-len zou uit ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΙΩΝ, dan uit ΔΑΔΙΩΝ, ΔΑΔΙΩΝ te maken, want de dwarsbalk in de tweede letter (Δ) kon,

door uitslijting verduisterd, ligt voorbij gezien worden. Tegen KÖHLERS vermoeden komt ook in aanmerking hetgeen HEMSTERHUIS in zijne *Lettre* schreef: „de toutes les gravures d'ΑΑΑΙΩΝ il n'y en a aucune dont le travail ressemble le moins du monde à celui.”

Wij achten het in elk geval door niets te *bewijzen* wat KÖHLER meende, dat ΑΑΑΙΩΝ op onzen steen uit ΑΑΑΙΩΝ of aanverwante namen zou ontstaan zijn, en stippen nog slechts aan, dat de vroegst bekende steen, waarop een soortgelijke naam voorkomt, eertijds in bezit was van L. AGOSTINI te Florence (*Gemma*, I. t. 41, 108), zijnde een kornalijn, met het hoofd van een jeugdigen Hercules of van Apollo. Daarop schijnt vrij zeker de naam ΑΑΑΙΩΝ gelezen te zijn, en die steen is, zooveel wij weten, nog niet voor onecht verklaard, maar de bewerking er van is ons niet nader bekend. Het ware dus *mogelijk* dat onze ΑΑΑΙΩΝ uit dezen ΑΑΑΙΩΝ zijn oorsprong ontleend had; zie BRUNN, l. c. II. 594. Wat echter tegen de echtheid van opschrift en beeldwerk nog bijzonder pleit, is de vroegere onbekendheid van onzen steen.

Vóór HEMSTERHUIS hem uitgaf was hij aan geen oudheidkundige bekend, is althans door geen der vele oudheidkundigen die zich met gemmen bezig hielden genoemd, van AGOSTINO af tot op MILLIN en WINCKELMANN toe. Dit stilzwijgen beteekent iets, vooral als men in het oog houdt dat onze amethyst een voortreffelijk kunstwerk is, en wegens den fiks en duidelijk gesneden naam, door elken oudheidkundige die hem gezien had, op hoogen prijs gesteld en openlijk vermeld zou zijn. Ten tijde van HEMSTERHUIS bevond hij zich in de collectie THEODORE DE SMETH; dit is alles wat van zijnen oorsprong bekend is. Hoe hij in die collectie kwam? of hij vóór DE SMETH reeds bestond? Op zulke vragen vonden wij nergens antwoord, in weêrwil van vele pogingen daartoe in het werk gesteld.

Over het algemeen hebben wij over de geschiedenis der collectie **DE SMETH** nergens opheldering kunnen erlangen. Te 's Hage was daarover niets te vinden. In weêrwil dat die collectie in 1821 voor het Kon. kabinet werd, aangekocht, was daarover in het archief van dat kabinet volgens verzekering van den opzigter, geene enkele aantekening aanwezig. Reeds de vroegere directeur, **Mr. J. C. DE JONGE**, voor dertien jaren daarnaar gevraagd zijnde, kende er geen bescheiden over. Hij schreef mij: „omtrent de geschiedenis der collectie van **DE SMETH** is mij niets bekend. Bronnen dienaangaande kan ik u evenmin aanwijzen. De aankoop geschiedde door tusschenkomst van een' koopman in juweelen, die niets van den oorsprong wist, en in mijne papieren, die ik nog eens opzettelijk heb nagezien, vind ik niets aangeteekend (Brief dd. 22 Maart 1852).” Hetzelfde verzekerde mij de **hr. CAMPBELL**, die daarover in de Kon. Bibliotheek en in het Museum Meermanniano-Westreenianum vruchteloze nasporingen had gedaan, en even vruchteloos was het onderzoek van den Heer **Mr. DE SMETH VAN DEURNE EN ALPHEN** te 's Gravenhage, achterkleinzoon van **TH. DE SMETH**, die op mijn verzoek zijn familie-archief had nagezien. Dit is echter zeker, dat zich in de collectie van **DE SMETH** verscheidene onechte en nieuwe stukken bevonden hebben.

J. J. DU BOIS, in leven sous-conservateur des antiques du Louvre, schreef in eene noot, uitgegeven door **LETRONNE** in zijn voormeld opstel in het *Journ. des Savants*, 1845 p. 735, dat de collectie van **DE SMETH** eertijds door **GORI** zou zijn uitgegeven. Maar dat bericht berust stellig op eene verwarring van de namen **DE SMETH** en **SMITH**; want **GORI** heeft wél de collectie van **SMITH**, maar niet van **DE SMETH** in het licht gegeven.

Hier is dus van toepassing hetgeen **BRUNN** l. c. II, 457 opmerkt: „Lässt sich die Geschichte eines Steins.

„bis über das XVIe Jahrhundert, oder die Zeit des Wiederauflebens der Steinschneiderkunst verfolgen, so ist „dadurch eine unbedingte Gewähr seines Alterthums gegeben. Von relativen Werth ist er, wenn die Existenz „eines Steins auch nur über den Anfang des XVII^{en} Jahrhunderts heraus nachgewiesen werden kann.”

Ten slotte hebben wij nog te herinneren dat, ingeval het beeldwerk op onzen steen echt en de naam ΔΑΔΙΩΝ oud mogt zijn, men evenwel dien naam niet als graveurs-naam zou mogen aanzien; omdat de oude graveurs hunne namen op gemmen niet van de regter naar de linkerhand, maar steeds in omgekeerde rigting graveerden. Dit is door de jongste, meest oordeelkundige kenners, een KÖHLER, STEPHANI en BRUNN, als resultaat van opzettelijke onderzoekingen in het licht gesteld.

NASCHRIFT.

Na het afdrukken van het bovenstaande is mij bij de beschouwing van eene goede photographie, die ik van het beeldwerk des steens heb laten vervaardigen, gebleken, dat de vrouw niet enkel met hare regterhand, maar met beide vooruitgestrekte handen de teugels van den hippocamp gegrepen heeft. Hiermede vervalt o. a. ook geheel het door sommigen geuite en door ons bestreden denkbeeld, dat zij in de linkerhand de spiets zou dragen.

Leiden, 26 Mei, 1864.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} APRIL 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL,
J. DE WAL, A. RUTGERS, W. G. BRILL, J. P. SIX, D. HARTING,
L. J. F. JANSSEN, J. A. C. VAN HEUSDE, H. J. KORNEN, N. BEETS,
H. KUENEN, J. VAN LENNEP, S. VISSERING, G. H. M. DELPRAT,
R. J. FRUIN, C. LEEMANS, G. DE VRIES AZ., W. G. PLUIJGERS,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, M. DE VRIES, J. HOFFMANN,
J. H. SCHOLTEN, L. A. TE WINKEL, B. J. LINTELO DE GEER,
L. P. C. VAN DEN BERGH, J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De Secretaris bericht, dat uit Urbino een communicatie-brief is ontvangen van het overlijden van den Heer JOS. GIACOLETTI op den 21sten Maart l.l.

Naar aanleiding der bijdrage van den Heer JANSSEN over gegraveerde steenen, wijst de Heer LEEMANS op moderne cameëp, die antieken zoo uitnemend voorstellen, dat zelfs kenners ze voor antieken houden. Voor dertig jaren leefde

te Londen een graveur PISTRUZZI, die een cameo met een Flora-hoofd had vervaardigd, die in de verzameling van R. PAYNE KNIGHT geraakte en voor een ouden steen werd gehouden. PISTRUZZI bewees dat hij de maker was, door zijn naam op de cameo aan te wijzen en door het vervaardigen van eene tweede Flora, die door deskundigen voor niet minder schoon gehouden werd. Sir JOS. BANKS alleen had twijfel aan de oudheid der eerste Flora geopperd, omdat in den bloemenkrans een bloem voorkomt, die hij nooit op een oud monument had gezien.

Nadat Spreker met dit voorbeeld aangetoond had, hoe moeilijk het zij te bepalen of een gegraveerde steen antiek is of modern, verklaart hij zich te vereenigen met het vonnis, door den Heer JANSSEN over den amethyst van DE SMETH geveld. De voorstelling toch is zoo verward, dat zij geen verklaring toelaat. De vreemde houding der nymf, de in de lucht zwevende lans, de dooreen gewarde staarten van den hippocamp en van de dolfijnen, ook de letters wekken het vermoeden op, dat de steen vervaardigd is om als een antiek verkocht te worden.

De Heer JANSSEN acht de vroeger vermelde gissing van den Heer VAN LENNEP onaannemelijk. De steen is een amethyst, en kan dus noch Dalion noch Bdellion heeten.

De Heer BOOT verklaart bij de schrijvers over gemmen en edele steenen te vergeefs den naam *Bdellion* gezocht te hebben. Maar bij PLINIUS, *Hist. Nat.*, XII, § 35, komt *Bdellium* voor als een boom, die in Azië gevonden wordt en kostbaar reukwerk oplevert. Hij vraagt of *Bdellion* bij VONDEL ook myrrhe kan beteekenen.

De Heer VAN LENNEP antwoordt, dat VONDEL den naam niet uit PLINIUS, maar uit Genesis zal ontleend hebben, waar de *bedola* voorkomt, en met dezen bijbelschen naam den amethyst, dien hij niet noemt, schijnt aan te duiden.

De Heer VISSERING vestigt de aandacht op drie geschriften van de hand van HUGO GROTIUS, die onlangs te 's Hage voor de boekenrij der Leidsche Hoogeschool zijn aangekocht. Zij loopen over onderwerpen die in verband staan met het vraagstuk der vrije zeevaart, waarover DE GROOT in 1609 zijn bekend boek *Mare liberum* heeft uitgegeven. Het eene toch is *H. Grotii defensio capitis V maris liberi adversus Welwoodium*; het andere *de bello Batavorum cum Lusitanis* is later door den Schrijver als elfde hoofdstuk overgenomen in het derde en meest belangrijke geschrift *de iure praedae*. De Spreker deelt bijzonderheden mede over dit laatste vrij uitvoerig werk, dat volledig in handschrift bewaard is gebleven. Hij onderzoekt, waarom het door den Schrijver niet is uitgegeven, en toont aan, dat dit werk later door DE GROOT verarbeid is geworden, en als het ware den grondslag uitmaakt van het beroemde werk *de iure belli ac pacis*.

De Spreker werpt ook de vraag op, of eene uitgave van het geschrift *de iure praedae* nog wenschelijk zoude zijn, en wijst eenige punten aan, die bij de beantwoording verdienen gewogen te worden. Voor het oogenblik acht hij zich nog niet in staat om een voldoende antwoord te geven.

De Spreker wordt uitgenoodigd een overzicht van het door hem medegedeelde voor de *Verslagen* te leveren, en verklaart zich daartoe bereid.

Over het gesprokene kan geene discussie plaats hebben bij gebrek aan beschikbaren tijd. Indien er leden zijn, die het onderwerp wenschen te bespreken, zal hun daartoe later gelegenheid worden gegeven.

Bij de Commissie voor de oude vaderlandsche kunst zijn, volgens mededeeling van den Heer LEEMANS, opgaven

en mededeelingen ingekomen van de Heeren J. VAN BUL-
TERMAN te Purmerend, J. C. FREDERIKS te Oost-Kapelle,
A. H. VAN SLOOTEN te Rauwerd, S. A. FYNEBUIK te Arnhem,
W. F. VAN OTTERLOO te 's Gravenhage, J. J. HASSELMAN te
Tiel, en van Burgemeester en Wethouders van Goes.

Te twee uren wordt de openbare zitting opgeheven, om
in eene buitengewone vergadering der Afdeeling over te
gaan.

OVER EEN DRIETAL
HANDSCHRIFTEN VAN *HUGO GROTIUS*.

KORTE INHOUD EENER MEDEDEELING

VAN

S. VISSERING.

In de eerste helft van de 17^e eeuw is een pennestrijd gevoerd over *het recht der vrije zee*, een strijd, die zijn aanvang nam met de verschijning van GROTIUS' *Mare liberum sive de jure quod Batavis competit ad Indicana commercia dissertatio*, in 1609, tijdens de onderhandelingen over het twaalfjarig bestand. Dit kleine boekje maakte groot gerucht en had grooten invloed. Het werd weerproken door de Spanjaarden en Portugezen, wier monopolie van de Indische vaart hier voor 't eerst aangetast werd. Maar het vond ook tegenspraak van eene andere zijde, van de Engelschen namelijk, die optraden met hunne theorie, dat een gedeelte der zee eigendom zijn kan en is van den staat, wiens grondgebied zij omspoelt. Deze theorie werd het eerst verkondigd door WILLIAM WELWOOD in een boekje, in 1613 uitgegeven onder den titel, *An abridgment of all the Sealaws*, later meer bekend geworden door eene Latijnsche vertaling onder den titel *Guil. Welwoodi de dominio maris juribusque praecipue ad dominium spectantibus liber*. Tegen dit geschrift gaf in 1636 DIRK GRASWINCKEL

zijn *Vindicatio Maris Liberi adversus Guil. Welwodum* in het licht. Maar reeds het jaar te voren (1635) was een nieuwe bestrijder van „de vrije zee” opgetreden, de geleerde JOHANNES SELDEN, in zijn *Mare Clausum sive de dominio maris Libri II*, die ook later nog eens meer bepaald GRASWINCKEL meende te moeten beantwoorden met zijne *Vindiciae maris clausi contra Graswinckelium*. Een laatsten nagalm van dezen strijd vernemen wij uit het begin der 18^e eeuw, toen de Hollandsche O. I. C., met allerlei min of meer ondeugdelijke argumenten, den keizer het recht betwistte, om in de Zuidelijke Nederlanden eene Handelmaatschappij voor de Indische vaart (de Compagnie van Ostende) te stichten. De Brusselsche regtsgeleerde PATTYN schreef toen zijn *de vrij zeebevaringe* (Brugge 1727), waarin hij op geestige wijze de beginselen van GROTIUS tegen de Hollanders zelve keerde.

Met deze twistvraag, die thans gelukkig er geene meer is, staan de handschriften van GROTIUS, waarop ik de aandacht wensch te vestigen, in naauwe betrekking.

Deze handschriften zijn in November 1864 (met nog eenige andere over verschillende onderwerpen) aangekocht op eene veiling, welke door den Haagschen Boekhandelaar MARTINUS NYHOFF gehouden werd. Gelijk men van dezen kundigen man gewoon is, was de *Catalogus* met groote zorg en naauwkeurigheid opgemaakt. Het voorberigt toonde de herkomst dezer geschriften aan en maakte opmerkzaam op de belangrijke stukken, die men hier vinden zou. — Op verzoek van de rechtsgeleerde faculteit der Hoogeschool te Leiden stelden de Curatoren der Hoogeschool met lof-felijke mildheid eene aanzienlijke som beschikbaar om te zorgen, dat de voornaamste der hier voorkomende MSS. van onzen beroemden landgenoot voor Nederland en voor de Akademie, wier roem hij reeds als haar kweekeling was, bewaard werden. En door het goed beleid van den

Eersten Bibliothecaris, den Heer PLUYGERS, werden zij voor de Akademische Bibliotheek verkregen.

De hier bedoelde MSS. zijn die, welke op den *Catalogus* voorkwamen onder de nommers:

72. H. GROTIJ Opus 'de jure praedae in XVI (moet zijn XV) capita divisum.

77. H. GROTIJ defensio capitis V *maris liberi* adversus G. WELWOODIUM, enz.

11. H. GROTIUS, De belli Batavorum cum Lusitanis, inprimis de rebus per Indiam gestis dissertatio.

In den *Catalogus* was reeds opgemerkt, dat dit laatste HS. bestemd scheen geweest te zijn, om een hoofdstuk uit te maken van het werk de *Jure praedae*.

Ik wensch eerst een woord te zeggen over HS. n°. 77, de *defensio Cap. V maris liberi*. Het is een HS. van 30 halve bladen folio, met eene doorlopende paginatuur 238—268. Tot fol. 258 bevat het de eigenlijke *defensio* zooverre als zij afgewerkt is, want zij is niet voltooid; fol. 259 en 260 behelzen eene schets van de argumenten, die daaraan nog toegevoegd hadden moeten worden, fol. 261—268 zijn losse bladen (meer dan 20 jaren later geschreven en bij de *defensio* gelegd). Zij bevatten eenvoudig excerpten uit SELDENS *Mare clausum*.

De strekking van deze *defensio* is 1° aan te toonen, dat WELWOOD den schrijver van het *mare liberum* niet goed begrepen heeft en hem dus op verkeerde gronden heeft bestreden; 2° te bewijzen, dat de argumenten, door WELWOOD aangevoerd voor Brittannie's eigendomsrecht op zekere gedeelten van de zee, onjuist zijn. In den trant van die dagen wordt dit breedelijk betoogd met aanhalingen uit de Heilige Schrift, uit oude dichters en wijsgeeren, uit de Romeinsche Icti, en eindelijk uit de werken van nieuwere rechtsgeleerde schrijvers. Maar dit laatste gedeelte is niet afgewerkt. — Het opstel moet van 1614 of 15 zijn.

Dit geschrift heeft, volgens mijne meening, voor ons geen belang meer. Het is, gelijk antikritieken gewoonlijk zijn, langwijlig en minutieus. Het heeft echter waarde en zelfs groote waarde, omdat de aanhef ons licht geeft omtrent den oorsprong van het *Mare Iberum* en het verband hiervan met het grootere, nooit uitgegeven werk de *jure praedae*. Die aanhef luidt als volgt:

„Ante annos aliquot, cum viderem ingentis esse momenti ad patriae securitatem Indiae quae Orientalis dicitur commercium, id vero commercium satis appareret obsistentibus per vim atque insidias Lusitanis sine armis retineri non posse, operam dedi, ut ad tuenda fortiter quae tam feliciter coepissent, nostrorum animos inflammarem, proposita ob oculos causae ipsius justitia et aequitate, unde nasci τὸ εὖλαπτε recte a veteribus tradi existimabam. Igitur et universa belli praedaeque jura, et historiam eorum quae Lusitani in nostros saeve atque crudeliter perpetrassent, multaque alia ad hoc argumentum pertinentia eram persecutus amplo satis commentario, quem edere hactenus supersedi. At cum post aliquanto ab Hispanis spes aliqua patriae ostentaretur pacis aut induciarum, sed ab iisdem postularetur res iniquissima, ut Indiae commercio abstineremus, partem ejus commentarii, in qua ostensum erat, nec jure nec probabili ullo juris colore niti hanc postulationem, seorsim edere statui *Maris Liberi* nomine, hoc animo ac spe, ut et nostris animum adderem, ne quid de manifestissimo jure decederent, et experirer an ab Hispanis obtineri posset ut causam non tantum validissimis argumentis sed et popularium suorum auctoritate jugulatam agerent paulo remissius: quorum utrumque successu non caruit. Huic libello nomen meum ideo peperceram adscribere quod tutum mihi videbatur, velut latenti post pergulam pictori, judicia aliorum explorare: et si quid contra ederetur accuratius aliquid meditari, ad quam rem tam mihi defuturum otium

quam nunc deest neutiquam augurabar. Expectabam vero futurum ut Hispanus aliquis ipsi libello rescriberet quod et factum Salmanticae audio: sed librum eum videre mihi nondum contigit. Interea vir eruditus et multi in defendens paradoxis animi WILHELMUS WELWODUS —" cet.

Waarom deze *defensio* nooit uitgegeven en zelfs niet voltooid is, laat zich slechts gissen. Misschien heeft GROTIUS zelf, toen de eerste aandrift voorbij was, 't niet de moeite waard geacht; waarschijnlijk is hij spoedig, door zijne vele werkzaamheden en toenemende beslommingen, belet geworden, het stuk af te maken. Wel bleef de kwestie van *de vrije vaart* hem nog lang bezig houden. En in zijne brieven uit latere jaren spreekt hij nog dikwijls over zijn *Mare liberum*. Zoo schrijft hij b. v. in den brief aan zijn Broeder WILLEM 6 Febr. 1627, Ep. 144. p. 796:

„Prodiit in Hispania (Valexoleti) liber editus anno 1625 de *Justo imperio Lusitanorum Asiatico* auctore FRANCISCO SERAPHINO DE FREIRAS, qui liber ordine respondet meo de *mari libero*, cujus auctorem ubique incognitum vocat. Credo, quod primae editiones mei libri, quae illuc solae pervenerunt, nomen meum non praeferunt. Scriptum est satis diligens, et vir dignus cui rescribatur. Sunt qui me incitant. Ego dico quaerendum ex iudiciis nostris aliquem, cui id muneris delegatur.”

En toen hij nog hoop voedde, om in zijn vaderland te kunnen terugkeeren, toonde hij nog zijnen ijver voor de verdediging van diezelfde belangen, die hij vroeger zoo krachtig en gelukkig had voorgestaan. Zie o. a. den brief aan denzelfden v. 25 April 1629. Ep. 207, pag. 817:

„Mitto tibi scriptum quod feci in causa quadam nobili. „Defendi in eo thesin valde utilem nostris, *aliorum bella* „*obstare commerciorum libertati non debere*, qua saepe no- „bis adversus Anglos, Suecos, alios utendum est, et ma-

„gis utendum erit, si quando ad pacem aut inducias ipsi
„pervenerimus. Existiment hinc nostri qualis ego sim
„hostis patriae.”

Maar toen die hoop na de vruchteloze poging in 1632
verijdelde was, wilde hij in zijnen spijt er niets meer van
weten. Bovendien was het hem onmogelijk geworden, zich
voortaan openlijk als verdediger van *de vrije zee* voor te
doen, nadat hij in de staatsdienst van Zweden getreden
was, dat op de Finsche en Bothnische zeeën gelijke eigen-
domsregten beweerde te hebben, als Engeland op de Brit-
sche zeeën. Zie o. a. de merkwaardige brieven van 12 en
14 Dec. 1636. Ep. 383 en 384, p. 864, en van 20 Mei
1637, Ep. 765 p. 327.

„Quae GRASWINCKELIUS pro libertate maris scribet, avebo,
ubi prodierint, videre, *ut unus e vulgo, non ut maris li-
beri defensor*, non ut illi controversiae immixtus, quae ad
me ultra jam nihil pertinet. Non memini quis fuerim,
quando nec illi de quibus optime sum meritis, mei, nisi
ut noceant, meminerunt.” (Ep. 383, p. 864.)

„Quae pauca GRASWINCKELIO scripsi ad te aperta mitto
ut obsignes tradasque; iudicium non fero. Cavendum enim
mihi ne in controversia detestabili nunc quicquam aut di-
cam aut scribam quod τοῖς χρατούσιν in mari Finnico Bot-
nicoque nocere posset. Deinde stultus sim si et alias ami-
cas mihi gentes offendam illis blandiens, a quibus nihil
hactenus nisi inimicum expertus sum.” (Ep. 384, p. 864.)

NB. De brief aan GRASWINKEL d.d. 14 Dec. 1636 (Ep.
697, p. 287) bevat enkel eene aardigheid:

„Ik, de verdediger der vrijheid, verloor de mijne, SELDEN,
de bestrijder der vrijheid van de zee, won de zijne terug.”

Brief aan CAMERARIUS. Parijs, 20 Mei 1637. (Ep. 765,
p. 327.)

„Pontanus si de me benigne locutus est, ut scribis,

fecit hoc magis pro amicitia inter nos pervetere, quam pro meis meritis. Fuit enim meum opus de *Mari libero* optimo scriptum in patriam animo, sed aetate juvenili. Nunc et in Dania audio responderi SELDENO, puto non ut disputetur an mare in jus proprium cujusquam posset concedere, sed quanta cuique pars cessura sit. Forte et Suedi in ea positione aliquid reperient sibi utile ad Balticum, Finnicum, Botnicum mare vindicandum. Iis ne vel imprudens adverser, intra silentium me contineo."

Van veel meer beteekenis en waarde dan de *defensio*, is naar mijn oordeel het grootere handschrift de *Jure praedae*. Het beslaat ruim 300 bladzijden folio, deels in fascikels verbonden, deels in losgeraakte of ingelegde bladen bestaande. Er ontbreekt niet één blad. Over 't geheel is het goed geconserveerd; de randen en hoeken der bladen zijn meestal afgesleten en enkele zijn gescheurd, maar met zeer geringe uitzonderingen is daardoor niets van den tekst verloren gegaan. Alles is geschreven met de hand van GROTIUS; grootendeels *uno contextu*, doch met vrij wat doorhalingen en inlasschingen, ook op afzonderlijke, losse of met spelden vastgehechte, blaadjes. Deze correcties zijn, blijkens de verscheidenheid van *letters* en van *inkt*, van onderscheidene tijdstippen. De oorspronkelijke tekst is over 't geheel zeer duidelijk geschreven; de renvooijen zijn dikwijls in klein krabbelschrift gesteld.

Wat het HS. N°. 11 (*de Bello Batavorum cum Lusitanis*) betreft, meen ik de juistheid der opmerking daaromtrent reeds in den *Catalogus* gemaakt, te kunnen beamen. Het maakt volgens de bedoeling des auteurs een deel uit van zijn werk de *Jure praedae* en wel het XI^{de} Hoofdstuk, met eene verwijzing op de laatste blz. van het voorgaande Hoofdstuk: *Sequuntur historica*. Maar het vormt een fascikel op zich zelf en onderscheidt zich zelfs in ui-

terlijk voorkomen van het overige. Misschien is het reeds vroeger met een ander oogmerk opgesteld en eerst later bestemd om een deel van het werk *de jure praedae* uit te maken.

Ik kom nu tot de vraag, wat de reden mag zijn, dat G. dit werk *de jure praedae*, dat geheel voltooid en voor de pers gereed was, niet heeft uitgegeven? Zoo als reeds gebleken is uit de eerste bladzijde der *defensio cap. V maris liberi*, had G. dit werk geschreven om zijne landgenooten aan te moedigen om met kracht en moed den voordeeligen O. I. handel uit te breiden en zich door geene ongepaste angstvalligheid te laten weerhouden om ook in Indië hunne vijanden met alle middelen te bestrijden, geweld met geweld te keeren, de vijandelijke schepen te nemen en de vaart der Spanjaarden en Portugezen aldaar op alle wijzen afbreuk te doen. Het boek was ter uitgave gereed, toen de onderhandelingen over het bestand aanvingen. Nu achtte G. het nuttig om met allen spoed alléén dat Hoofdstuk van het werk in het licht te zenden, waarin de aanspraken der Portugezen op het *monopolie* der Indische vaart bestreden werden. Dit geschiedde onder den titel *Mare liberum* enz. Toen nu het bestand gesloten was, was de uitgave van een boek, waarin de Hollanders werden aangespoord, om de Portugezen met alle macht te beoorlogen, overtollig en onvoegzaam geworden. Het bleef dus liggen. En toen in 1621 het bestand afgeloopen was en de oorlog hervat werd, was de uitgave niet alleen door de veranderde omstandigheden onnoodig geworden, maar was zij nu ook voor GROTIUS, na al wat er met hem gebeurd was, onmogelijk.

Maar ik meen ook nog eene andere reden te kunnen aanwijken, waarom de auteur ook in lateren tijd niet meer aan de uitgave van dit boek, zoo als het daar ligt, heeft kunnen denken. En deze opmerking kan, naar ik vermoed, tevens strek-

ken, om eenig licht te verspreiden over de wordingsgeschiedenis van het beroemde werk van onzen grooten landgenoot, *de Jure belli ac pacis*, welke tot nog toe in het duister school. Dit werk verscheen in April 1625. Maar blijkens G.'s brieven was het reeds in den zomer van 1624 geheel gereed. Wanneer heeft hij dit werk zamengesteld? Wat gaf hem daartoe aanleiding? Hoe was het eerste denkbeeld er van bij hem opgekomen? Op deze vragen nu, tot nog toe geheel onbeantwoord gebleven, kan men wellicht het antwoord vinden in dit Handschrift. Als men den inhoud hiervan met het *Jus belli ac pacis* vergelijkt, vindt men gedeeltelijk dezelfde kwestien behandeld, dikwijls dezelfde orde van gedachten, somtijds opmerkelijke overeenstemming van denkbeelden en uitdrukkingen. En zoo is de gissing misschien niet te gewaagd, dat hetgeen oorspronkelijk gedacht en geschreven was met een bepaald praktisch oogmerk, later in het brein des schrijvers zich ontwikkeld heeft tot een zuiver objectief wetenschappelijk vertoog over de beginselen van natuur-, staats- en volkenrecht; kortom dat het werk *de jure praedae* geworden is het eerste ontwerp van het werk *de jure belli ac pacis*. Hiervoor pleiten de inhoud van het HS. *de jure praedae*, de volgorde der capita, en talrijke opmerkelijke zinsneden, zoo als (om er maar ééne te noemen) deze, aan het slot van het 1ste Hoofdstuk voorkomende: „Etiam illud haud „falso utique affirmaverim, quaestiones juris bellici, quae „perturbatissimae hucusque fuerunt, etiamsi hic omnes ex „pressae non erunt, ex iisdem tamen principiis et eadem „docendi ratione expediri posse atque definiri.”

Ten slotte rijst de vraag op, of *nu* nog eene uitgave van het werk *de jure praedae* wenschelijk zoude zijn? Er is tegen en voor. Aan de eene zijde moet in 't oog gehouden worden, dat niet alles wat van de hand van een groot man gevonden wordt behoort gedrukt te worden, een

regel waartegen maar al te veel gezondigd wordt; dat G. zelf zijn MS. ter vergetelheid gedoemd heeft; dat, nu wij in het *Jus belli ac pacis* het *opus absolutum* hebben, de eerste schets nog maar geringe waarde heeft. Maar aan den anderen kant is het niet onbelangrijk na te gaan, hoe GROTIUS reeds in 1608 over die groote kwestien van publiek recht dacht, die hij later zoo meesterlijk behandeld heeft. Bovendien staat het vast, dat er toch altijd een karakteristiek onderscheid tusschen de twee werken bestaat; immers het eerste, op 24- of 25-jarigen leeftijd geschreven, onderscheidt zich geheel door die frischheid en puntigheid, die ons ook in het daaruit gelichte Hoofdstuk, het *Mare liberum*, zoo bijzonder aantrekken. Het *Jus belli ac pacis* daarentegen is zwaar van geleerdheid en overladen met citaten. Voorts bevat het MS. *de jure praedae* ook nog andere zaken dan de rechtswestiën, o. a. vele historische bijzonderheden, blijkbaar uit authentieke bronnen geput, en het kan alzoo misschien strekken tot betere waardering van onzen politieken toestand vóór 1609.

Doch de kwestie is niet uit te maken vóór dat het geheele MS. met de grootste naauwkeurigheid gelezen en met andere geschriften van GROTIUS, die het licht hebben gezien, vergeleken is. Daartoe ontbrak mij tot nog toe de tijd. Gaarne bevel ik het onderwerp aan het belangstellend onderzoek mijner medeleden aan.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MEI 1865.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, W. MOLL,
J. VAN LENNEP, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, A. RUTGERS,
W. G. BRILL, H. J. KOENEN, J. P. SIX, S. VISSERING, N. BEETS,
R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, M. DE VRIES, J. C. G. BOOT,
H. C. MILLIES, L. J. F. JANSSEN, L. A. TE WINKEL.

Het Proces-Verbaal der vorige Vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Aan den Heer MILLIES, die vrijheid verzoekt om op gedrukte notulen aanmerkingen te maken, zal daartoe, na afloop der aangekondigde werkzaamheden, gelegenheid gegeven worden.

De Heer VAN LENNEP verklaart zich te vereenigen met de spelling door de redactie van het *Nederlandsch Woordenboek* vastgesteld, uitgenomen twee punten, waarover hij nu wenscht te spreken.

Het eerste betreft namen van vreemden oorsprong en bastaardwoorden. Hij wenschte, dat wij in dit opzicht het voorbeeld der Italianen volgden, die, hoewel een Ro-

maansch volk zijnde, overal de *ph* door *f*, de *rh* door *r*, de *th* door *t* hebben vervangen. Deze spelling zou het voordeel opleveren, dat het groote publiek, onbekend met de uitspraak in vreemde talen, de woorden Saffo, filosoof, goeverneur, soeverein, singel, sijfer, koerant, enz. goed zou leeren uitspreken. De Spreker verdedigde ook den uitgang *aadje* voor de Nederlandsche woorden lastaadje, stellaadje, tuigaadje, ontleend aan het Italiaansche *agio*, en wenscht dat voor de Fransche woorden *avantage*, *equi-page* en soortgelijken de oorspronkelijke spelling met cursief schrift aangenomen zal worden. Hij wijst met voorbeelden aan, tot welke onregelmatigheid het zou leiden, als men de vreemde spelling voor de fatsoenlijke klasse, de Hollandsche voor het groote publiek gaat aannemen.

Het tweede punt betreft de spelling van eigenlijk, opentlijk, wezentlijk, enz., die naar zijne meening de voorkeur verdient boven de nu aangeprezene zonder *t*. Met den aangenomen regel om na de *n*, volgende op één klinker, een letter of lettergreep in te schuiven is de uitspraak in overeenstemming.

De Heer ^{ten} WINKEL verklaart, dat de bewerkers van het Woordenboek het plan hebben gehad in de spelling van vreemde namen en bastaardwoorden het stelsel van den Heer VAN LENNEP te volgen, maar door onoverkomelijke zwarigheden genoodzaakt zijn geworden één anderen weg in te slaan. Hij meent de door hem en den Heer DE VRIES aangenomen regels te kunnen verdedigen. Zoo beweert hij, dat *ou* in gouverneur veel korter is dan *oe* in boek, dat loge, logie, loodje en pelgrimage, pelgrimagie, pelgrimaadje wel in gebruik zijn geweest, maar dat de *dj* niet voldoen aan de klank, die wij willen voorstellen, en dat men dus zoo goed als horloge en logement, ook page, stellage, enz., moet schrijven. De bewerkers van het Woor-

denboek hebben als regel aangenomen, algemeen gebruikte woorden als Nederduitsche te schrijven, b. v. *sigaar*, voor andere de vreemde spelling te behouden, dus *criticus*.

De Heer DE VRIES betuigt met welgevallen gehoord te hebben, dat een letterkundige als de Heer VAN LENNEP bijna alleen in de spelling van bastaardwoorden een anderen weg wil ingeslagen hebben. Vreemde woorden, hoe ook gespeld, zijn alleen verstaanbaar voor hen, die eenigzins met vreemde talen bekend zijn. Het groote publiek verstaat die niet. Meer verschil van gevoelen op dit punt komt hem wenschelijk voor, om daardoor eens van vreemde woorden ontslagen te worden.

De Heer BEETS verklaart zich insgelijks bereid om de aangenomen spelling te volgen. Wat de bastaardwoorden betreft, meent hij dat men de schrijvers geheel vrij moet laten. Vreemde woorden krijgen door langdurig gebruik Nederlandsch burgerrecht, en even als *biscuit* en *comptoir* in beschuit en kantoor zijn overgegaan, zullen denkelijk de *rails* een Nederduitschen vorm aannemen. De Spreker vindt er geen bezwaar in om *koerant* te schrijven, maar verklaart zich tegen de *krant*.

De Heer OPZOOMER vraagt, of de phonautograaf al geraadpleegd is over de betrekkelijke lengte van *ou* in gouverneur en *oe* in boek. De Heer TE WINKEL antwoordt, dat hij over dit punt den Heer DONDEES zal raadplegen.

De Heer LEEEMANS vraagt welke regel gevolgd zal worden bij de spelling van vreemde woorden, die van verschillende kanten in meer dan eenen vorm tot ons zijn gekomen. Zal men pacha, paasja of bassa schrijven?

De Heer TE WINKEL zegt, dat hierover nog niets bepaald, maar het aantal van zoodanige woorden gering is.

De Heer LEEEMANS betreurt de afwezigheid van den Heer ROORDA, daar hij het woord wenscht te voeren ter verde-

diging van ons buitenlandsch lid LEPSIUS tegen de beschuldiging door genen ingebracht in de Vergadering van Februarij 11. De Heer ROORDA beweerde toen, dat het Standard-Alphabet van LEPSIUS niet alleen weinig bruikbaar was, maar ook dat het niet steunde op een physiologischen grond. De Spreker tracht het ongegronde dezer beweesing te bewijzen, en treedt daartoe in eene uitvoerige beschouwing van het ontstaan, de ontwikkeling en de vooruitgang van de grondslagen, waarop het werk van den Berlijnschen geleerde rust, en geeft de redenen op, die dezen bewogen hebben om zijn physiologisch betoog niet mede te deelen. Naar zijne meening zou de Heer ROORDA menig verwijt, zoo als dat over de verdeeling der letters in *faucales* en *gutturales*, niet uitgesproken hebben, als hij verschillende verhandelingen van LEPSIUS en BRÜCKE geraadpleegd had. De Spreker wijst aan, welke de bedoeling van die benamingen bij LEPSIUS is.

De Heeren van LENNEP en LEEMANS staan hunne bijdragen voor de *Verslagen* af, waarin ook, volgens het rapport der Kommissie van redactie en het besluit in de Buitengewone Vergadering van heden gehouden, geplaatst zal worden eene aangeboden verhandeling van den Heer ROORDA over den aard en de natuur van de verschillende spraakgeluiden en de wijze, waarop die met Romeinsche karakters beteekend kunnen worden.

De Heer MILLIES beklagt zich over het verslag van het door den Heer LEEMANS en hem zelve gesprokene in de Vergadering van November 1864, in de *Verslagen en Mededeelingen*, VIII, 3, bl. 292. Hij wordt door den Secretaris beantwoord. De Voorzitter verklaart daarmede deze zaak afgedaan.

De Heer VAN LENNEP biedt voor de boekerij aan zijne Feestrede, gehouden bij de viering van het 75jarig bestaan van het genootschap Doctrina en Amicitia, en van het corresponderend lid B. F. MATTHES te Makassar is ingezonden een exemplaar van het verslag van een uitstapje naar de Ooster-distrikten van Celebes, van 25 September tot 22 December 1864. Beide geschriften in dank aangenomen.

De Heer LEEMANS bericht, dat de Commissie voor de oude vaderlandsche kunst mededeelingen ontvangen heeft van de Heeren F. W. DE VIRIEU te Zaltbommel en D. VAN DER KELLEN, JR. te Amsterdam.

OVER DE
SPELLING VAN SOMMIGE WOORDEN,
MEEST
VAN UITHEEMSCHEN OORSPRONG.
DOOR
J. VAN LENNEP.

Het is niet dan met huivering, dat ik het woord neem. Niemand heeft hogere achting dan ik voor de bekwaamheid van onze geachte medeleden De Vries en Te Winkel: niemand waardeert meer den moed waarmee zij den titans-arbeid hebben ondernomen, om voor hun landgenooten een helderder licht te ontsteken op het duister veld der spelling, en de volharding, die zij daarbij aan den dag leggen: niemand is meer overtuigd, dat zij in alle opzichten voor die zware taak berekend zijn: niemand wenscht minder dan ik, hun struikelblokken op hun weg te leggen.

Daarom dan ook heb ik mij schier in alle punten, waar de spelling, tot heden door mij gevolgd, verschilde van die aan welke zij de voorkeur geven, mij, om een nuttig voorbeeld te geven, naar de hunne gevoegd: immers zoo veel ik kon; want men raakt niet zoo dadelijk oude gewoonten kwijt.

Er zijn echter woorden, waaromtrent ik, met den besten wil van de wereld, hun spelling — immers voor als-nog, niet aannemen kan en het zijn de redenen, waarom ik dit niet doen kan, die ik heden wensch mede te deelen.

Gelukkig — anders zweeg ik misschien — geldt het woorden, die niet met AA beginnen en dus nog niet (dan bij toeval) in de verschenen afleveringen van het Woordenboek staan, ja zelfs geldt het, meerendeels, zoodanige woorden als in 't Woordenboek niet krachtens hun eigen recht voor zullen komen, maar er — vergeeft mij 't germanisme — slechts een *gastrol* in zullen vervullen.

Zij zullen zelfs het aanzien hebben als of zij zich tus-schen de overigen alles behalve op hun gemak bevinden.

't Is mij voorgekomen, dat mijn geachte vrienden, die, met betrekking tot die overige woorden, doorgaans zoo uitnemend den knoop wisten los te maken, met de woorden, die ik bedoel, ook niet op hun gemak waren en na vrij wat heen en weêr keeren van de koord, bespeurende, dat de knoop hoe langer hoe ingewikkelder werd, dien dan eindelijk ook maar doorhakten.

Tegen dat doorhakken op zich zelf heb ik niets: ik ben 't volkomen met hen eens, dat er niet anders op zit: alleen kan ik mij volstrekt niet vereenigen met het beginsel waarvan zij daarbij zijn uitgegaan.

Het eerste doel, waarom men schrijft, is: verstaan te worden.

Opdat nu de lezer het schrift versta, moeten de woorden zoodanig gespeld zijn, dat hij, de leek zoo wel als de geleerde, ze behoorlijk kunne uitspreken.

Kan men daaraan voldoen en tevens in het woord het mèrk van de afleiding daarvan bewaren, des te beter; doch voor het gebruik is het eigenlijk vrij onverschillig: mijn geachte vrienden hebben dit zelve herhaaldelijk bewezen, door b. v. uit *thands* en uit *gantsch* de *d* en *t*, die de

afleiding aantoonde, weg te werpen — al laten zij in 't eerste woord een *h* en achter 't tweede een *ch* staan, die men best zou kunnen missen.

Toch zou er tegen het bewaren van dat karaktermerk der herkomst op zich zelf geen overwegend bezwaar zijn geweest, waar het echt Nederduitsche woorden geldt, omtrent wier uitspraak bij niemand eenige twijfel of zwaarigheid bestaat. Maar wel degelijk doet zich twijfel, wel degelijk doen zich zwaarigheden op, waar het woorden geldt van uitheemschen oorsprong en waar men daarbij de spelling wil bewaren, welke zij in de taal hadden, aan welke men ze ontleend heeft, in een taal die 999 duizendsten der lezers niet verstaan.

Spel nu

en de meesten lezen:

*) <i>Demophontes</i>	de mophondjes.
<i>Sappho</i>	Sap-ho.
<i>Pfeiffer</i> (een eigennaam).	pijfer.
<i>Philosooph</i>	pielosoop.
<i>Photographie</i>	potograppie.
<i>Scaphander</i>	skap-hander.
<i>Prophaan</i>	prop-haan.

(waarvan de haan van den schoolmeester zeggen zou:

Prophaan en Snapphaan, gelijk je ziet,

Schrijven hun naam net hetzelfde maar famielje is het niet)

Gouverneur. (de *ou* als in *gouda*)

budget. (de *g* als in *git*)

Daar-en-tegen zijn er weêr anderen, die 't mooi willen maken en door die onnatuurlijke spelling van de meeste bastaardwoorden van de wijs geraakt, aan op zijn hollandsch geschreeven bastaardwoorden een uitheems klinkende uitspraak geven. Zoo b. v.

*) Dat de woorden, op deze lijst vermeld, door onkundigen meestal verkeerd worden uitgesproken, werd door den spreker met voorbeelden gestaafd.

Kamille als 't Fr. familie.

Portie „ „ porsje.

Societeit „ „ soosjeteit.

Maar, om terug te keeren tot de woorden, door mij in de eerste plaats als voorbeelden opgegeven eener misleidende spelling, zoo vraag ik: waartoe die *ph* behouden, die in ons alfabet niet t'huis behoort, althans nooit iets anders beteekenen kan dan een *p* met een *h*?

Menschen, die Latijn of Fransch verstaan, mogen weten, dat de *ph* in die talen de waarde heeft van de *f* bij ons; maar de massa der lezers weet het niet, en is volstrekt niet gehouden het te weten.

De Franschen hebben de *ph* behouden: goed; maar in 't Fransch komt het nooit voor (als bij ons), dat, in de samenstelling, een woord, dat op *p* eindigt, een ander achter zich krijgt, dat met *h* begint: die *ph* kan dus daar niemand bedriegen.

Maar, wanneer wij bij den vreemde moeten gaan leeren hoe wij woorden, die wij in onze taal overnemen, zullen spellen, dan wijs ik u op het voorbeeld van een ander volk, dat in zijn spelmethode verstandiger is te werk gegaan dan de Franschen.

De Italiaan verstaat Latijn: zelfs de man uit het volk heeft in Italiën den mond vol met Latijnsche spreekwoorden.

Hij kent dus de *ph*, de *rh*, de *th*: en toch verwisselt hij in de woorden, die hij uit het Latijn heeft overgenomen, die letters met de *f*, de *r* en de *t*: hij schrijft: filosofo, retorica, teatro.

Heeft die verwisseling plaats in een Romaansche taal, waar zij minder noodig scheen, hoe veel te gepaster is zij dan in een Germaansche taal.

Werpt men nu b. v. de *ph* aan 't slot van de woorden weg — waarom dan de inkonsequentie begaan van die

in 't begin of in 't midden van de woorden te bewaren en met den Heer t. W. te schrijven *philosoof*, maar *philosophie*?

En nu de *ou* (in *gouverneur*, *souverein*). Men moet bepaald Fransch verstaan om te weten dat die *ou* hier moet uitgesproken worden als ons *oe*: de Nederlander kan er nooit iets anders van maken dan *ou*.

Voor het behoud van die *ou* wordt dan ook geen andere reden gegeven dan dat onze *oe* te lang en te zwaar schijnt voor de Fr. *ou*. Ik voor mij hoor er volstrekt geen onderscheid tusschen, en dat deden, naar 't schijnt, onze voorouders ook niet, toen zij in *bouck*, *houck*, *houwe* de *ou* met de *oe* verwisselden. Waarom hun voorbeeld niet nagevolgd? Hebben *gouverneur* en *souverein* niet bij ons sedert eeuwen hetzelfde burgerrecht verkregen als boek?

Ook hier vind ik bovendien, in de spelling *souverein*, dezelfde inkonsequentie als in die van *philosoof*. Is 't een Fr. woord, zoo schrijve men 't op zijn Fr. *souverain*; maar is het bij ons genaturaliseerd, bepaal u dan niet bij 't veranderen van de *ai* in *ei*; maar durf ook de Nederlandsche *oe* voor de Fr. *ou* zetten.

En, vraag ik hier in 't voorbijgaan, hoe moet het woord, daar wij van spreken, gespeld worden als 't de Eng. gouden munt beteekent? 't zij gij daar de Fr. *ou* of de Holl. *oe* gebruikt, altijd zal die zwaarder klinken dan de Eng. *sovereign*.

Hoe dat vasthouden aan een vreemde spelling aanleiding geven moet tot bezwaren, wil ik eens aantoonen met het woord *sjaal*. Tot in 1825 schreef men in Frankrijk *shawl*: en wij aapten dat na: later ging men er *châle* schrijven: moeten wij dat nu weêr naäpen?

Te vreemder is die zucht om letters, die een andere waarde in een vreemde taal hebben dan in de onze, te willen behouden, omdat men, in andere opzichten, ten spijt van

alle etymologie, letters, die bij ons volkomen zoo worden uitgesproken als overal elders, door andere wil vervangen hebben. Zoo schrijft men b. v.

singel in weerwil van *cingulum, cingler*.

sier, sieren, versieren „ „ „ *chier, chère*.

(waardoor men zich het voordeel ontnemt onderscheid te maken tusschen *vercieren* (opschikken) en *verzier* (verdichten).

sigaar in weerwil van *cigarro, cigarre*.

Voor de spelling *singel, sieren* wordt als reden opgegeven, dat die woorden inheemsch geworden zijn in menigvuldige samenstellingen als *omsingelen, opsieren, versieren*, enz.

Maar schrijf dan ook *sijfer*. Immers wij hebben *besijferen, uitsijferen, nasijferen, voorsijferen, sijferboek, sijferaar*.

En als gij *sigaar* schrijft (waarvoor geen enkele reden wordt aangevoerd) waarom dan ook niet *sedel* (zoo echt Hollandsch geworden, als uit de verkorting *ceel* blijkt)? waarom dan ook niet *seder* (voor de Noorsche den, die de Heer t. W. voor een tropische plant houdt en haar daarom de *c* wel wil laten behouden *).

Maar terwijl men die *c* uit *cingel, cieren, sigaar* verwijderd, wil men die behouden in *consonant, concert, occasie, dialect, vocaal*, zelfs in *courant*, ofschoon men toelaat dat men *krant* en *kraf* zegge.

Nu ja *krant*: even goed als *kleur, krent*.

Maar *kraf*! 't uitwerpen van een *a*! dat komt mij wat kras voor: en ik betuig, dat ik mij daar nooit aan zou bezondigen.

Wanneer ik nu naga, welken regel ik volgens den Heer t. W. te volgen heb bij 't gebruik van de *c* of van de *k* — dan vind ik er eigenlijk geen anderen, dan dat ik

*) *Grondbeg. der spelling*, § 222.

mij van de *c* moet bedienen, voor of in bastaardwoorden, die een fatsoenlijke persoon, stand of zaak uitdrukken, en de *k* als 't een ploert treft of een min fatsoenlijke zaak. — Ik beken, dat ik, waar sprake is van spelling, van een regel, die op zoodanig beginsel steunt, nimmer zou gedroomd hebben. Volgens den opgegeven regel moet ik *concert* schrijven, om dat dat een vereeniging is van *beau monde* en lieden van smaak. Maar onze tegenwoordige *volks-koncerten* moeten dus een *k* krijgen. Een beëmbte bij de posterijen is, volgens den Heer t. W. *) *per se* een fatsoenlijk man en wordt aangeduid met het woord *commies*, een ambtenaar bij de belasting is noodwendig een ploert en moet *kommies* heeten. Maar is 't nu *kommies-* of *commies-brood*? aldus genoemd omdat het door *kommiezen* noch *commiesen* gegeten wordt.

Ik betuig wijders volstrekt niet in te zien waarom *kapitaal* een onfatsoenlijker woord is; waarom, als men in *sekte* de *k* toelaat, men *acte* met een *c* moet schrijven, waarom de spelling *makaronie*, *kanapee*, *kategorie*, *kommis-sie*, *akademie* aan die woorden iets plomps zou bijzetten.

Ongeveer 100 jaar geleden schreven lieden, die zich door kieskeurigheid onderscheiden wilden, *publicq*, *authenticq* en, even als de Heer t. W. die *k*, vonden zij den uitgang *iek* in gemelde woorden, heel triviaal, heel *bourgeois*. En toch heeft *iek* gezegevierd, omdat het Hollandsch klonk, en zal in de straks genoemde woorden de Holland-sche *k* ook eindigen met haar Waterloo te vieren boven die Fransche *c*.

Niemand, zegt de Heer t. W. †), heeft nog willen schrijven *sukoes*, *akcent*, *akcident*, enz. — Ik verzoek ver-schoning: dat doen de HH. Hofdijk, Schimmel, de Bull,

*) *Grondbeg. der Nederl. Sp.*, § 252.

†) § 282.

Binger, en anderen, die toch als letterkundigen eenigen naam hebben en eenig gezag bezitten. Ik voor mij keur die spelling af, niet omdat ik er iets plomps of plebejisch in vind; maar omdat zij niet beantwoordt aan het doel: bevordering van duidelijkheid der uitspraak, en dat men gevaar loopt de lieden *sux's*, *ax'ent*, enz. te laten lezen. Zulke woorden schrijf ik liever *kursief*, dan is de onkundige gewaarschuwd. Mijn stelregel is: spel uw woorden zooveel doenlijk zóó, dat niemand met de uitspraak in de war rake, en zoo ik *konsequent* schrijve en niet *konsekwent*, 't is niet, dat ik iets plomps in die *kw* zie; maar omdat de *qu* van ouds bij ons bekend is, nooit een andere waarde heeft gehad dan *kw* en niemand misleiden kan.

De Heer t. W. noemt *) de voorstanders der Latijnsche en Fransche spelling de *oude* richting; mij en anderen, die voor de Hollandsche letters ijveren, de *nieuwe* richting. Zoo heel oud is die *oude* toch niet; want zij dagteekent van 1804; ik zou met meer recht voor mijn spellingmethode den naam van de oude vorderen. Immers als ik *Cezar* en *plantaadje* schrijf, schrijf ik met Hooft en Vondel, met Wagenaar en Bilderdijk. Ik heb dus voor mij mannen uit de 17de en 18de eeuw, die nog al eenig gezag plachten te hebben.

Doch hoe men mijn richting ook noeme, het is mij onverklaarbaar, hoe de kundige Redaktie van het Woordenboek †) beweerden kan, dat de uitgang *aadje* aan het Fr. *age* zou ontleend zijn. Zijn dan *boeluaadje*, *bosschaadje*, *kijvaadje*, *lastaadje*, *plantaadje*, *slijtaadje*, *spinaadje*, *stellaadje*, *stoffuaadje*, *tuigaadje*, *zeilaadje* Fransche woorden of aan 't Fransch ontleend? De uitgang is kennelijk genomen naar 't Ital. *aggio*, en zeker werd het Ital. in de XVI^{de}

*) § 224.

†) § 243.

en in 't begin der XVII^{de} eeuw hier meer gelezen en gesproken dan 't Fr. Twee eeuwen lang heeft men dat *aadje* verstaan en goed kunnen uitspreken en waarom zou men 't dan nu niet kunnen doen? 't Is de schuld niet van Hooft, Vondel, Wagenaar of Bilderdijk, noch ook de mijne, zoo er in de hedendaagsche spelboekjes niet geleerd wordt, dat *dj* een konsonant is, noch hoe men die uit heeft te spreken. Ik heb misschien tot mijn vijftiende jaar toe gesproken van een *gierrid* en van den vizier *Giafar*, omdat ik die woorden zoo in de vertaling der 1001-nacht gespeeld had gevonden. Had die vertaler uit de school van 1804 geschreven *djerrid*, *Djaffar*, als ik het later in een werk van wijlen mijn vriend Hamakar vond, ik had die woorden naar behooren uitgesproken; want reeds als kind had ik uit de werken van Hooft en Vondel — niet van mijn taalmeester — de waarde van de *dj* leeren kennen.

Om op die spelling *aadje* terug te komen: zoo weinig is zij aan 't Fr. ontleend, dat zij zelden anders voorkomt dan als aangevoegde staart achter Holl. woorden. Maar afkeurenswaard zou het zijn, die te bezigen in Fransche woorden, en *avantaadje*, *carnaadje*, *couraadje*, *equipaadje*, *menaadje*, *ravaadje* te schrijven. Men schrijft te recht *avantage*, *carnage*, enz. en dat om dezelfde reden als waarom men woorden als *compascuum* *), *sous-pied*, *bureau* †), *longroom* §), *rail*, *praesens* **) onveranderd behoudt. Dat zijn geen bastaardwoorden; dat zijn Latijnsche, Fransche of Engelsche woorden, duidelijkheidshalve gebruikt, en die ook duidelijkheidshalve onveranderd moeten blijven.

Lastaadje, *slijtaadje*, enz. zijn daarentegen Hollandsche woorden en wil men die ook op *age* doen eindigen, dan 1°. berooft men zich van het voordeel om door het verschil van uitgang het verschil van afkomst te kenmerken, 2°.

*) § 230. †) § 232. §) 230. **) 252.

dwingt men de lieden om de lauge Holl. *a* in *lastaadje*, *tuigaadje*, enz. even kort uit te spreken als de Fr. in *courage*, *ménage*.

Ik voor mij wensch eenvoudig gemelde woorden te schrijven zoo als onze beste schrijvers het tot 1804 hebben gedaan, en al spijt het mij, dat zulks *aan velen tot aanstoot en ergernis moet verstrekken* *), hoop ik zulks te blijven doen.

Nu nog een woord over de *sj*. Ik meende, dat die eenmaal geijkt was. — Niet enkel uit *sjerp*, *jsorren*, *sjouwen*, maar ook uit *glaasje*, *mesje*, *vischje*, *nestje*, kon iedereen de overtuiging bekomen, dat *sj*, *schj*, *stj*, een equivalent was voor de Fr. *ch* en de Eng. *sh*: en waarom dus niet vergund dat equivalent te gebruiken, waar het dienst kan doen, als in *sjerri*, *sjokolaad*? Waarom niet? — Om dat het al wederom †) *plomp* heet. — Waarlijk, wanneer ik mij door zulke doorkundige en tevens zoo humane lieden als mijn geachte vrienden D. V. en t. W. telkens, als hoofdargument, plompheid en gebrek aan esthetisch gevoel naar 't hoofd zie werpen, dan kan ik niet nalaten eenigen twijfel te voeden of zij omtrent het betwiste punt wel zoo zeker in hun schoenen staan.

Ik eindig met de betuiging waar ik reeds mede begonnen ben; t. w. dat ik de spelling, door mijn meergemelde vrienden aangeprezen, zoo goed ik kan zal overnemen, of liever, reeds overgenomen heb; meest uit overtuiging: hier en daar omdat men 't voorbeeld moet geven, wat te willen toegeven. In slechts twee punten blijf ik van hen verschillen: 1°. Waar zij *eigenlijk*, *openlijk*, *wezenlijk* schrijven; omdat deze hun spelling tegen de uitspraak aandruischt. Ons taaleigen heeft van ouds altijd een over-

*) § 243. blz. 196.

†) § 228.

gangsletter zoeken te schuiven tusschen de *n*, waar die van een enkelen klinker wordt vooraf gegaan, en de *l*. Men zei niet:

<i>banling</i>	maar	<i>banneling</i> ,
<i>manlijk</i>	"	<i>mannelijk</i> .
<i>kenlijk</i>	"	<i>kennelijk</i> ,
<i>ordelijk</i>	"	<i>ordentlijk</i> , of <i>ordentelijk</i> ,
<i>verwoonling</i>	"	<i>verwoonneling</i> ,
<i>zinlijk</i>	"	<i>zinnelijk</i> , of <i>zindeljk</i> ,

enz.

En zoo hoort men ook nog, al schrijft men, tegen dat taaleigen in

<i>eigenlijk</i>	toch altijd	<i>eigntlijk</i> ,
<i>openlijk</i>	"	<i>opentlijk</i> ,
<i>wezenlijk</i>	"	<i>wezentlijk</i> .

2°. Waar 't de zoogenaamde bastaardwoorden betreft. Zijn zij voor den ongeletterde uitspreekbaar te maken, dan tracht ik dit zoo veel mogelijk te doen: zie ik daar geen kans toe, dan waarschuw ik hem dat hij hier met een uitheemsche uitspraak te doen heeft, ik doe wat de Fransen in zulke gevallen doen, en schrijf ze kursief.

OVER
HET ALGEMEEN LETTERSCHRIFT

VOLGENS

HET STELSEL VAN *LEPSIUS*.

DOOR

C. LEEMANS.

Toen in de Afdeelvingsvergadering van 13 Februarij j.l. ons Medelid, de Heer ROORDA het alphabet van ons buitenlandsch lid, den Heer R. LEPSIUS ter sprake brengen zou, kon ik mij ligtelijk voorstellen, dat bij den spreker eenige bedenkingen bestonden, zoo al niet tegen het stelsel van LEPSIUS in het algemeen, of tegen de beginsels daarin gehuldigd, maar dan toch tegen de toepassing, vooral op het overschrijven van woorden uit de vreemde talen, met welker beoefening ons lid zich meer uitsluitend onledig houdt, waarvoor zijne school op zijn voorbeeld en meer bepaald met het oog op de behoefte van onze landgenooten, een eigen stelsel van overschrijving heeft aangenomen, en waarvan met name de Javaansche en Maleische talen aan den Berlijnschen geleerde in 1854 slechts door de werken van niet-Nederlandsche schrijvers bekend geworden waren, zoodat hij zich tegen dwalingen omtrent de juiste uitspraak niet genoegzaam had kunnen waarborgen, en daarom ook

in de toepassing van zijn stelsel van overschrijving op die talen niet altijd gelukkig was geweest. Dat de Heer ROORDA en zijne volgelingen het alphabet, op het voorbeeld van vele buitenlandsche geleerden en van de besturen van vele onder de voornaamste Bijbel- en Zendelinggenootschappen zouden aannemen, had ik evenmin verwacht. Wanneer men eenmaal een eigen stelsel vastgesteld, of een dat reeds in gebruik was overgenomen heeft, en dat vooral met het oog op de behoefte van zijne eigen landgenooten, dan is het, ik weet het bij ondervinding, hoogst moeilijk, misschien wel in vele opzichten niet raadzaam, tot eene verandering over te gaan, waarbij men met zich, zelve in tegenspraak komt, en voor zijne lezers verwarring te weeg brengt. Minder bezwaar heeft de overgang, wanneer men zich tot eenen uitgebreider kring van lezers rigt en ook of vooral tot buitenlanders spreekt, of zich voor de ontwikkeling zijner denkbeelden van eene buitenlandsche taal bedient. Men kan dan in de moedertaal zijn vroeger aangenomen stelsel volgen, en zich, zonder bezwaar, voor vreemdelingen en in eene vreemde taal aan een meer algemeen gehuldigd stelsel aansluiten. Dan voorzeker komt dat van LEPsius wel het eerst in aanmerking. Het is toch niet de vrucht van eene eenzijdige beschouwing van het onderwerp, door éénen enkelen geleerde, aanbevolen en in gebruik gebracht door diens gezag en invloed, waar dat gezag en die invloed door bijzondere omstandigheden te regt of te onregt overwegend waren, en men door gebrek aan geleerden, die zich opzettelijk met de zaak bezig hadden gehouden, zich stilzwijgend onderwierp. Maar het is de vrucht van een gezamenlijk en naauwgezet overleg, waartoe mannen, beroemd op het gebied der algemeene taalkennis in den bond traden met geleerden; die zich door hunne physiologische onderzoekingen, ook met betrekking tot de mensche-lijke stem, bekend gemaakt en gezag verworven hadden;

met reizigers, die, door ernstige voorafgaande studie voorbereid, ook nog het volstrekt vereischte van een goed geoefend, zuiver, muzikaal gehoor en gevoel bezaten, en de verschillende klanken van vreemde, sommige nog geheel onbekende talen en taaltakken onder de volken, waar die te huis behooren, hadden leeren kennen; of die de uitspraak van bekende talen, zoo als bijv. de Indische, de Arabische en andere daaraan verwant, aan de meeste beoefenaars slechts zeer gebrekkig uit handboeken door algemeene, voorgeschreven regelen medegedeeld, door ervaring en toepassing onder de inboorlingen zelven zich hadden eigen gemaakt.

Het is ons uit het hierboven bedoelde vertoog van ons medelid ROORDA gebleken, dat naar zijne meening het stelsel door LEPSIUS uiteengezet, bekend gemaakt en aanbevolen, en reeds sedert een tiental jaren door een steeds vermeerderend aantal beoefenaars van vreemde talen, vooral ook waar het volken geldt die nog geen eigen schrift bezaten, aangenomen en in gebruik gebragt, niet aan de meest noodige vereischten voldoet. Maar de Heer ROORDA ging nog verder, hij sprak er zijne geheele afkeuring over uit, hij achtte het volstrekt ondoelmatig, of voor het doel, zoo al niet on-, dan toch weinig bruikbaar; hij ontzegt het zelfs den physiologischen grond, waarop de Berlijnsche geleerde het vooral beweert te hebben opgetrokken, en hij kondigt een door hem zelven nieuw uitgedacht stelsel aan, dat aan al de tegen dat van LEPSIUS ingebragte bezwaren en tegenwerpingen ontsnapt, hoogst eenvoudig, daardoor onkostbaar is, en volkomen, althans voor onze landgenooten en voor hen die genoegzaam met onze moedertaal bekend zijn, aan alle billijke behoeften zal voldoen.

Het zou vermetel en ongepast zijn, over dat, nu nog geheel onbekende, nieuwe stelsel thans reeds eenig oordeel te willen uitspreken, eenige verwachting te openbaren; dit zal eerst mogelijk, het kan misschien ook noodig worden,

wanneer het, volgens het verlangen van ons medelid en het besluit der Afdeeling, in de *Verslagen en Mededeelingen* zal zijn opgenomen en afgedrukt. Ik mag echter zonder schroom thans reeds als mijne overtuiging uitspreken, dat het nieuwe stelsel, om aan de hoedanigheden, die ons lid er aan toekent te beantwoorden, op vrij wat betere en vastere gronden zal moeten gevestigd zijn, dan die, waarop hij zijn geschut tot bestrijding van het algemeene alfabet van LEPSIUS mij toeschijnt geplaatst te hebben. Ik zal trachten te bewijzen, dat ik mijne bewering in dit opzigt niet uit de lucht heb gegrepen.

Vooraf eene korte opmerking. Het heeft mij eenigzins bevreemd, ik mag er bijvoegen voor de zaak leed gedaan, dat de Heer ROORDA aan de, meer bepaald en herhaald ook tot hem een tiental jaren geleden door en namens den Heer LEPSIUS gebragte, noodiging om mededeeling zijner bedenkingen, niet gemeend heeft te moeten voldoen. Ware dit in 1854 reeds geschied, toen de eerste, voorloopige uitgaaf van *Das allgemeine linguistische Alphabet* *) nog buiten den handel gehouden, en slechts in eenige exemplaren verspreid was geworden, het zou den Heer LEPSIUS den weg hebben kunnen openen, om óf aan werkelijke bezwaren te gemoet te komen, óf enkele dwalingen te ontgaan en te verbeteren, óf mis-

*) De eerste voorloopige uitgaaf verscheen onder den titel: *Das allgemeine linguistische Alphabet. Grundsätze der Uebertragung fremder Schriftsysteme und bisher noch ungeschriebener Sprachen in Europäischen Buchstaben*, von R. LEPSIUS, Berl. 1854. Met nieuw titelblad in 1855. De Engelsche bewerking: *Standard-alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters* by Dr. R. LEPSIUS, werd tweemaal in 1855 te Londen in het licht gegeven; doch ook hier schijnt de eerste der twee uitgaven als slechts eene voorloopige beschouwd te zijn; althans de nieuwe uitgebreidere uitgaaf van 1863 wordt op den titel als tweede aangeduid.

schien wel den Heer ROORDA zelven tot zijnen bondgenoot te winnen; terwijl in ieder geval eene steeds zich meer en meer uitbreidende toepassing van een stelsel, dat door den Heer ROORDA werd afgekeurd, niet gedurende meer dan tien jaren daaraan eene kracht en een leven zou geschonken hebben, die zijn duur en daarmede de naar het oordeel van den Heer ROORDA zoo geheel verkeerde beginselen en talrijke gebreken moesten bestendigen en bevestigen. De Heer LEPSIUS had reeds in de eigenlijke en voor goed vastgestelde eerste uitgaaf van zijn werk, die in 1855 te Berlijn verscheen, of in de Engelsche uitgaaf van datzelfde jaar, en in ieder geval in zijne veel meer omvattende Engelsche tweede uitgaaf, die onder den titel van *Standard-alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters*, in 1868 te Londen en te Berlijn het licht zag, van de opmerkingen en bedeejingen van den Heer ROORDA, die hem vóoral voor de talen van den Nederlandsch Oost-Indischen archipel van zooveel belang hadden kunnen zijn, een gewenscht, nuttig en misschien wel noodig gebruik kunnen maken.

Nu kan bij sommigen de vrees ontstaan, dat de schadelijke plant te krachtig wortel geschoten heeft, hare zaden zich te ver verspreid hebben, dan dat hare nadeelige werking nog zal kunnen weggenomen worden; de vrees, dat reeds te velen den verkeerden weg zijn ingeslagen, die weg al te zeer de groote en gewoon gebruikelijke heerbaan is geworden, om eene verwisseling met een nieuw, nog geheel onbetreden pad, al wordt dat nog zoo dringend aanbevolen, tot de waarschijnlijkheden te brengen. Ik voor mij zelven zie geene reden voor zulk eene vrees; ik wensch dat men zich aan den bedoelden reeds ingeslagen weg blijft houden; ik heb er mij tot nog toe, evenmin als vele anderen kwaad bij bevonden; maar ik acht mij eenigermate verplicht ook anderen tegen die vrees te wapenen.

Indien de Heer ROORDA zijne bestrijding van het standard-alphabet, die hij als eene inleiding tot de ontwikkeling van zijn eigen, nieuw stelsel van overschrijving, in de vergadering onzer Afdeeling mededeelde, ook voor de *Verslagen en Mededeelingen* had bestemd, ik zou mij voorbehouden hebben, nadat ik den inhoud van het door hem gesprokene, ook meer naauwkeurig en blijvend uit het gedrukte stuk had kunnen kennen, al zijne bedenkingen achtervolgens te wege, haar gewigt en hare gehalte te onderzoeken, waar het mij noodig bleek haar te beantwoorden en zoo mogelijk uit den weg te ruimen. Ik heb in de vlugtige oogenblikken, die in de vergadering nog overbleven, een aantal der hoofdbezwaren, die ik onder het hooren had opgeteekend, onmiddellijk afgewezen en mij in het algemeen tegen de uitspraken van ons medelid in verzet verklaard, maar had mij eene nadere behandeling voorbehouden. Aan dat voornemen kan ik thans geen gevolg geven, nu niet de in de vergadering uitgesproken inleiding tot het nieuw ontworpen stelsel, maar dat in die vergadering niet medegedeelde of bekend gemaakte stelsel zelf, zonder die inleidende bestrijding, het licht zal zien. Ik moet mij daarom beperken tot hetgeen in de opteekening van het in de vergadering verhandelde is opgenomen, en wijd daarbij meer uitsluitend mijne aandacht aan de beschuldiging tegen den Heer LEPSIUS ingebracht, als zondigde zijn stelsel tegen physiologische gronden. Die beschuldiging toch zou, vooral in den tegenwoordigen tijd, nu reeds sedert zoovele jaren de menschelijke stem, de spraak, een onderwerp is geworden van een streng physiologisch onderzoek, en nu dat onderzoek tot zulke hoogst verrassende en belangrijke uitkomsten heeft geleid, eene overwegende oorzaak kunnen worden, om het geheele stelsel, hoeveel goeds en voortreffelijks het anders ook mogt bezitten, geheel en al te verwerpen. Wat in zijne grondslagen wankelt, of op valsche

grondslagen is opgetrokken, kan toch wel nimmer een veilig gebruik veroorloven. Bij de tegenwerping tegen de deugdelijkheid der beginselen en gronden zelve, kunnen alle andere bedenkingen en tegenwerpingen, ook zelfs wanneer zij geldig zijn, slechts een zeer ondergeschikt gewigt behouden.

In de vergadering zelve meen ik reeds aangetoond te hebben, dat deze laatste klasse van bedenkingen door ons medelid opgeworpen, althans vele daaruit, misschien niet eens op zulk een ondergeschikt gewigt aanspraak konden maken. Hier en daar moest ik zelfs aannemen, dat de Heer ROORDA de meening van den Heer LÆPSIUS niet altijd juist had begrepen, ofschoon mij de door den laatste gebezigde bewoordingen, evenmin in de Duitsche als in de Engelsche uitgaaf van het besproken werk, zulk eene groote onduidelijkheid schenen aan te bieden.

Handelende over de drie hoofd-zelfklinkers, die hij zeer juist met de drie hoofdkleuren vergelijkt, gebruikt LÆPSIUS het reeds voor deze laatste lang gebezigde beeld van eenen gelijkzijdigen driehoek, natuurlijk doet hij dit alleen voor die drie eerste of hoofd-zelfklinkers. Verder aantoonende, op welke wijze en in welke verhouding de overige zelfklinkers tusschen de eerstbedoelde overeenkomstig hunnen aard worden ingedeeld, moet hij van zelf den gelijkzijdigen driehoek laten varen, nu de tusschenkomende klinkers niet aan de grondlijn maar aan de beide zijden van den driehoek hunne plaatsen erlangen, en daarbij om de aanschouwelijke voorstelling niet te benadeelen, hunne betrekkelijke afstanden in het oog moeten gehouden worden. LÆPSIUS kiest voor die veranderde figuur den naam van pyramide; hij had misschien ook dien van gelijkbeenigen driehoek kunnen nemen, misschien ook op andere benamingen zijne aandacht kunnen vestigen, maar ik geloof, hij koos de juiste, en de Heer ROORDA had geen regt om het te veroordeelen,

dat LEPSIUS eene voorstelling die geheel veranderd was, niet meer noemde met den naam, ontleend aan hare vroegere, maar integendeel met eene benaming passende op hare gewijzigde gedaante.

Eene andere tegenwerping was gerigt tegen het bezigen van Grieksche lettervormen in een Latijnsch of Romeinsch alphabet; de Heer ROORDA ging zelfs zoo ver dat hij den Heer LEPSIUS het regt ontzegde, om het alphabet dien laatsten naam te geven, en hij zegt: het is geen Romeisch letterschrift, maar „een door LEPSIUS verzonnen.” Maar de Heer LEPSIUS ontkent volstrekt niet dat zijn alphabet niet uitsluitend uit de letters van het Latijnsche is zaamgesteld; hij handelt over het overschrijven van woorden uit vreemde talen, die nog geen eigen schrift hebben, en uit vreemde schriftstelsels in Europeesch schrift; en tot dit laatste behooren immers de Grieksche schrijffletters niet minder dan de Romeinsche. Buitendien zie ik niet in, hoe de toevoeging van een viertal lettervormen de γ , χ , δ en θ , die onontbeerlijk zijn om met één enkel teeken eenen klank uit te drukken, welke door geene der letters van het Latijnsche alphabet kan worden aangeduid, aan het door LEPSIUS voorgestelde het karakter van een Latijnsch alphabet zou ontnemen; en deed het dit, dan voorwaar zou daaruit al eene zeer luttele aanleiding tot bedenking tegen de toepasselijkheid van het alphabet ontleend kunnen worden.

Ik wil niet ontkennen, dat in den beginne het gebruik van Grieksche lettervormen tusschen de Latijnsche, ook mij minder gewenscht was voorgekomen; maar het was onvermijdelijk, om verwarring te ontgaan, en niet in tegenspraak te komen met de eenmaal en ook naar mijne overtuiging zeer juist vastgestelde beginselen; ook verviel mijne voorname bedenking, die gegrond was op den voor het oog stootenden vorm van de gewoon gebruikelijke druktypen der Grieksche tusschen die der Latijnsche letters, toen

voor het algemeene alphabet de zoogenoemde cursiefvormen aangenomen waren en daardoor het hinderlijke verschil werd opgeruimd.

Eene andere tegenwerping gold het groote aantal van onderscheidingsteekens bij de verschillende wijzigingen van de waarde der letters; het daardoor tot ruim 180 verschillende typen uitgebreide alphabet, en de bezwaren, die voor een niet scherpziend oog door de fijnheid en onduidelijkheid dier wijzigingsteekens werden teweeg gebracht.

Ik geloof dat ook hier de schrikbeelden slechts in schijn verzezen, of dat zij al zeer ligt hadden kunnen bezworen worden. Een zeer groot aantal, zoo al niet de meeste der wijzigingsteekens waren reeds lang en met dezelfde waarde bij de taalgeleerden in gebruik, de overige zeer eenvoudig, en zoowel in hunnen vorm als in hunne waarde al zeer gemakkelijk te verstaan en te onthouden. De kosten van aankoop van een volledig stel typen zouden natuurlijk alleen gedragen moeten worden, wanneer men zijne werken in alle tot dusverre bekende vreemde talen, of in de ruim honderd talen en taaltakken, waarvan LERSIUS in zijne laatste Engelsche uitgaaf in het Standard-alphabet proeven geleverd heeft, in druk wilde uitgeven. Maar dat groote aantal typen krimpt zeer in, wanneer men de behoefte voor elke taal afzonderlijk op het oog houdt. Voor het oud-Egyptisch b. vb. kunnen wij met een veertigtal volstaan, waarvan de helft door onderscheidingsteekens gewijzigd; voor het Koptisch met 27 teekens, waaronder slechts 7 gewijzigde; voor het Arabisch 35 waarvan 11 teekens met wijzigingen; voor het Maleisch 46, waarvan 21 met wijzigingen; het Bataksch 27, waarvan 7 met wijzigingen; het Javaansch 34, waarvan 11 met wijzigingen; het Makassaarsch 23 waarvan 4; het Boegineesch 24, waarvan 5; en het Dajaksch met 23 waarvan 4 met wijzigingen. Die wijzigingen bestaan, zoo als wij reeds zagen, in toevoe-

ging van onderscheidingsteekens, die bijna alle bekend en in gebruik zijn, en afzonderlijk in de drukkerijen voorhanden, des noods door den zetter bij het gewone letterteeken geplaatst kunnen worden; zoodat uit het schijnbaar zoo schrikbarend aantal van ongeveer 200 verschillende druktypen of lettervormen, eigenlijk al zeer weinig of niets ontrustends overblijft.

Het bezwaar van onduidelijkheid kan door het gebruik van typen van een zwaarder ligchaam worden uit den weg geruimd, en anders voor hen wier gezichtsvermogen verzwakt is, met de gewone kunstmiddelen worden opgeheven; het geldt voor elk schrift, dat zoo als bij voorbeeld het Fransch, een veelvuldig gebruik maakt van toonteekeus.

De Heer ROORDA noemde het Standard-alphabet ook ongeschikt voor het overschrijven van aardrijkskundige namen. Wanneer daarmede bedoeld werd, dat het niet op die namen in het algemeen en zonder eenige uitzondering kan worden toegepast, dan zou hij tot op eene zekere hoogte waarschijnlijk op de toestemming van den Heer LERSUS zelveu kunnen rekenen. Maar laatstgemelde dacht er zelfs niet aan, om in de spelling van namen, die reeds algemeen bekend zijn, en met eene eigene schrijfwijze, hoe dan ook, overal een burgerregt verkregen hebben, eenige verandering te maken; zelfs dan niet, wanneer de in eene taal aangenomene spelling in andere talen eene geheel verkeerde uitspraak ten gevolge heeft of hebben kan. De Berlijnsche geleerde wil de toepassing alleen voor bepaalde onderwerpen, voor een bepaald doel, voor nieuwe, aan vreemde talen ontleende benamingen die nog nergens een vast, onvervreembaar burgerregt verworven hebben, en wier uitspraak men niet slechts aan zijne landgenooten, maar ook aan buitenlanders en overal met eenige juistheid wil doen kennen. Om dat doel te bereiken acht ik het Standard-alphabet volkomen geschikt; ieder die zich de ge-

ringe moeite geeft om er de proef van te nemen zal, ik twijfel er geenszins aan, tot gelijke overtuiging komen. Ik kan althans niet onderstellen dat voor anderen in dit opzigt gewigtiger bezwaren zich zouden opdoen, dan die ik bij de toepassing zelf ondervond. Verklaar ik mij dus, met den Heer LEPsius, tegen het toepassen van zijn alphabet op reeds algemeen bekende en aangenomen schrijfwijzen van plaats- en andere eigennamen, toch zou ik, en dit zij hier in het voorbijgaan gezegd, wenschen, dat althans voor ons Nederlanders, de spelling der aardrijkskundige benamingen in onze overzeesche bezittingen en koloniën, behoorlijk herzien en vastgesteld werd; dat wij ons niet langer bedienden van spellingen zoo als die door vreemden, naar de uitspraak eener vreemde taal, werden aan- en van hen door ons gedwee overgenomen; spellingen, waarbij wij ons gedwongen voelen, om aan de gebruikte letters eene geheel andere waarde toe te kennen, dan die zij in onze taal bezitten; en waarbij wij onze eigen natuurlijke uitspraak bezigende, het oorspronkelijke onkenbaar maken, met miskenning van oorsprong, beteekenis en afleiding, wier juiste opvatting, vooral bij eigennamen, vaak van zooveel belang is.

Dat voor het overige het Standard-alphabet zich zeer goed voor geographische werken laat toepassen, is reeds gebleken uit eene groote kaart van het Oostenrijksch gebied met zijne velerlei landen en onderscheiden talen, in vier bladen door ARTARIA te Weenen in 1862 uitgegeven. Die toepasselijkheid laat zich ook wel eenigzins aannemen, wanneer men bedenkt, dat Prof. A. PETERMANN in Gotha, wiens naam in dit opzigt nog al eenig gezag heeft, te kennen heeft gegeven, dat hij voor het vervolg ook voor zijne kaarten zich van LEPsius' alphabet wil bedienen. Zie LEPsius, *Standard-alphabet*. 1863, blz. 310.

Doch laat ik tot mijn hoofdonderwerp terugkeeren, en

zien wat er van de beschuldiging is, die de Heer ROORDA tegen den physiologischen grondslag van het stelsel van den Heer LEPSIUS heeft opgeworpen, of liever tegen de wijze, waarop laatstgemelde de physiologische gronden heeft in het oog gehouden en toegepast.

Wanneer wij hier de geschiedenis van de geboorte en ontwikkeling, om het zoo eens te noemen, van het Standard-alphabet, alleen maar uit de eerste uitgaaf van 1854—55 nagaan, dan moet het reeds hoogstonswaarschijnlijk voorkomen dat LEPSIUS, ondersteld al dat zijne eigene bevoegdheid in het physiologisch opzigt niet voldingend genoeg gebleken ware (eene onderstelling die ik volstrekt ongegrond moet noemen), dat LEPSIUS, in overeenstemming met en onder volkomen goedkeuring handelende van mannen, die, én als uitstekende geleerden in verschillende rigtingen, én als meer bepaalde beoefenaars van taalstudie, én als physiologen met roem bekend zijn, tegen de eerste en voornaamste regelen en beginselen, waarmede het geheele stelsel staan of vallen moest, zich zou vergrepen hebben. LEPSIUS had, bij de wetenschappelijke onderneming, die onder zijne leiding op kosten der Pruisische regering naar Egypte en Nubië en in het Sinaitische schiereiland ten uitvoer werd gebracht, zeer vele zorgen gewijd aan het verkrijgen van eene juiste kennis, niet alleen van de wijze waarop hem reeds meer of min bekende talen in die gewesten werden uitgesproken, maar vooral ook in dat opzigt werk gemaakt van vele, toen nog weinig bekende, sommige zelfs nog geheel onbekend gebleven talen en taaltakken in het binnenland van Oost-Afrika. Zijne vroegere onderzoekingen op het gebied der vergelijkende taalstudie, en zijn uitmuntend ontwikkeld muzikaal gehoor hadden hem voor die taak bijzonder geschikt gemaakt; en de behoefte om, niet alleen tot eigen gebruik, maar ook voor anderen en voor de geleerde wereld in het algemeen, de door hem verzamelde

opmerkingen en uitkomsten te bewaren en dienstbaar te stellen, leidde hem als van zelf tot het zoeken naar een alphabet, dat, zonder zich te ver te verwijderen van de reeds door vele geleerden aangenomen schrijfwijzen, aan de door hem gestelde vereischten zou kunnen voldoen. Later in Europa teruggekeerd, en zich in den herfst 1852 te Londen eenigen tijd ophoudende, kwam hij in de gelegenheid, om het onderwerp met onderscheiden bestuurders van de voornaamste Zendelinggenootschappen, bij welke zich de behoefte aan een goed, algemeen toepasselijk schriftstelsel voor volken die geen eigen schrift bezaten, al meer en meer dringend had doen gevoelen, opzettelijk en ernstig te bespreken. De Heer HENRY VENN, hon. secretary of the *Church Missionary Society*, had reeds eenige jaren vroeger in 1848 eenigszins in de behoefte gepoogd te voorzien, door de uitgaaf van: *Rules for reducing unwritten languages to alphabetical writing in Roman characters, with reference especially to the languages spoken in Africa*, en het was vooral deze geleerde, die de zaak met doordrijven den ernst behartigde, en begreep, dat hij in LEPSIUS eenen krachtigen bondgenoot had gevonden. De denkbeelden, die beide mannen, onafhankelijk van elkander omtrent de voornaamste grondslagen en beginselen voor een algemeen alphabet tot het door hen bedoelde oogmerk, zich gevormd hadden, kwamen zoozeer overeen, of lieten zich bij nadere bespreking zoo goed tot elkander brengen, dat de Heer VENN zijnen vriend verzocht, om zijn ontworpen alphabet, in een kort vertoog toegelicht, ter algemeene kennis te brengen, ten einde het onder de zendelingen medegedeeld en ten gebruike zou kunnen worden aanbevolen. Aan dit verlangen kon de Heer LEPSIUS door omstandigheden niet onmiddellijk voldoen, maar hij verstrekke toch voorloopig een algemeen overzicht of eene tabel van zulk een alphabet,

waarvan de Heer VENN in eene tweede uitgaaf zijner *Rules* in 1853 gebruik heeft gemaakt.

Kort daarop werd het plan van den Heer LEPSIUS nog verder tot rijpheid gebracht, door eene zamenkomst met den, door zijne uitgebreide kennis der Westelijk-Afrikaansche talen beroemden reiziger s. w. KÖLLE, die, door de *Englisch Church Missionary Society* naar Sierra Leone gezonden, gedurende zijn vijfjarig verkeer onder inboorlingen van een groot aantal landstreken, een vergelijkend overzicht van meer dan 100 verschillende talen bijeen gebracht, en van twee der voornaamste, die der Vei en der Borni of Kanuri, uitvoerige spraakkunsten bewerkt en geleverd had. Tusschen beide mannen werd de zaak op nieuw overwogen; ook dat overleg droeg goede vruchten, en LEPSIUS besloot eindelijk zijn alfabet, dat tot nu toe slechts afzonderlijk aan een aantal der uitstekendste taalgeleerden, en in VENN's werk aan de Zuid-Afrikaansche zendelingen was medegedeeld, openlijk bekend te maken. Vooraf echter ontvouwde hij de beginselen, waarop het rustte, in algemeene trekken in eene vergadering der Kon. Akademie te Berlijn, en wel eene vereenigde vergadering, opdat het oordeel van de physiologen niet zou gemist worden; hij verbond aan zijn vertoog het voorstel, dat de Akademie, na een opzettelijk onderzoek, de noodige druktypen zou laten snijden en gieten. Een commissie uit de geschiedkundige en wijsgerige klasse werd tot het verlangde onderzoek benoemd, bestaande uit de hoogleeraars BOPP, JACOB GRIMM, PERTZ, GERHARD en BUSCHMANN, terwijl uit de natuurkundige klasse de physioloog de hoogleeraar JOH. MÜLLER tot deelneming aan het onderzoek was aangewezen. Slechts een der leden van de Commissie meende het nut van diergelijke pogingen in het algemeen te moeten ontkennen; al de overige verklaarden zich voor het voorstel, dat dan ook spoedig daarop verwezenlijkt is gewor-

den. Wie het zoo even bedoelde lid was deelt LEPSIUS niet mede, maar ik heb allen grond om te vermoeden dat het de Heer BUSCHMANN was, als zijnde hij de eenige der zes Heeren, wiens naam ontbreekt op de lijst van geleerden, die in 1855 hunne instemming met de door LEPSIUS aangenomen beginselen en hunne toepassing in het algemeen hadden te kennen gegeven.

Ongeveer terzelfder tijd had VON BUNSEN te Londen, waar hij, gelijk bekend is, als gevolmagtigd Minister van Pruisen gevestigd was, en als overal en immer vooraan stond, wanneer eene nuttige onderneming bevorderd moest worden, te zijnent eene bijeenkomst belegd van wetenschappelijke mannen, die hunne belangstelling in de zaak hadden doen blijken, en door studie en ervaring bevoegd waren om haar te beoordeelen. Onder hen bevonden zich WILSON, MAX MÜLLER, OWEN, DIETRICH, Sir CHARLES TREVELYAN, Sir JOHN HERSCHEL, hon. Mr. STANLEY, de Heeren NORRIS, PERTZ van Berlijn, BABBAGE, WHEATSTONE en CULL, voorts de Heeren VENN, CHAPMAN, Dr. TRUMPF, Dr. KÖLLE, de Heer GRAHAM van de *Church Missionary Society*; de Heer ARTHUR van de *Wesleyan*, de Heeren TRESTRAIL en UNDERHILL van de *Baptist Missionary Society*. LEPSIUS zelf was ook tot de bijeenkomsten genoodigd, maar kon slechts bij de drie laatste tegenwoordig zijn, waarop meer bepaald de physiologische grondslagen besproken en met bijna eenparige stemmen aangenomen en vastgesteld werden.

Ik heb hier den loop van zaken in het kort in haar ontstaan, hare ontwikkeling en haren voortgang opgegeven en meen na in alle vrijmoedigheid te mogen vragen, of eene beschuldiging als die door den Heer ROORDA tegen het stelsel van LEPSIUS is opgeworpen, niet met zeer gewichtige en stellige bewijzen zou moeten gestaafd worden, om tegenover de getuigenis van de hierboven genoemde mannen, en daaronder van eenen, die onder de physiologen

eene eerste plaats bekleedde, en die zich opzettelijk met onderzoekingen nopens de physiologie van de menschelijke stem had onledig gehouden, eenige kracht te blijven bezitten?

Doch wij willen die beschuldigingen, waar zij voorgeven op bepaalde feiten zich te kunnen beroepen, wat van naderbij beschouwen.

In zijne eerste uitgaaf van het *allgemeine linguistische Alphabet* had LEPSIUS op blz. 22 gezegd, dat eene volledige physiologische „Begründung des aufgestellten Systems” hier niet op hare plaats zou zijn; hij meende nuttiger te handelen, door het stelsel zooveel mogelijk toe te lichten en begrijpelijk te maken; hij schreef vooral voor de toepassing van het alphabet, en kon aan het daarop berekende boekwerkje geene groote uitbreiding geven. Daarom had hij zich voorbehouden om, zoo als hij in eene aantekening onder aan de bladzijde zegt, in een meer uitvoerig geschrift, dat hij dacht uit te geven, het physiologische gedeelte van het behandelde onderwerp uitvoerig te behandelen. In de nieuwe Engelsche uitgaaf van 1863 heeft hij die belofte niet herhaald, maar ook niet noodig geoordeeld, opzettelijk te vermelden, dat en waarom hij aan zijn voornemen geen gevolg had gegeven. Zij die op de hoogte van het onderwerp en eenigzins bekend waren gebleven met de daarop betrekkelijke, in druk bekend geworden geschriften, wisten toch, dat eene opzettelijke behandeling, zoo als LEPSIUS zich die in 1855 had voorgesteld, en die toen kon schijnen vereischt te zijn, van lieverlede onnoodig was geworden. Voor geleerden had LEPSIUS, in onderscheidene verhandelingen, die meest alle in de werken der Koninklijke Akademie te Berlijn zijn afgedrukt, de twijfelachtige, betwijfelde of bestreden punten genoegzaam toegelicht; hij mogt er op rekenen, dat zij, die dieper in de zaak van eene physiologische zijde wilden indringen, den

weg zouden weten tot, en gebruik maken van de werken waarin daarover gehandeld was geworden. Een eenigszins volledig physiologisch betoog zou ook de tweede Engelsche uitgaaf van het Standard-alphabet, die meer bepaald ten behoeve van de Engelsche Zendelinggenootschappen bestemd was, in omvang en kosten al te zeer hebben doen toenemen. De *Church Missionary Society* getroostte zich toch al eene aanzienlijke opoffering, toen zij besloot, dat 1500 exemplaren voor hare rekening van die nieuwe zeer merklijk vermeerderde uitgaaf te Berlijn zouden worden afgedrukt.

Voor den Heer ROORDA intusschen zou het, naar het schijnt, wenschelijk geweest zijn, dat het physiologisch betoog ook hier niet ware teruggehouden; want dan had hij zich niet behoeven te stooten aan de door LEPSIUS in den aanvang voorgestelde en sedert ook vastgehouden verdeling van de vroeger alleen tot de klasse der *gutturalen* gebragte klanken, in twee klassen, waarvan de eene onder den naam van *faucales* de *h*, de *elif* (ʔ), *aïn* (ʕ) en de *ħha*, *ح* (*hʕ*), bevat, de andere onder de oude benaming van *gutturales*, de *k*, *q*, *g*, *n* (d. i. *ng*), de *χ*, *γ* (of Arab. *ع*) en de *ر* (brouwende klank), als haar aandeel behoudt. Het is op deze indeeling dat de Heer ROORDA zijne bewering steunt, dat aan het alphabet van LEPSIUS de eigenschap van op goeden physiologische grondslag opgetrokken te zijn, niet kan worden toegeschreven. Indien ik mij niet zeer vergis, werd door hem, zelfs in vrij sterke bewoordingen de twijfel uitgesproken, of de Heer LEPSIUS met de physiologie van de spraakorganen en hetgeen daarover in de laatste jaren is geschreven, wel genoegzaam bekend en vertrouwd was geworden.

Ik moet aannemen, dat de Heer ROORDA, ofschoon hem de titel van eene verhandeling van den Berlijnschen geleerde: *Ueber die Aussprache und die Umschrift der Arabischen Laute*, uit eene aanteekening op blz. 68 van de

laatste uitgaaf van het *Standard-alphabet* ter kennis was gekomen, die verhandeling niet geraadpleegd heeft; en dat hij evenzeer onbekend is gebleven met de vrij uitvoerige artikels, zoowel door BRÜCKE als door LEPSIUS in KÜHN's *Zeitschr. für vergl. Sprachforsch.* in het licht gegeven. Wanneer men een vonnis zal uitspreken is het altijd wenschelijk, dat men alle bescheiden op het onderwerp betrekkelijk raadpleegt; waar men als bestrijder van een stelsel optreedt is het veilig en voorzigtig, dat men zich vooraf op de hoogte brengt van het voornaamste dat daarover geschreven is; ware dit in het besproken geval behoorlijk door ons geacht medelid geschied, ik geloof zijne uitspraak zou aanmerkelijk gewijzigd, zijne afkeuring vrij wat minder stellig uitgesproken, misschien wel geheel achterwege gebleven zijn. Uit de bedoelde verhandeling, die in de *Verhandelingen der Königl. Akademie der Wissenschaften te Berlijn 1861* reeds werd in het licht gegeven, blijkt, dat LEPSIUS zich wel degelijk op de hoogte heeft blijven houden van de uitkomsten, door de voornaamste physiologen in de laatste jaren op hunne onderzoekingen der stemwerktuigen, en hare toepassing op de menschelijke spraak verkregen. Behalve BRÜCKE's schriften: *Grundzügen der Physiologie und Systematik der Sprachlaute für Linguisten und Taubstummenlehrer*, Wien 1856, de *Beiträgen van denzelfden zur Lautlehre der Arabischen Sprache (Sitzungsberichte der Phil.-hist. Klasse der Wiener Akademie 1860)* en de verhandeling *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transcription* (in de werken der *Wiener Akademie 1863*), is ook CZERMAK's werk, *der Kehlkopfspiegel und seine Verwerthung für Physiologie und Medicin*, Leipz. 1860, voor LEPSIUS een zeer gewaardeerd en zorgvuldig gebruikt hulpmiddel geweest; hij getuigt zelfs blz. 103 van zijne zoo even genoemde verhandeling, omtrent het laatstgenoemde werk: „CZERMAK's Beobachtungen sind überaus scharf und erschöpfend” (men

houde hierbij in het oog, dat CZERMAK zich vooral ook heeft onledig gehouden met eene meer naauwkeurige bepaling van de werkingen van het keelhoofd bij het uitspreken der Arabische diepe keelklanken, die LEPSIUS tot de klasse der *faucal* heeft gebragt), „so weit sie die Beschreibung dieser ohne künstliche Spiegelung unsichtbaren Lautbildungen betreffen.” Hij bediende zich zelfs voor eigen proefnemingen van CZERMAK's spiegel, ofschoon hij erkent dat „eine grössere Uebung in der Anwendung des sinnreich construirten Instrumentes zu eigenen Beobachtungen” vereischt wordt, dan die hij zich toen nog had kunnen eigen maken. In eene aantekening onderaan de zoo even aangehaalde bladz. zijner verhandeling, geeft LEPSIUS de reden op, waarom hij de door BRÜCKE, en op diens voorbeeld ook door CZERMAK voorgestelde benaming van *gutturales verae*, voor de aan het zachte gehemelte voortgebragte letters, en die van *gutturales falsae* voor de dieper gevormde letters moest blijven af keuren, tegenover die van *gutturales* en *faucal*, door hem zelven aangenomen. BRÜCKE behandelde het onderwerp later, ik meen wel het laatst, in KÜHN's *Zeitschrift*, in een artikel *Ueber die lateinische Benennung der Kehlkopfstaute*, en daarop volgde van LEPSIUS, onder den titel van *Litterae gutturales und litterae faucal*, in hetzelfde Tijdschrift blz. 442—459, een uitvoerig vertoog, waarin hij de door hem gekozen indeeling en namen op nieuw toelichtte, verdedigde, en tevens zorgvuldig de onderscheidene beteekenissen onderzoekt, waarin de Grieksche en later de Romeinsche schrijvers, zoowel in geneeskundig als in meer algemeen dagelijksch gebruik, de benamingen van de deelen van keel en keelingang gebezigd hebben.

Ik acht het onnoodig, den schrijver in den geheelen loop van dat onderzoek te volgen, maar kan volstaan door de voornaamste uitkomsten, waartoe het leidt te vermelden.

De woorden *guttur* en *fauces* werden bij de ouden in even onbepaalden zin gebruikt, als bij ons keel en gorgel, zoowel voor den voorhals aan de buitenzijde, als voor het inwendige, de ademhaling- en slikwerktuigen; *guttur* beteekent nimmer het keelhoofd of de keelengte in het bijzonder, die als stemwerktuig in de physiologische beteekenis niet erkend, en als zoodanig van de luchtpijp niet onderscheiden werd vóór de tweede helft van de tweede eeuw na Chr., toen GALENUS het eerst eene naauwkeurige beschrijving leverde van het keelhoofd als stemwerktuig, en dit met den, sedert door de Grieksche geneeskundigen aangenomen naam van *λάρυγξ* onderscheidde. Waar vertalers en verzamelaars van woordenlijsten dit woord met het Latijnsche *guttur* vertolken, begaan zij eenen blijkbaren misslag. Even verkeerd handelt men, wanneer men aan *guttur* de beteekenis van luchtpijp wil toekennen. Wil men juist spreken, dan moeten de woorden *guttur*, *fauces*, *gula*, vervangen worden, het eerste door *arteria* (de *luchtpijp*); *fauces* door *larynx* en *pharynx* (de *luchtpijp*- en de *slok darmopening* en *gula* door *oesophagus* (de *slok darm*.) Wanneer nu *guttur* geene strenge ontleedkundige beteekenis heeft, dan kan men die ook niet aan het daarvan afgeleide bijvoegelijke *gutturales* toekennen. De letterklanken, die men in het algemeen onder de klasse der *gutturales* rangschikte, worden eigenlijk niet in de keel gevormd, maar, althans wat de door LEPSIUS tot die klasse gebragte betreft, aan het zachte gehemelte; eigenlijk zouden zij dus *palatales* moeten heeten, maar dan ware men in strijd gekomen met de later erkende klasse der *palatales*, die bij het harde gehemelte gevormd worden. Men besliste dus voor *gutturales*, als de benaming voor de geheele reeks, en nam voor het Europeesch alphabet, het stelsel van drie klassen, die der *gutturales*, *dentales*, *labiales* aan. De vier klanken, die LEPSIUS bij de meer uitvoe-

rige verdeeling in zeven klassen, van de *gutturales* afzonderde, de *h*, *ʔ*, *ʒ*, en *h'* worden, ook hierin is BRÜCKE het eens met LEPsius, en ieder kan er zich door eigen proefneming van overtuigen, niet op dezelfde plaats als de zoo-naamde *gutturales*, maar hoofdzakelijk aan den ingang van de luchtpijp bij de larynx gevormd, maar hun timbre of klankkarakter wordt in werkelijkheid door den weërgalm gewijzigd, die hier aan het strottehoofd en het zachte gehemelte ontstaat. In zooverre zijn dus ook de *faucæ* bij de vorming van die vier klanken betrokken, en bestaat er althans niet minder regt, om hen onder de algemeene benaming van *faucæ* zaam te vatten, als er bestond om de overige als *gutturales* te onderscheiden. Het zijn klassen waaraan men namen gegeven heeft, die geene aanspraak maken op physiologische juistheid, maar waaraan men nu eenmaal bij stilzwijgende overeenkomst eene vaste en algemeen begrepen beteekenis heeft toegekend, en die men dan ook zonder nadeel als conventioneel kan blijven bezigen. De namen *palatales*, *linguales* maar vooral *cerebrales* kunnen evenzeer slechts een conventioneel regt doen gelden. Vooral is dit met de laatst genoemde klasse het geval, *hersensletters* toch zal men als eene physiologische benaming wel niet kunnen erkennen; het woord dankt zijne onwettige geboorte aan eene verkeerde vertaling van den Indischen naam, *mūdd'ānya*, die de letters van den koepel van het gehemelte beteekent. Zal men dan nu met regt den door LEPsius aangenomen naam van *faucæ* kunnen wraken?

Wanneer BRÜCKE en op zijn voetspoor, CZERMAK eene onderscheiding in *gutturales verae* en *gutturales falsae*, dus ware of werkelijke en valsche *gutturales*, voorstellen, dan zullen zij aanleiding tot verwaring geven, en het voordeel doen verloren gaan van streng onderscheiden, conventionele beteekenissen. Bovendien zou het vormen van bijvoegelijke

naamwoorden en andere afleidingen, zooals men die bij de duidelijke behandeling van het onderwerp behoeft, onmogelijk worden.

BRÜCKE had ook voor de hier bedoelde vier klanken de benaming van *laryngeae* als niet onpassend opgegeven, en gemeend dat de physiologen zich daarmede welligt beter dan de taalkundigen zouden kunnen vereenigen. LEPSIUS zou in die laatste hoedanigheid dezen kunstterm niet afkeuren, en althans niet, omdat die van een *Grieksch* woord is afgeleid, maar hij ziet bezwaar in de onmogelijkheid om van *larynx* een bijvoegelijk naamwoord te ontleenen, dat in zijnen uitgang aan dien der overige klassen gelijkvormig is, iets dat hem toch bij de gelijksoortigheid van beteekenis wenschelijk voorkomt, terwijl daarenboven de Latijnsche uitgang in *alis*, door het wegwerpen van de laatste lettergreep, eenen voor het Duitsch gemakkelijker en gebruikelijker uitgang levert. Zelf had LEPSIUS voor zijne keuze tusschen *faucal* en *pectoral* gearzeld, daar ook de Indische taalgeleerden de klanken *h* en *ḡ* (*visarga*) somtijds met dien naam bestempelen. Doch ook voor die klanken kan de borst niet beschouwd worden als de eigenlijke plaats waar zij gevormd worden. Na rijp beraad besliste hij voor *faucal*, en meende, ook na hetgeen daartegen van andere zijden is ingebracht, van die keuze niet te moeten terugkomen. Ik geloof dat hem dit niet ten kwade kan geduid worden; *guttur* wordt evenmin als *faucal* in het besproken geval, in eene vast bepaalde, goed afgeperkte, physiologische beteekenis gebezigd. Ontzegt men nu aan den afgeleiden vorm *gutturales* geen regt van bestaan, dan mag dat regt ook niet aan *faucal* bestreden werden, en mogen beide in de bij overeenkomst aangenomen of conventionele beteekenis behouden blijven.

In het nieuw verschenen stuk (1^e st. IXe D.) van de *Verslagen en Mededeelingen*, mij nadat ik mijn vertoog in

gereedheid had gebragt, toegekomen, lees ik blz. 105, dat, volgens den Heer ROORDA in hetgeen „LEPSIUS zegt „van de enkelvoudige en complexe, de explosive en fricative klanken, veel verwarring heerscht, en de schrijver „telkens met zijne eigene stellingen in tegenspraak komt.” Ik zou de voorbeelden, die volgens het verslag van het gesprokene door den spreker werden aangevoerd, moeten kennen en het gewigt dat er door hem aan wordt toegerekend, nader moeten onderzoeken, om mij over de regelmatigheid ook van deze beschuldiging eenig oordeel te kunnen veroorloven; maar de voorbeelden die het mij, onder de voordragt van het stuk van den Heer ROORDA mogelijk was na te slaan, gaven mij den indruk niet, dat zij de bewering des sprekers bewezen.

Ik meen de beschuldiging door onze geachten spreker in de vergadering van Februarij tegen ons buitenlandsch lid, met betrekking tot den physiologischen grondslag van diens alphabetstelsel ingebragt, te hebben afgeweerd, en althans in mijne poging daartoe, voldaan te hebben aan mijn gevoel van pligt jegens den man, aan wien ik sedert vele jaren door naauwe vriendschapsbanden verbonden ben, en die, afwezig zijnde, tot verdediging van zijne zaak zelf niet kon optreden. Het nieuwe, door den Heer ROORDA aangekondigde alphabet, dat volgens zijne toezegging, aan alle vereischten op de meest gemakkelijke wijze zal voldoen, zie ik met verlangen te gemoet. Wanneer het, in onze *Verslagen en Mededeelingen* opgenomen, algemeen bekend is gemaakt, kan bij nader onderzoek blijken, in hoeverre het aan de verwachting, die ons medelid er van koestert en misschien ook bij anderen heeft doen ontstaan, zal beantwoorden. De toekomst moet ons leeren, of wij eenen tijd lang dat nieuw, algemeen alphabet van den Heer ROORDA tot het overschrijven van vreemde schriftstelsels en tot dusverre nog schriftlooze talen, om den voorrang zullen zien

strijden met het reeds bestaande, dat reeds zoo algemeen en met zulk een goed gevolg toegepast en in gebruik is gebragt. Wanneer tijd en omstandigheden het toelaten, en de zaak mij van genoegzaam belang voorkomt om er een opzettelijk en naauwkeurig onderzoek aan te wijden, dan kan ik later de toestemming verzoeken, om het onderwerp in eene vergadering onzer afdeeling in behandeling te nemen. Welligt voelt ons buitenlandsch lid zelf zich genoopt, om wanneer hij het nieuwe stelsel uit onze *Verslagen en Mededeelingen* heeft leeren kennen, er zijne meening over uit te spreken in eene mededeeling, die in onze Afdeeling zeker wel met belangstelling zal worden ontvangen.

Leiden, April 1865.

SUR
L'ÉTUDE DE LA LANGUE ÉGYPTIENNE.

PAR
F. CHABAS,
membre étranger de l'Académie.

Tous les esprits sont aujourd'hui frappés de l'immense importance des études égyptologiques; on comprend plus ou moins distinctement que les livres de la vieille Egypte recèlent une science toute nouvelle, qui formera un jour le couronnement de nos connaissances sur l'origine des sociétés humaines.

Il ne faut pas toutefois se former à ce sujet des opinions hâtives ou trop arrêtées; il ne faut pas surtout mettre la science égyptologique au service des systèmes et des théories inventés par les esprits novateurs; car, en agissant de la sorte, on fait intervenir dans l'appréciation des faits un élément des plus dangereux; on cherche alors dans les hiéroglyphes des raisons pour soutenir des vues particulières et l'on finit toujours par en rencontrer, au grand détriment de la rigueur philologique.

Bien qu'elle ait considérablement progressé depuis une dizaine d'années, la science du déchiffrement est cependant encore bien loin d'atteindre le degré de perfection vers lequel elle doit tendre; il n'est pas temps encore de discuter méthodiquement sur la chronologie, sur l'histoire, sur la mythologie. Tout ce qu'on a fait dans ce sens est fondé sur des lambeaux de traductions dont l'exactitude est le

plus souvent mal assurée, ou sur des classements incomplets. Pour apprécier les résultats de ces tentatives prématurées, il suffit de se rendre compte de l'énorme approvisionnement de matériaux que nous possédons dès à présent, même sans compter le nombre plus considérable encore de ceux qui ne sont pas livrés à l'étude. Or, parmi ce déluge de documents on en trouverait à peine une douzaine de convenablement traduits; et le véritable motif de cette pauvreté de bonnes versions, c'est que les investigateurs rencontrent encore, presque à chaque ligne, des mots inconnus, des formes syntaxiques qu'ils n'ont pas encore étudiées.

Mais il est vrai aussi qu'il est très-aisé de se laisser entraîner par la perspective brillante de reconstituer quelque branche de la science antique. Aussitôt qu'on a reconnu ou cru reconnaître un petit nombre de faits, on se hâte de systématiser; on comble les lacunes à l'aide de l'imagination ou des renseignements empruntés aux sources classiques, ce qui ne vaut guère mieux, et voilà le livre fait. C'est ainsi que beaucoup d'idées fausses se répandent et viennent ensuite augmenter la difficulté de découvrir la vérité et de la faire prévaloir.

Que n'a-t-on pas tenté dans le champ de la chronologie? Sans parler des travaux dont les auteurs ont pu s'aider de la connaissance des monuments originaux, qui pourrait compter le nombre de dissertations auxquelles ont donné lieu les listes de Manéthon? On a tenu à chiffrer la date des règnes de l'ancien empire, et il est arrivé, ainsi qu'on devait s'y attendre, que les supputations ont présenté d'énormes différences. Tous ces calculs, tous les classements dynastiques, vont maintenant être soumis à révision, à cause des découvertes récentes qui ont mis à notre disposition les listes royales de Saqqarah et d'Abydos; un peu de jour va se faire sur les temps de l'An-

cien-Empire; mais le grand problème de l'appréciation de l'intervalle qui sépare Ahmès I, le vainqueur des Pasteurs, de l'époque des Amenemha et des Osortasen, demeure tout entier, et pour ma part je regarde comme encore impossible l'évaluation à cinq cents ans près de la date d'Amenemha 1er, et à mille ans près de celle de Ménès.

Au lieu de forcer les chiffres et de fausser les listes, on pourrait se contenter d'esquisser à grands traits le cadre de l'histoire, en laissant à l'avenir la tâche du classement. Comme on a trouvé un canon royal, celui de Turin, dont l'émiettement a laissé subsister tant de problèmes, on peut toujours espérer que les sables de l'Egypte nous en livreront quelque jour un second; une nouvelle table royale peut nous apporter les règnes qui nous manquent, et alors la série pharaonique se reconstituera d'elle-même. Si ces heureuses trouvailles ne devaient pas se réaliser, ce ne serait d'ailleurs pas un motif pour qu'on y suppléât, et mieux vaudrait se préparer à la lecture du vieux Code de la morale en cours à l'époque de la construction des pyramides, code que nous possédons dans le papyrus Prisse, que de hasarder des chiffres douteux, que d'établir des synchronismes hypothétiques, en imaginant des dynasties contemporaines sans preuves suffisantes; le moindre inconvénient de ces recherches c'est de mettre en péril la confiance du public dans les travaux des égyptologues.

L'histoire d'Égypte trouvera ses éléments dans la saine interprétation des papyrus et des monuments. Là, nous rencontrerons une infinité de détails sur les mœurs et les coutumes; là, nous apprendrons les rouages de l'administration, la hiérarchie des offices et les règles de leur transmission héréditaire; là, nous verrons constater maintes fois la suprématie de l'homme de science; là, nous lirons les misères et les inconvénients attachés aux autres professions, à la carrière militaire, comme à celle de l'industrie, les hasards et

les dangers des voyages, l'amour du sol natal, la vie de famille, la douceur générale des mœurs, le respect des formes légales, les vices et les vertus qui caractérisaient cette antique civilisation. La vie des Égyptiens se révélera à nous tout entière. S'il nous est impossible de préciser l'année de l'avènement d'Amenemha I, nous connaissons du moins plusieurs événements importants de son histoire et de celle de ses successeurs; nous saurons que déjà sous l'ancien-empire, les pharaons avaient garanti la frontière orientale de l'Égypte au moyen d'une muraille fortifiée. Nous apprendrons quelques détails sur les rapports des Égyptiens avec les peuples qui les avoisinaient, nous connaissons leurs guerres et leurs victoires, leurs établissements militaires et leurs colonies en Asie, au Sinaï et dans les déserts à l'orient et à l'occident de la vallée du Nil. Il y a là une moisson abondante à récolter; et cette moisson peut bien satisfaire l'investigateur, lors-même que la série chronologique lui fait défaut et qu'il ne peut rattacher cette vieille histoire à celle que nous ont transmise les traditions classiques.

Je ne parle ici que des documents publiés; mais on ignore généralement que les monuments et les papyrus les plus précieux sont encore ensevelis dans des collections où nul n'est admis à les examiner. Il est donc bien vrai de dire, que relativement à l'abondance des matériaux, l'édifice de l'histoire n'en est pas encore à ses premières assises.

En ce qui touche la théogonie et la mythologie, nous sommes peut-être encore moins avancés. La notion d'un Dieu unique, seul seigneur en vérité, seul créateur de tout ce qui existe, et par qui seul se produiront les choses qui n'existent pas encore, nous apparaît bien dans les textes et semble donner raison au vieil oracle d'Apollon qui déclara que les Égyptiens avaient les premiers connu les voies divines; mais cette notion est noyée dans des

mythes accessoires; ce dieu qui existe par lui-même et qui ne doit la naissance à aucun autre dieu, est sans cesse représenté, tantôt comme fils, tantôt comme père. A tous les étages de la civilisation égyptienne, on peut observer cette subdivision sans fin du type divin, cette substitution des symboles au type fondamental, cette mythologie compliquée dont les événements innombrables servent de texte aux prières, aux hymnes, comme aux formules de la magie. De même que nous n'avons pas encore rencontré de monuments nous offrant des indices caractéristiques des commencements de l'écriture hiéroglyphique, de même aussi nous n'en connaissons aucun qui nous fasse connaître les points initiaux de la doctrine. Avec les plus antiques documents, nous nous trouvons en pleine science, et quelle que soit la haute antiquité apparente de ces premiers documents, il nous faut de toute force, admettre en outre une longue période d'enfance et d'incubation; de laquelle il ne nous est rien resté.

Parmi les livres qui paraissent renfermer les détails les plus circonstanciés sur la doctrine, il faut citer celui qui fait l'objet du chapitre 17 du Rituel, dont on possède un grand nombre de versions. Or l'on n'est pas médiocrement étonné de constater que, dès l'époque de l'Ancien Empire, ce livre non seulement faisait partie des Rituels, mais encore la rédaction originale n'en était déjà plus connue. De crainte de se méprendre sur la vraie leçon et de compromettre l'efficacité mystique des formules, les scribes répétaient déjà les variantes principales. M. DE ROUGÉ qui parle de cette particularité comme spéciale aux Rituels des Basses Epoque, l'attribue à la difficulté qu'éprouvaient alors les copistes à comprendre le texte sacré; cette difficulté existait déjà, plus de 1500 ans avant les Ptolémées. Nous pouvons donc nous consoler de ne pas être plus avancés aujourd'hui. Peut-être cependant pourrions-nous obtenir de

grands succès, si nous savons subordonner nos études à une grande rigueur philologique, si nous parvenons à nous dépouiller des idées fausses dont notre éducation première nous a tous imprégnés. Nous ne sommes pas d'accord sur le sens du titre général du Rituel, j'entends tout autrement que M. DE ROUGÉ les titres particuliers de plusieurs chapitres, et, au nombre des notions que je m'efforcerai de faire disparaître du champ de la science, je citerai en particulier celle de la valeur symbolique attribuée au Scarabée, sur la foi d'Horapollon. Jamais les Égyptiens n'ont fait de cet insecte le symbole de la génération masculine; jamais ils n'ont cru qu'il n'existât que des scarabées mâles et des vautours femelles; lorsque M. DE ROUGÉ a cru lire dans les inscriptions de la Statuette Naophore : *que le soleil est un premier-né, qui n'est pas engendré mais seulement enfanté*, il a tout simplement commis une erreur de traduction, que la non-publication du texte n'a pas permis de rectifier.

Je ne m'étonne pas que le savant professeur de langues sémitiques, M. MUNCK, ait dit à propos de la sagesse des anciens égyptiens, qu'elle nous est peu connue; mais où a-t-il pris que le Rituel funéraire fût un galimathias? M. MUNCK n'a pas pu lire lui-même ce livre mystique; il l'a donc condamné par oui-dire. Mais je puis le rassurer: la traduction correcte du Ch. 17 est encore à faire; on n'a pas même rendu exactement la formule qui le divise en sections. Il est donc prudent de s'abstenir de tout jugement, jusqu'à ce que de nouveaux progrès dans la connaissance de la langue nous mettent à même de tenter une interprétation sérieuse. Ce sera sans doute la tâche d'une nouvelle génération d'égyptologues.

Tout est subordonné à cette condition de progrès philologique, et ce progrès est lui-même subordonné à l'étude incessante des textes. C'est pour ce motif que la demande

de textes nouveaux se renouvelle si fréquemment ; il ne suffit pas d'entasser les monuments dans les Musées et dans les cabinets, il faut surtout les livrer à l'étude. Une seule phrase claire rencontrée par hasard peut nous expliquer cent phrases jusque-là demeurées obscures ; le plus grand service qu'on puisse rendre à la science, c'est de publier de bons fac-simile des papyrus et des inscriptions. Les progrès réalisés dans ces dernières années sont dûs aux publications de ce genre entreprises par la Néerlande, la Prusse et le Musée Britannique ; aussi doit-on se montrer très-reconnaissant envers les savants dont l'intelligente initiative a provoqué ces utiles entreprises, que la France semble négliger systématiquement.

Avec des moyens suffisants d'étude, on peut donner aux conquêtes philologiques une rigueur pour ainsi dire mathématique ; il faut pour cela renoncer complètement à toute préconception et se maintenir l'esprit à l'état plastique, c'est-à-dire toujours prêt à recevoir des impressions nouvelles et inattendues. Quiconque étudiera les hiéroglyphes en s'astreignant à cette méthode obtiendra des résultats solides et durables. Il en sera tout autrement de ceux qui y chercheront prématurément la solution des grands problèmes historiques ou chronologiques. Avant de fonder la science de la paléontologie, CUVIER avait recherché, étudié et classé les ossements fossiles. Faisons de même : cherchons, étudions et classons les mots et les formes du langage ; la codification scientifique viendra plus tard.

Dans l'analyse des textes, comme dans l'algèbre, on procède du connu à l'inconnu ; malheureusement la plupart des problèmes sont indéterminés et il faut le plus souvent un très-grand nombre d'équations pour la détermination d'une seule inconnue. Quelquefois aussi un exemple unique suffit. Ce cas se présente surtout dans les scènes peintes ou sculptées, lorsqu'elles sont accompagnées de légendes explicatives ; abstraction faite de tout intérêt mythologique

les peintures des hypogées et des sarcophages présentent, à ce point de vue un grand intérêt.

Je voudrais illustrer par un exemple saillant cette utilité des scènes à légendes.

Au nombre de celles qui décorent le sarcophage de Sêti I, apporté en Angleterre par Sir HENRY SOANE ¹⁾, on remarque une espèce d'étang oblong dans lequel sont immergés seize personnages ²⁾; ces seize personnages forment quatre séries distinguées par des positions différentes; le texte les nomme *ceux qui sont dans l'océan céleste* ³⁾ et explique que le Dieu Phra doit présider à leurs actes ⁴⁾.

La première série se compose de quatre individus debout dans l'eau et dans l'attitude de la marche; ce sont évidemment des baigneurs; au-dessus d'eux ou lit le mot ⲉⲣⲓⲛⲟⲩ et dans la légende qui les concerne, le Dieu Phra leur adresse les paroles suivantes: *Sortez vos têtes, baigneurs!* ⁵⁾. Un baigneur n'a en effet pas d'autre précaution à prendre que celle de tenir la tête hors de l'eau.

Viennent ensuite quatre individus horizontalement étendus, les bras et les jambes écartés; il est aisé d'y reconnaître des gens se reposant sur l'eau ou comme nous disons vulgairement, *faisant la planche*. Au-dessus d'eux se lit le

¹⁾ SHARPE et BONOMI, *the Sarcophagus of Oimenesphthah*. London, 1864.

²⁾ Pl. 14.

³⁾ ⲓⲧⲓⲛⲟⲩ , ⲁⲛⲟⲩ ⲛⲟⲩⲛ .

⁴⁾ $\text{ⲉⲣⲓⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ}$, $\text{ⲁⲁ-ⲧⲛ ⲣⲁ ⲟⲩⲧ-ⲉ ⲉⲃⲣ-ⲟⲩ-ⲧⲛ}$.

⁵⁾ $\text{ⲉⲣⲓⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ ⲉⲧⲉⲛⲟⲩ}$, $\text{ⲛⲣ-ⲧⲛ ⲁⲛ-ⲧⲛ ⲉⲣⲓⲛⲟⲩ}$.

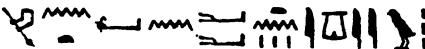
mot $\Delta KIO\tau$. Phra leur dit: *naviguez de vos bras, ô $\Delta KIO\tau$!* ¹⁾. On sait que l'on conserve la position horizontale sur la surface de l'eau au moyen du mouvement des mains.

Les quatre personnages de la troisième série font les mouvements habituels de la nage; le mot $\pi\beta\iota$ est écrit au-dessus d'eux et Phra leur dit: *Faites mouvoir fortement vos genoux, nageurs!* ²⁾. C'est effectivement un excellent moyen pour avancer en nageant.

Enfin la dernière série comprend quatre individus debout, les jambes et les bras ployés, de telle sorte qu'ils sont entièrement sous l'eau et prêts à s'élancer pour regagner la surface. On ne saurait y méconnaître des plongeurs; ils sont nommés $KIO\tau$. Le soleil leur dit: *de l'air à vos nez, plongeurs!* ³⁾. Et, en effet, il faut faire provision d'air pour rester quelques instants sous l'eau.

Voilà donc, indépendamment de tout autre moyen d'investigation, le sens de quatre mots égyptiens bien établi: c'est à savoir:

- 1 , $\wp p w i o \tau$, baigneurs.
- 2 , $\Delta KIO\tau$, ceux qui se tiennent suspendus sur l'eau.
- 3 , $\pi\beta i o \tau$, nageurs.
- 4 , $KIO\tau$, plongeurs.

1) , $\wp \pi \tau - \pi - \kappa \Delta - \beta o \tau - \tau \pi$, $\Delta KIO\tau$.

2) , $\pi \beta \rho \pi$ $\tau \pi \pi \beta i o \tau$.

3) , $\pi \iota \eta \pi \eta \eta \tau - \tau \pi KIO\tau$.

De ces quatre mots, deux se retrouvent en copte : *ⲉⲱⲡⲏ*, *lavare*, *rigare* et *ⲡⲉⲉⲥⲉ*, *natare*. Les deux autres n'étaient pas encore connus.

On pourrait multiplier sans mesure les observations de ce genre; l'étude des textes est féconde pour quiconque sait les interroger. Aussi pouvons-nous compter avec certitude sur des progrès rapides et sûrs. Je voudrais que tout le monde en fût bien convaincu, car cette conviction déciderait les gouvernements et les corps savants à faire quelques efforts pour la publication des textes, et les égyptologues, encouragés par d'incessantes conquêtes philologiques et y trouvant un aliment suffisant à leur active curiosité, se laisseraient moins facilement entrainer hors du cercle étroit mais solide, dans lequel leurs efforts devraient se concentrer.

Chalons sur-Saône, 3 Juin 1865.

OVER DE AARD EN NATUUR
VAN
DE VERSCHILLENDE SPRAAKGELUIDEN,

EN DE
WIJZE, WAAROP DIE EENVOUDIG EN DUIDELIJK IN
EUROPEESCH SCHRIJFT MET ROMEINSCH KARAKTERS BETEEKEND
EN ONDERSCHIEDEN KUNNEN WORDEN,

DOOR
T. B O O R D A.

INLEIDING.

Zeer belangrijk zijn de vorderingen, die de wetenschap in de laatste tijd gemaakt heeft in de kennis van de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden, waaruit de gearticuleerde klanken bestaan, die in de verschillende talen als woorden, of bestanddeelen van woorden, in gebruik zijn. Het is vooral aan Physiologen, dat wij die vorderingen te danken hebben; en geen wonder! daar toch de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden geen andere grond kan hebben, dan in de verschillende wijze, waarop zij door het menschelijk spraakorgaan gevormd worden; en dus een juiste kennis van dit orgaan en zijn functies, zooals de Physiologie van het menschelijk organisme die leert, een allereerste vereischte is, om de natuur van de verschillende geluiden, die er door gevormd

worden, te begrijpen en te verklaren. Een nieuwe belangrijke bijdrage tot die kennis is voor eenige jaren geleverd door den geleerden Duitschen physioloog Prof. Ernst Brücke, eerst in zijn *Untersuchungen über die Lautbildung und das natürliche System der Sprachlaute*, in de *Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1849*, p. 182 vlgg., en later, in 1856, in zijn *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute, für Linguisten und Taubstummenlehrer*. In deze verhandeling vindt men tevens het voornaamste vermeld en beoordeeld, wat vóór hem door anderen, vooral door Wolfgang von Kempelen, du Bois-Reymond, Chladni, Purkinje, Joh. Müller, Ellis, Prof. Lepsius en Max Müller, over dit onderwerp geschreven was. In 1858 heeft hij in het XXVIII^{ste} deel van de genoemde *Sitzungsberichte* gelegenheid gevonden eenige punten nog nader te bespreken en toe te lichten in een *Nachschrift*, ten gevolge en tot beantwoording van een voorafgaande verhandeling van Prof. Dr. Joseph Kudelka *Ueber Herrn Dr. Brücke's Lautsystem*; en in 1860 gaf hij in de *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe* van dezelfde Akademie, in het XXXIV^{ste} deel, *Beiträge zur Lautlehre der Arabischen Sprache*, en in 1863, in het XLI^{ste} deel, *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transscription* (ook afzonderlijk uitgegeven). In die zelfde *Sitzungsberichte der mathematisch-naturwiss. Classe* vindt men ook belangrijke mededeelingen van Prof. Chermak, vooral in Band XXIX, in zijn *Physiologische Untersuchungen mit Garcia's Kehlkopfspiegel*. — Intusschen is het onderwerp op nieuw op tachtigjarige leeftijd breedvoerig behandeld door du Bois-Reymond in zijn *Kadmus oder Allgemeine Alphabetik vom physikalischen, physiologischen und graphischen Standpunkt* (Berl. 1862); korter door Max Müller in zijn *Lectures on the science of language, second*

series (Lond. 1864), p. 95—159. In 1864 is ook nog te Darmstad verschenen het na zijn overlijden uitgegeven, maar niet voltooid, werk van Dr. A. A. E. Schleiermacher: *Das harmonische oder allgemeine Alphabet zur Transscription fremder Schriftsysteme in lateinische Schrift, zunächst in seiner Anwendung auf die slawischen und semitischen Sprachen*; — een werk, waarvan hij reeds in 1835 een prospectus en kort overzicht gegeven had achter zijn bekroonde verhandeling: *De l'influence de l'écriture sur le langage, suivi de grammaire Barmane et Malaie, et d'un aperçu de l'alphabet harmonique pour les langues Asiatiques*. — In ons vaderland is dit onderwerp kort, en vooral met het oog op de moedertaal, behandeld door den heer Dr. L. A. te Winkel in een artikel *Over het begrip letter, en de wijze waarop de letters door de spraakwerktuigen gevormd worden*, in de vijfde jaargang van *De Taalgids*; en naa aanleiding daarvan heeft ook mijn collega Pijnappel eenige *Beschouwingen over de letterklanken* meêgedeeld in de volgende jaargang.

Even als Schleiermacher, zoo hebben ook anderen met het onderzoek naar de aard en natuur der verschillende spraakgeluiden, die in de genoegzaam bekende talen der verschillende volken in gebruik zijn, zich tevens tot doel gesteld, een algemeen letterschrift te geven, waarmee al die verschillende spraakgeluiden overeenkomstig hun aard en natuur onderscheiden en beteekend kunnen worden, en dat dus geschikt zou zijn, om de klanken en woorden van de talen van alle volken, die óf een eigen, maar niet algemeen bekend, óf in het geheel geen letterschrift hebben, op een eenparige en voor ieder verstaanbare wijze in schrift en druk te beteekenen. — Hoe wenschelijk zulk een algemeen letterschrift zijn zou, indien het algemeen aangenomen en gebruikt wierd, is te duidelijk, om het hier met vele woorden te betoo-

gen. Du Bois-Raymond, Brücke en anderen *) hebben tot dat einde ieder een geheel nieuw letterschrift in geheel nieuwe karakters van eigen vinding voorgelagen: maar hoe gepast en geschikt zulk een nieuw schrift op zich zelf beschouwd ook zou mogen wezen; het is toch nooit te verwachten, dat het een algemeen letterschrift zou kunnen worden, — een schrift, even vreemd als het Arabische of Sanskritsche, dat men eerst algemeen zou moeten willen leeren lezen en schrijven, en waarvoor nieuwe drukletters gegraveerd en gegoten zouden moeten worden, daar men dan toch evenwel niet op alle drukkerijen mee zou kunnen laten drukken, maar alleen op zulke, waar men de groote kosten niet zou schroomen, zich die aan te schaffen. — Schleiermacher, Max Müller en Lepsius hebben een algemeen letterschrift gewild met Europeische, en wel Romeinsche, karakter, alleen met de noodige onderscheidingssteekens voor die in andere talen gebruikelijke vocaal- en consonant-geluiden, waarvoor in ons Romeinsch alphabet geen letterteekens bestaan. En, zeker, zulk een algemeen letterschrift, met Romeinsche karakters, indien het, op goede gronden gebouwd, werkelijk aan zijn doel beantwoordde, en eenvoudig genoeg was om algemeen bruikbaar te zijn, zou een hoogst wenschelijke zaak wezen; en misschien ook wel kans hebben van metdertijd in algemeen gebruik te komen: maar dan moet het aan deze vereischten ook volkomen beantwoorden; en

*) Men zie *Alphabetum et orthographia universalis, ex naturae et artis observationibus deducta ac elaborata per Andream Matúšk, Rožnáviae 1837*, en *Ankündigung eines nächst zu veröffentlichen allgemeinen lateinisch-slavischen, zugleich deutschen, französischen u. italienischen, sowie auch eines universal- oder Welt-Alphabetes*, mit 4 lithogr. Probe-Tabellen, vom Domkapitular und em. Prof. JOS. POLUKLAR. Laibach 1851.

dit doen de tot hiertoe voorgestelde naar mijn oordeel niet. Omtrent het *harmonische alphabet* van Schleiermacher zal het niet noodig zijn, dit aan te wijzen. Reeds in 1835 voorgesteld, heeft het geen ingang kunnen vinden; en het nagelatene, zeer geleerde, maar onvolledige werk, zal het geen ingang kunnen verschaffen. Ook over het vroeger door Max Müller voorgestelde algemeene alphabet *) zal het niet meer noodig zijn te spreken, daar het door hem zelf is opgegeven †). En, wat het door Prof. Lepsius voorgestelde algemeen alphabet betreft; ofschoon er nog in 1863 zulk een krachtige poging in het werk gesteld is, om het aan te prijzen en tot algemeene navolging aan te bevelen, door een tweede uitgaaf en ruime verspreiding van zijn *Standard-Alphabet* §); het beantwoordt veel te weinig aan de vereischten van eenvoudigheid en practische bruikbaarheid, en bevat zooveel vreemde letterteekens (— zooals de Grieksche χ , γ , θ en δ (ook nog $\acute{\chi}$ en $\acute{\gamma}$), ook karakters zooals β , γ en \circ , om niet te spreken van consonantteekens als \acute{c} , \acute{s} , \acute{z} en \acute{j} , en vocaalteekens zooals \acute{e} , \acute{o} , $\acute{ø}$ en $\acute{ö}$, —), dat het toch waarlijk niet de naam mag dragen van een letterschrift met Europeesche Romeinsche karakters, en er volstrekt geen vooruitzicht bestaat, dat het algemeen in gebruik zal komen **).

Met de volgende verhandeling over de natuur en aard

*) In zijn *Survey of Languages*, 2nd ed. 1855.

†) Zie zijn *Lectures on the science of language*, 2d Ser., p. 156 vlg.

§) *Standard Alphabet for reducing unwritten languages and foreign graphic systems to a uniform orthography in European letters*. London en Berlin, 1863.

**) Men zie wat daarover door Max Müller gezegd en medegedeeld is in de Tweede Serie van zijn *Lectures*, bl. 153 vlg.

van de verschillende spraakgeluiden is het doel van den schrijver, na de voortreffelijke voorlichting van zijn voorgangers nog datgene bij te dragen, wat naar zijn oordeel tot hiertoe voorbijgezien of niet geheel juist begrepen is; en dan wil hij tevens aanwijzen, hoe naar zijn meening al de verschillende vocaal- en consonantgeluiden, die men in de verschillende genoegzaam bekende talen in gebruik vindt, op een zeer eenvoudige wijze in Europeesch schrift met Romeinsche karakters beteekend en onderscheiden kunnen worden. Hij wil zich daarbij strikt houden aan het beginsel, om geen andere schrijfteekens te gebruiken, dan die in het Romeinsche schrift in gebruik en algemeen bekend zijn, geen Grieksche, Russische of andere Slavonische. Hij wenscht namelijk een letterschrift, geschikt tot het schrijven van de klanken van allerlei talen, dat voor alle beschaafde Europeërs gemakkelijk te lezen is, en ook geschikt tot een eenparige en voor ieder leesbare schrijfwijze van geographische en andere namen: want juist hiervoor zou een algemeen bruikbaar Europeesch letterschrift zoo bijzonder wenschelijk zijn. — Wel zijn er in andere talen, zooals bij voorbeeld in het Arabisch en Sanskritsch, eenige klanken, die in onze Europeesche talen niet in gebruik zijn, en waarvoor wij dus ook geen Romeinsche letterteekens hebben: maar die klanken zijn dan toch niet anders dan wijzigingen van andere, ook in onze Europeesche talen voorkomende klanken, en kunnen zeer gevoeglijk geschreven worden met de Europeesche letterteekens voor die klanken, waarvan zij alleen maar een wijziging zijn, en met een eenvoudige aanduiding van deze wijziging door een onderscheidingsteeken of diacritisch punt. Zoo zal ieder Europeër het woord of de naam, waarin zulk een vreemde klank voorkomt, toch kunnen lezen en uitspreken. Wel zal zijn uitspraak niet volkomen juist zijn, indien hij de beteekenis van het onderscheidingsteeken niet verstaat; en, indien hij het al

verstaat, — wat gemakkelijk te leeren is, — dan zal hij die vreemde klank soms toch nog niet volkomen juist kunnen uitspreken, omdat het hem daarin aan oefening ontbreekt: maar zijn uitspraak zal toch evenwel tennaastenbij goed zijn, — zóo goed als *hij* het kan.

Zulk een eenvoudig algemeen Romeinsch letterschrift, waarin alleen maar gewijzigde klanken door een diacritisch punt worden aangeduid, zal ook practisch algemeen bruikbaar zijn. Het zal even gemakkelijk te schrijven en te lezen zijn, als ons gewoon Europeesch, Romeinsch of Italiaansch schrift. Het zal niet overladen zijn met allerlei fijne onderscheidingsteekentjes, gelijk de letters van het standard-alphabet van Prof. Lepsius, zoodat het schemert voor het gezigt. Men zal het ook op elke goede drukkerij kunnen laten drukken, met elke, grooter of kleiner, lettersoort, die men maar verkiest. Er wordt niet een kostbaar stel van meer dan 180 bijzondere druktypen toe vereischt, zooals tot het drukken met het standard-alphabet van Prof. Lepsius (en dat dan nog maar voor één lettersoort van één grootte, alleen voor cursijf en zonder kapitalen): de drukker heeft zich bij zijn andere letters niet anders aan te schaffen, dan eenige weinige letters met een punt er onder of boven (dat niet te fijn mag wezen); en des noods, — wanneer het alleen maar te doen is, om in een werk enkele woorden, daar zulke letters met een diacritisch punt in voorkomen, te drukken, — dan zal men zich ook kunnen behelpen door een punt boven een letter in de interlinie te plaatsen, en een letter, die met een punt er onder gemerkt zou moeten worden, in Romeinsch schrift cursijf en in cursijfschrift Romein te laten drukken. Op deze wijze wordt ook volkomen genoegzaam, en alleen maar minder fraai, een gewijzigde klank en uitspraak aangeduid.

De kennis van de bijzondere aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden, die in de verschillende bekende talen in gebruik zijn, is niets anders dan de kennis van de onderscheidene wijze, waarop zij door het spraakorgaan gevormd en voortgebracht worden; en hiertoe is het natuurlijk een noodzakelijk vereischte, genoegzaam bekend te zijn met hetgeen de physiologie ons leert van de inrigting en werking van de verschillende deelen van het spraakorgaan. Dit zijn namelijk:

vooreerst het *strottenhoofd* (de *larynx*) in de keel, bij mannen van buiten zichtbaar aan de zoogenaamde adamsappel, en waarin de *stembanden* (de *chordae vocales*) het eigenlijk gezegde stem orgaan zijn, waarmee het eigenlijk gezegde stem geluid (de *vox humana*) gevormd wordt door een trillende beweging van de gespannen stembanden bij een met matige kracht uit de borst daar doorheen gedrevene ademstroom. — Het strottenhoofd kan gesloten worden door het elastische *strotklepje* (de *epiglottis*). Dit doen wij bij het slikken, om te verhoeden, dat hetgeen wij inslikken, niet in de verkeerde keel komt, zooals men het noemt (niet in de *larynx*, maar in de slokdarm of *pharynx*): maar wij doen dat ook bij het vormen van sommige spraakgeluiden.

dan, daarboven, de *gorgel* of *keelholte* (de *faucies*, in het Duitsch *der Rachen*), ook wel de achtermond genoemd, — de holte achter de mond, namelijk achter de *keelengte* (de *isthmus faucium*), zooals die achter in de mond vóór een spiegel zichtbaar is, en die vernaauwd, of ook geheel gesloten, kan worden. — Boven in de keelholte bevinden zich de *choanen*, twee buizen tot verbindingskanalen van de keelholte met de *neusholte*, die zich boven het gehemelte bevindt, — kanalen voor de adem bij het in- en uit-ademen door de neus, en bij het spreken tot het vormen van alle neusklanken, door het

gevormde geluid in de neusholte te laten resonneren. Zij worden dan open gehouden, maar bij de vorming van de andere klanken gesloten.

eindelijk de *mónd* of *mondholte* met zijr welbekende deelen: de beweegbare tong, lippen en wangen; — de met hun wortels in de tandkassen (de *alvéolen*) van de boven- en beneden-kaak geplante tanden; — het beenig, met het bovenste kaakbeen verbonden gewelf van de mondholte, het hard gehemelte genaamd, en het vervolg daarvan, het zacht gehemelte, dat gevormd wordt door een verlenging van het vlies, waarmee het beenig gehemelte beneden in de mond en boven in de neusholte bekleed is, en dat als een gordijn of zeil kan neêrhangen en opgehaald worden, waarom het ook wel het *velum palati*, in het Duitsch der Gaumensegel, genoemd wordt. Het eindigt in de huig (de *uvula*). —

Deze physiologische kennis van het spraakorgaan is voor de kennis en verklaring van de *physis*, de natuur en aard, van de verschillende spraakgeluiden een eerste en noodzakelijk vereischte: het is, zooals het wel, en teregt, genoemd is, de *physiologische basis* of grondslag, waarop die kennis en verklaring berusten moet: maar tot de kennis van de bijzondere wijze, waarop ieder van die spraakgeluiden, ieder bijzondere vocaal of consonant, door dat spraakorgaan gevormd en de klank er van teweeggebracht wordt, — tot de kennis van de *physis* van ieder bijzonder spraakgeluid, — wordt meer vereischt, dan een physiologische kennis van het orgaan. Daartoe wordt vereischt een naauwkeurige, exacte waarneming en proefneming van hetgeen er bij de vorming van ieder bijzonder spraakgeluid in het spraakorgaan plaats heeft, bij andere personen en vooral bij zich zelf. — De waarneming geschiedt door middel van het gezigt, — bij zich zelf vóór de spiegel, — en van het gevoel, dat daartoe door

oefening verfijnd worden kan en moet, daar het anders ligt kan bedriegen. Met het gezigt kunnen alleen bewegingen van het spraakorgaan worden waargenomen: maar bij de vorming van vele spraakgeluiden is het gezigt belemmerd of zelfs geheel onmogelijk; en altijd is toch dat, wat alleen gevoeld kan worden, het voornaamste, dat eigenlijk de klank teweegbrengt. De vorming van de keelklanken, waarvan men anders niets zien kan, is door middel van een kunstig ingerigte keelspiegel waargenomen door Prof. Czermak, die zijn waarnemingen daaromtrent heeft medegedeeld in de *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften, mathematisch-naturwissenschaftliche Classe, Band XXIX, S. 557* flgg. en met die waarnemingen stemt hetgeen daarvan gevoeld kan worden, volkomen overeen.

Met het gehoor kan de wijze, waarop een spraakgeluid in en met het spraakorgaan gevormd wordt, natuurlijk niet worden waargenomen. Het gehoor verneemt alleen als onderscheidene klanken de verschillende door het spraakorgaan teweeggebrachte en het gehoororgaan bereikende trillingen van de lucht. Maar toch is een goed geoefend gehoor zeer dienstig, om het onderscheid op te merken tusschen na verwante en bijna gelijkkluidende, maar toch verschillende en op een verschillende wijze door het spraakorgaan gevormde, klanken, zooals tusschen de Fransche *c* en *s* in *ce*, *ci* en *ça*, en in *se*, *si* en *sa*, — tusschen de Fransche *ch*, de Engelsche *sh* en de Hoogduitsche *sch*, — en tusschen de Fransche, Italiaansche en Engelsche *v* en de Duitsche *w*. Die zulke klanken met het gehoor niet onderscheidt, zal er ook geen onderscheid tusschen maken in de uitspraak, en er de verschillende *physis* niet van kunnen onderkennen.

Van veel dienst is daarom ook een van de natuur verkregen en van de vroege jeugd af aan geoefende buig-

zaamheid van het spraakorgaan, om namelijk vreemde klanken, die in de eigen moedertaal niet voorkomen, ook zulke, die men alleen maar uit naauwkeurige beschrijvingen kent, zelf te kunnen vormen, en dus tot een voorwerp van zijn eigen waarneming te kunnen maken.

Zeer weinig nut daarentegen is bij het onderzoek naar de aard en natuur van de verschillende spraakgeluiden te verwachten van de kennis van de klankverwisselingen, die er in de uitspraak van de verschillende talen en tongvallen plaats hebben. Ligt zal men namelijk onderstellen, dat twee spraakgeluiden, die zoo in de uitspraak met elkander verwisseld worden, ook natuurlijk eenige overeenkomst met elkander moeten hebben in de wijze, waarop zij gevormd worden door het spraakorgaan. Maar deze onderstelling is al te faalbaar, dan dat men er eenigzins op zou kunnen bouwen: want men vindt in de talen ook dikwijls zulke letterklanken met elkander verwisseld, die in de wijze, waarop zij gevormd worden, toch zeker niets met elkander gemeen hebben; zooals bij voorbeeld de tandspiritus *s* met de tongtriller *r*, of de lipletter *p* met de *k*, die gevormd wordt door een klemming van de tong achter tegen het gehemelte. Zulke klankverwisselingen in de talen moeten dus een andere oorzaak hebben, dan natuurlijke verwantschap, en moeten, zoo mogelijk, uit andere oorzaken verklaard worden. — Dat bij voorbeeld de Lacaedemoniërs en andere Aeolische en Dorische Grieken aan het einde van een woord in plaats van een *s* veelal een *r* uitspraken, en dus bij voorbeeld *híppor* zeiden in plaats van *híppos* (paard); dat zal wel op deze wijze te verklaren zijn. In die dialecten wierd in plaats van de tandspiritus *s* veelal, door de tanden niet genoeg te sluiten, de keelspiritus *h* uitgesproken, zoodat men bij voorbeeld *páha* zeide in plaats van *pása* (alle); en zooals ook het Grieksche *heptá* (zeven) ontstaan is

uit het Sanskritsche *sāpta* (in 't Latijn *septem*). Voor *hippos* heeft men dus eerst *hippōh* uitgesproken: maar, daar een *h* zich aan het einde van een woord zoo moeilijk laat uitspreken, zoo sprak men er de zoogenaamde gebräauwde *r*-klank, de *ṛ* of *rh*, voor uit, en zeide *hipporh*. — Zoo zou ook in het Germaansch uit *was*, *ik was*, van *wezen*, eerst *wàh*, vervolgens *warh*, en dan *war* of *waar* (*ich war*, *wir waren*, ook in het Hollandsch *wij waren*), ontstaan kunnen zijn: maar in dit woord behoort de *s* niet tot de grondvorm (zooals blijkt uit het Sanskritsche *du* en het Engelsche *to be*, het Hollandsche *ik ben*, het Duitsche *ich bin*), en is dus *war* en *was* beide uit *wàh* ontstaan. In het Friesch zegt men *ik wjih*, even als *ik stjih* van *staen*, voor *staën* of *staken*, het Duitsche *stehen*. — Uit het Latijn haalt men gewoonlijk als voorbeeld van de verwisseling van *r* en *s* het woord *honor* en *honos* aan: maar *honos* is in plaats van *honors*, zooals *pes* voor *peds* en *vas* voor *vads*, en de *s* in de uitgang van de Nominatief.

De verwisseling van de *p* met de *k* is niet zeldzaam in het Javaansch. In plaats van *pijambak* (*alleen*, *zelf*) zegt de Javaan dikwijls *kijambak*, en voor het Hollandsche *pistool* zegt hij *kistul* of *kestul*. Even zoo wordt voor de zachtere *b* dikwijls een *g* door hem uitgesproken, zoodat hij veelal *gandéra* zegt voor het Portugesche *bandeira*. Dit laat zich gemakkelijk verklaren uit de algemeene gewoonte van het betelkauen, daar hij met de betel tusschen de lippen zoo moeilijk die lipletters vormen kan. Maar, waaraan nu in de Indo-europesche talen de verwisseling van die zelfde consonanten is toe te schrijven (zooals in het Latijnsche *quinque*, het Grieksche *πέντε*, Sanskritsch *pantja*, en andere meer), dat laat zich niet zoo gemakkelijk begrijpen: maar in alle geval kan het niets bewijzen voor een natuurlijke verwantschap van

die lip- en gehemelte-letters in de wijze, waarop zij in en door het spraakorgaan gevormd worden *). Dat, als men een palatale consonant in plaats van een labiale uitspreekt, dan voor een *p* een *k*, maar voor een *b* een *g*, wordt uitgesproken, dat heeft zijn natuurlijke oorzaak, omdat namelijk de *p* en *k* beide harde, en *b* en *g* beide zachte consonantgeluiden zijn: maar iets anders, dat aanleiding zou kunnen geven tot hun verwisseling in de uitspraak van een woord, hebben zij niet met elkander gemeen.

Gaan wij dan nu over tot een naauwkeurige beschouwing van de onderscheidene *physis*, natuur en aard, van de verschillende klanken of spraakgeluiden, die door het menschelijk spraakorgaan gevormd worden en in de verschillende ons bekende talen voorkomen, om dan tevens te zien, hoe al die verschillende klanken en spraakgeluiden op een eenvoudige wijze met Europeische, en wel Romeinsche, letters beteekend, of door een diacritisch teeken onderscheiden kunnen worden.

Het eerste onderscheid, dat wij in die verschillende klanken of spraakgeluiden opmerken, is het bij allen, die maar lezen geleerd hebben, welbekende onderscheid tusschen *vocalen* en *consonanten*, in het Hollandsch *klinkers* en *medeklinkers*, in het Duitsch *Selbstlaute* en *Mitlaute*, genoemd, — de twee verschillende elementen van alle gearticuleerde klanken, of syllaben, zooals wij die gewoon zijn te noemen, en waaruit de woorden bestaan. In de Hollandsche benamingen (*klinkers* en *medeklinkers*) worden beide als klanken beteekend, in de Deutsche

*) Juiste opmerkingen over de oorzaken van de klankwisselingen in de talen kan men vinden in Max Müllers *Lectures*, 2 ser., p. 160 sqq.

(*Selbstlaute* und *Mitlaute*) beide als geluiden: maar in de Latijnsche benamingen *vocalen* en *consonanten* wordt onderscheid gemaakt tusschen *vox*, dat is stem of stemgeluid, en *sonus*, dat is klank of geluid in het algemeen. Doch op dit onderscheid berust het wezentlijk verschil, dat er tusschen een vocaal of consonant bestaat, toch niet: want ook een aantal consonanten worden gewoonlijk met stemgeluid uitgesproken, zooals bij voorbeeld de *m* en *n*; terwijl daarentegen de vocalen niet juist noodzakelijk als stemgeluiden, maar ook zonder de klank van de eigentlijke stem, gevormd en uitgesproken kunnen worden.

Onder stem (*vox* of *vox humana*) wordt namelijk in de eigentlijke zin van het woord alleen verstaan de stem, waarmee men zingt en luid spreekt, — de stem, waaraan bij het zingen of spreken een hooger of lager toon of accent gegeven kan worden, en dus alleen de stem met toon, die men in het Hoogduitsch die betonte *Stimme* kan noemen: — maar hetzelfde woord stem (of *vox*) wordt ook in een ruimere zin gebruikt van alle spraakgeluid: want men spreekt ook van een fluisterstem (*vox clandestina*), een door het spraakorgaan gevormd geluid, waarmee men wel spreken, maar niet luid spreken en niet zingen kan, omdat er geen toon of accent aan gegeven kan worden. Van iemand, die niet luid spreken noch zingen, maar toch wel fluistereu kan, zegt men evenwel, dat hij zijn stem verloren heeft: — dan gebruikt men het woord weêr in zijn eigentlijke meer bepaalde zin.

Het stemgeluid in deze meer bepaalde zin, de stem met toon, wordt teweeggebracht, wanneer men de lucht of adem uit de borst door de stemspleet in het strottenhoofd tusschen de min of meer strak gespannen elastische stembanden heendrijft, met die bepaalde mate

van kracht, dat de gespannen stembanden, gelijk snaren, in een genoegzaam snel trillende beweging gebracht worden, om door het gehoor als geluid vernomen te worden (want de trilling van de lucht wordt eerst als laagste toon verneembaar voor het gehoor bij een slingering van zestien malen heen en weêr in een seconde). Men hoort dat, naar mate van de snelheid van de trilling hooger of lager, stemgeluid bij een zacht gekreun, of wanneer men de mond voor de uitspraak van een *m* of *n* houdt afgesloten, en dan de adem met een matige kracht uit de borst tegen die afsluiting aan drijft. Dan hoort men de trilling van de stembanden als een zacht gebrom in de keel en mond tegelijk met een resonantie in de neusholte.

Met dit stemgeluid worden bij het luid spreken de meeste spraakgeluiden, en bij het zingen alle tonen, voortgebracht: doch bij eenige spraakgeluiden zwijgt dat stemgeluid. Zoo bij alle zoogenaamde harde consonanten, zooals de *k*, *p*, *t*, *s* en *f*. Wanneer namelijk de adem met een bijzonder sterke kracht door de stemspleet gedreven wordt, zooals bij de uitspraak van een *s*; dan wijken de stembanden van elkander terzijden, en openen zich voor die harde ademstroom, zoodat er geen hoorbare trilling van de stembanden, en dus geen eigenlijk gezegd stemgeluid, veroorzaakt wordt. Maar dan veroorzaakt toch het strijken van de ademstroom door de stemspleet en verder door de keel- en mond-holte, vooral dáar waar de doorgang het nauwst is, door zijn schuring een zeker gesuis of geruisch, — en dus ook een geluid, maar een dof geluid, doffer als dat van de trilling van de stembanden, en — toonloos. Aan dat gesuis of geruisch, bij voorbeeld, dat bij de uitspraak van een *s* het sterkst als gesis door de tegen elkander geslotene tanden gehoord wordt, kan men geen hooger of lager toon, geven: men kan er dus ook niet meê zingen; maar zeer wel met dat ge-

brom in de keel- mond- en neus-holte, dat men maakt, zooals zoo even gezegd is, wanneer men de mond voor de uitspraak van een *m* of *n* houdt afgesloten, en dan de adem met een matige, niet te sterke kracht door de keel in de mond drijft. — Men hoort datzelfde doffe, toonlooze geluid ook na een woord, dat op een harde stomme medeklinker uitgaat, zooals het woord *kop*, *tak* en *blinkt*, wanneer de ontsluiting van de mond plotseling en met eenige snelheid plaats heeft. Bij woorden, zooals *fok* en *stomp*, die met een *f* of *s* aanvangen en op een harde stomme consonant uitgaan, hoort men dat geluid beide vóór en áchter het woord.

Alléén met dit *ademgeluid*, zooals men dat toonloos gesuis of geruisch van de adem, in onderscheiding van het eigentlijke *stemgeluid*, noemen kan, spreken wij, wanneer wij fluisterend spreken, en dan wordt het, zooals gezegd is, ook wel fluisterstem genoemd. De stembanden worden daarbij, zooals met de keelspiegel waargenomen is, op een bijzondere wijze vanéén getrokken en vastgezet, — blijkbaar om te beletten, dat zij bij het vormen van die spraakgeluiden, die bij het luid spreken van stemgeluid vergezeld gaan, zullen meêklinken. Met dat ademgeluid worden, als wij fluisteren, alle spraakgeluiden, ook de vocalen *a*, *é*, *i*, *o* en *u*, gevormd. Doch ook, wanneer wij luid spreken, wordt niet alleen elke harde consonant met dat ademgeluid, zonder stemgeluid uitgesproken, maar ook wel, even als met één van de andere vocalen, een gearticuleerde klank of syllabe er meê gevormd. Zoo is bij voorbeeld in het woord *edele* de vocaal in de middelste lettergreep niets anders dan dat ademgeluid. Dit heeft evenwel alleen plaats in geheel toonlooze lettergrepen, en wanneer men op een gewone toon spreekt: want, als wij met stemverheffing spreken, zooals wanneer men een groot lokaal te

overspreken heeft; dan wordt ook zulk een anders doffe klank van het ademgeluid, als die vocaal in de middelste lettergreep van het woord *edde*, een heldere met stemgeluid uitgesprokene klank, even goed als de vocalen in de eerste en de laatste lettergreep, die anders gewoonlijk alleen met toon worden uitgesproken. —

Wanneer de vocaalklanken *a, é, i, o, u*, met de fluisterstem uitgesproken worden en dus niets anders zijn dan ademgeluiden; dan hebben zij ook wel, even als alle klanken in de natuur, een zekere hoogte van toon, en wel ieder een verschillende en bepaalde (de *i* de hoogste en de *o* de laagste): maar wij noemen ze dan toch toonloos: want, als wij van de toon van spraakgeluiden spreken; dan bedoelen wij niet de hoogere of lagere toon, die zij van zelfs hebben als natuurklanken, maar de hoogere of lagere toon, die er bij het luid en geaccentueerd spreken, of bij het zingen, door het stemorgaan aan gegeven wordt. —

Beide, het stemgeluid zoowel als het ademgeluid, is op zich zelf een onbepaalde klank, en wordt daarom, wanneer er een gearticuleerde klank of lettergreep meê gevormd wordt, de *onbepaalde klinker* of *vocaalklank*, in het Hoogduitsch *der unbestimmte Vocal*, in het Engelsch van Lepsius *the indistinct vowel-sound* genoemd. In het schrift van sommige talen, zooals het Javaansch en Hebreeuwsch, heeft men voor die klank een bijzonder schrijfteeken: in ons Europeesch Romeinsch schrift ontbreekt het ons daaraan. Gewoonlijk schrijven wij daarvoor een *e*, zooals in de twee laatste lettergrepen van het woord *edele*, waarin de letter *e* in de middelste lettergreep de onbepaalde klank van het toonlooze ademgeluid, en in de laatste het onbepaalde stemgeluid, moet beteekenen. Maar ook dikwijls, waar wij een andere bepaalde vocaal schrijven, geven wij daaraan in de gewone uitspraak die zelfde onbepaalde klank; bij voorbeeld aan de *a* in *testament*, aan de *o* in

korporaal, aan de *i* in *matige*, en zelfs aan *ij* in *lelijke*, *goetlijke*, *schaadlijke*, en in vele dergelijke woorden. Ook is de klank, die wij zoo gewoonlijk met een *e* schrijven, niet de vocaal *e*, geen *é*- of *ê*-klank, zooals in de eerste lettergreep van het Hollandsche *beters* en het Duitsche *bessers*. Het is evenmin een *a*, of een *o* of *i*, en allerminst een Hollandsche *ij*. Het is geen toonlooze *e*, zooals men het veelal noemt, geen *é*, zooals in het woord *metaal*, het Fransche *métal*. Wij kunnen dit woord wel met die onbepaalde vocaalklank uitspreken, en *mëtaal* zeggen: — op deze wijze, door een *e* met een kapje er boven, zal ik namelijk voortaan deze klank beteekenen: — maar *zôo* is het niet meer de *é*-klank, zooals in het Fransche *métal*, maar de klank van de Fransche zoogenaamde *e-muet*, zooals bij voorbeeld in het woord *retour*. *Zôo* is het een klank, die veelmeer overeenkomt met die van de korte scherpe *i*, zooals in het Hollandsche en Engelsche *wit*, zoodat men naar die uitspraak ook *mittaaal* zou kunnen schrijven. — De waarheid is, dat het evenmin een *i*, als een *e* of eenige andere bepaalde vocaal is, maar een onbepaalde, indistincte, vocaalklank, die wij gewoonlijk, ofschoon niet altijd, alleen maar daarom met een *e* schrijven, omdat wij er geen bijzonder letterteeken voor hebben, en omdat men gemeend heeft, dat de klank wel het naast aan die van een korte, vluchtige *e* komt.

Het is ook juist niet een toonlooze klinker. In de laatste lettergreep van een woord als *edele*, en in de eerste van een woord als *begeleid* of *gepolijst*, is het een geaccentueerde klinker, die door verhooging van toon, met een halve klemtoon, wordt uitgesproken. Zoo ook in het Fransch, als men zegt *dites-le!* of *écoutez-le!* dan wordt op de *é*-klank van het woordje *le* zelfs het hoofdaccent gelegd. — Toonloos is de vocaal *é* alleen dan, wanneer hij alleen met het ademgeluid gevormd wordt, zooals ook de andere vocalen dikwijls toonloos alleen met het

ademgeluid gevormd en uitgesproken worden; bij voorbeeld de *a* in *manier* en *laveren*: maar wordt de klank van het ademgeluid verhoogd en verhelderd door de trilling van de gespannen stembanden in het stemorgaan; dan is de *è* een geaccentueerde vocaal; bij voorbeeld in de laatste lettergreep van *edele*, even goed als de korte, scherp afgebroken *e* in de laatste lettergreep van *edelhert*, en de korte, scherp afgebroken *a* in *edelman*.

Ook is het niet juist uit zijn aard een korte vocaal. Men kan hem in de uitspraak zoo lang aanhouden, reken en uithalen, als men maar wil; en men spreekt hem ook werkelijk als een lange klinker uit, als men in het Fransch zegt: „*Écoutez-le!*” Hoe lang wordt die klank *è*, zooals in het Hollandsche of Fransche *de*, niet dikwijls uitgehaald in de zang! — En in het Javaansch, waarin die klank zoo menigvuldig is en met een eigen vocaalteeken geschreven wordt, legt men op een lettergreep met die klinker even goed als op elke andere de klemtoon, die in het Javaansch, even als in het Fransch, door verlenging wordt uitgedrukt, en zegt bij voorbeeld met nadruk *inggih lèr.è.s* (*ja recht!*), met een in beide lettergrepen, maar vooral in de laatste, slepende en gerekte *è*-klank, die door deze verlenging evenwel in het minst niet de klank van een *é* krijgt.

Het is dus geen korte toonlooze *é* die indistincte klank van het adem- of stem-geluid: maar ook geen *a*, *i* of *u*, ofschoon de klank er dikwijls meer naar zweemt, dan naar een *é*: — het is een onbepaalde vocaal-klank. — De bepaalde vocaalklanken, de *a*, *e*, *i*, *o*, *ou* en *u* (de beide laatste uit te spreken zooals in het Fransch), worden namelijk gevormd door een bepaalde dispositie van het mondkanaal, zooals ieder voelen kan, die deze vocalen na elkander uitspreekt. Voor ieder van deze vocalen zetten wij de mond op een bepaalde bijzondere wijze,

zoodat wij er een bijzondere vorm aan geven. Zoo zetten wij op het strottenhoofd, dat men met het mondstuk van een blaasinstrument vergelijken kan, telkens een anders gevormde klankbuis, waardoor het onbepaalde stem- of adem-geluid een bijzondere wijziging ondergaat, die wij met het gehoor als een *a*-, *e*-, *i*-, *o*-, *ou*- of *u*-klank onderscheiden.

Maar, daar nu deze klankbuis, het mondkanaal, toch altijd de één of andere vorm moet hebben; wordt dan het op zich zelf onbepaalde stem- of adem-geluid, bij zijn doorgang door die klankbuis, niet altijd van zelfs een bijzonder gewijzigde en dus op een bijzondere wijze bepaalde klank? — Zeker! dit kan niet anders: en vandaar dan ook, dat die onbepaalde, indistincte vocaalklank, hoe indistinct of onduidelijk die ook wezen mag, toch altijd naar één van de bepaalde vocaalklanken, naar een *a*, *e*, *i*, *o*, *ou* of *u*, — naar de ééne ten minsten meer als naar de andere, — zweemt, en moet zwemen. En, daar wij bij de uitspraak van een gearticuleerde klank de mond altijd op een bijzondere wijze voor ieder bijzondere medeklinker moeten zetten: zoo kan het ook niet anders, of het stem- of ademgeluid verkrijgt ook daardoor altijd een min of meer bepaalde klank. In een woord als *wasēm*, bij voorbeeld, krijgt de *ē*-klank in de laatste lettergreep door de beweging van de lippen tot het vormen van de *m* vanzelfs een klank, die naar de korte scherpe Hollandsche en Engelsche *u* zweemt; nog meer en duidelijker in een woord zooals het Javaansche *gëlēm*, *sērēp* of *lērēb*, als zulk een woord geaccentueerd wordt uitgesproken.

Maar — tot het vormen van een bepaalde en distincte vocaalklank, zooals een duidelijke *a*, *e* of *i*, doen wij toch nog iets meer, dan dat wij aan het mondkanaal een bijzondere vorm geven. Wanneer de mond voor het vormen van een bepaalde vocaalklank gezet wordt,

dan wordt ook een bijzonder gedeelte van dit spraakorgaan elastisch gespannen, en zoo, als het ware, bepaaldelijk gestemd, om met het stem- of ademgeluid meê te klinken, en de onbepaalde klank daarvan zóo te wijzigen, dat het deze of die bepaalde klank wordt. Duidelijk voelt men die elastische spanning achter in de mond, wanneer men een *a* uitspreekt, duidelijk de spanning van het voorste gedeelte van het gehemelte bij de uitspraak van een *i*, en van het achterste gedeelte van het gehemelte, als men niet een *i*, maar een *e*, wil vormen. — Bij de physiologische verklaring van de vocaalklanken is op deze elastische spanning van een gedeelte van het mondkanaal, die tot het vormen van ieder vocaal vereischt wordt, tot hiertoe geen achtgeslagen; en toch is het daardoor alleen, dat de vocalen *a*, *e*, *i* enz., zelfs bij het fluisterend spreken zich zoo duidelijk als klanken van het ademgeruisch onderscheiden. Al wordt aan de mond geheel dezelfde vorm gegeven als bij de uitspraak van een *i*, maar daarbij niet tevens het voorste gedeelte van het gehemelte elastisch gespannen; dan wordt met een door het mondkanaal gedreven ademstroom geen *i*-klank teweeggebracht, maar slechts een indistinct adem- of stem-geluid, een *æ*-klank. En deze klank is ook wel een vocaalklank, een bijzondere in het spraakorgaan gevormde klank, waarmee, even goed als met de andere vocalen, gearticuleerde klanken of lettergrepen gevormd worden, maar die teregt de onbepaalde of indistincte vocaalklank genoemd wordt, omdat daarvoor niet een bepaald gedeelte van de mond elastisch gespannen en gestemd, maar de geheele mond zoo lax als mogelijk gehouden wordt, om de klank van het adem- of stem-geluid zoo min als mogelijk te wijzigen.

En zoo laat zich ook gemakkelijk begrijpen, hoe een bepaalde vocaal, vooral in een toonlooze lettergreep en bij

het spreken op een lage toon, in de uitspraak zeer ligt een onbepaalde of indistincte vocaalklank kan worden, zoodat men bij voorbeeld *testèment* en *korpèraal* zegt, in plaats van *testament* en *korporaal*. De oorzaak is namelijk geen andere dan een te zwakke spanning van dat gedeelte van het spraakorgaan, dat voor een duidelijke uitspraak van een bepaalde vocaalklank elastisch gespannen moet worden. In het schrift kan zulk een laxe uitspraak van een bepaalde vocaal beteekend worden door een kapje boven de vocaal te schrijven. Zoo kan men bij voorbeeld *Sāmarang* schrijven, en zoo tevens aanduiden, dat de eerste lettergreep zonder accent moet worden uitgesproken. —

Brücke heeft aangemerkt, dat men die zoogenaamde onbepaalde of indistincte vocaal ook wel *dáar* heeft meenen te hooren, waar in 't geheel geen vocaal uitgesproken en eenvoudig twee consonanten bij elkander gevoegd worden, zooals in de Hollandsche en Duitsche woorden *arm* en *halm*, het Engelsche *schism*, en andere meer. Zoo ook in het Engelsche *written* en het Duitsche *bitten*, dat in één lettergreep als *writn* en *bitn* wordt uitgesproken. Bij zulk een uitspraak van deze twee laatste woorden is een vocaal tusschen de *t* en de *n* zelfs een bare onmogelijkheid, zegt hij, daar de tong tusschen de *t* en de *n* zijn positie niet verlaat, en dus de *n* aan de *t* niet door tusschenkomst van een vocaal, maar eenvoudig met opening van de choanen, wordt toegevoegd. — Maar, wat is het dan, dat men tusschen zulke twee consonanten toch hoort? „Hier ist” zegt hij „der sogenannte unbestimmte Vocal nichts als der „Ton der Stimme selbst.” En dit is zeker zeer waar: maar is dan niet *der Ton der Stimme*, of, zooals hij elders het uitdrukt, *das Tönen der Stimme*, — het hoorbare trillen van de stembanden in de keel, — een *sonus vocis*? en mag die dan niet een *sonus vocalis* of *vocaalklank* genoemd worden? — Het onderscheid tusschen *bitn* en *bitten* ligt

niet in de verschillende aard van het stemgeluid, dat tus-
schen de *t* en de *n* gehoord wordt, maar daarin, dat men
bitten in één lettergreep uitspreekt, en niet, zooals bij de
uitspraak van *bitten*, in twee lettergrepen verdeelt of arti-
culeert, door met de vorming van de *t* niet alleen de
voorafgaande *i*-klank af te sluiten, maar tevens met dezelfde
positie van de mond een nieuwe lettergreep met een nieuwe
voortstuwung van de adem aan te vangen. Zoo wordt
ook het Duitsche *Herbst* (het Hollandsche *herfst*) in één
lettergreep uitgesproken, ofschoon achter de *b* zeer duide-
lijk een ademgeruisch, en dus een onbepaalde vocaalklank,
gehoord wordt; en het Engelsche *harvest* wordt wel als
tweelettergrepig geschreven, en de *z*-klank ook wel duide-
lijk bij de uitspraak gehoord, maar het wordt toch even-
eens als éénlettergrepig uitgesproken, daar het niet tus-
schen de *r* en de *v* in twee lettergrepen verdeeld of gearticuleerd
wordt. —

Omtrent de zoogenaamde onbepaalde of indistincte vo-
caalklank *z* is eindelijk nog op te merken, dat daarmee
ook in het Sanskritsch twee klankteekens uitgesproken moe-
ten worden, die men gewoon is, in navolging van de En-
gelschen, en ten gevolge van de zoo gebrekkige spelling
in het Engelsch, met Europeesche letters *ri* en *li* te schrij-
ven. Maar daarbij wordt aangemerkt, dat men de *i* dan
uit moet spreken als de naauwelijks hoorbare *i* in de mid-
delste lettergreep van het Engelsche woord *merrily*: en
wat is dit anders dan de zoogenaamde toonlooze *e*, zooals
in het Fransche voorvoegsel *re* in *retour* of *revenir*, en in
de eerste lettergreep van het Fransche woord *leçon*? —
Men heeft in het Sanskritsche schrift ook nog een schrijf-
teeken voor een lange *ri* (*rē*)-klank, waarmee de Euro-
pesche grammatici verlegen zitten, daar zij niet begrijpen
kunnen, hoe zulk een *z*-klank, als in de middelste letter-
greep van het Engelsche *merrily*, in de uitspraak ver-

lengd zou kunnen worden. Sommigen hebben die lange *ri* dan ook maar als een louter verzinsel van de Indische grammatici beschouwd. Maar boven (bl. 223) is immers opgemerkt, dat men de klank *ṛ* even goed, als elke andere vocaalklank, in de uitspraak aanhouden en dus verlen-gen kan. In het Sanskritsch heeft dit plaats om de gram-matische vorm. Gelijk men van *sjiwa* en *kawi* in de Accusatief van het meervoud *sjiwán* en *kawín* zegt, zoo ook van *brátrē* (ons *broeder*, het Latijnsche *fráter*) in dezelfde naamval *brátrēn*. Waarom zouden wij ook niet in ons *broederen* of *broedren*, dat met dat Sanskritsche woord in vorm overeenkomt, de klank van de laatste lettergreep met klemtoon kunnen aanhouden, indien de analogie van de taal en het spraakgebruik dat zoo meêbrachten? *)

Waarin de physiologische aard en natuur van de be-paalde vocaalklanken *a*, *e*, *i*, *o*, *ou* en *u*, in het algemeen bestaat, is ons reeds gebleken bij de beschouwing

*) In de Sanskritsche grammatica worden deze korte en lange *rē*-en *lē*-klanken als vocaalklanken beschouwd: maar deze beschou-wing heeft zijn grond alleen maar in een confuus begrip van het on-derscheid van vocaal- en consonant-geluiden. Het zijn gearticu-leerde klanken, en dus wat wij lettergrepen noemen. Het Sans-kritsche woord *rēṣi* (*heilige, geheiligde*), bij voorbeeld, begint met de triller *r*, gevolgd door de indistincte vocaal *ē*, gelijk de tweede lettergreep aanvangt met de sibilant *s* gevolgd door de vocaal *i*. — Met meer, of ten minsten evenveel regt, zou men die Sanscritsche *rē*-klank als een bloot consonantgeluid kunnen beschouwen, — na-melijk als het geluid van de tongtriller *r*, maar dat men niet uit-spreken of hoorbaar maken kan, dan doormiddel van een voorafgaande en volgende indistincte vocaalklank, zoodat het de klank *ṛē* wordt; waarvan men evenwel de *ṛ*-klank als iets accidenteels beschou-wen kan, dat er vanzelfs bijkomt. Men kan bijvoorbeeld *broedr* schrijven: maar, spreekt men dit uit, dan hoort men vanzelfs *vóór* en ná de *r* een indistinct vocaalgeluid. Wij schrijven *broeder*: doch bij de uitspraak hoort men niet alleen *vóór*, maar ook ná de *r*, ná de tongtrilling, nog vocaal klank. In de oude Vlaamsche geschrif-

van de onbepaalde, indistincte vocaalklank *ə*. Zij worden gevormd door voor ieder de mond op een bijzondere wijze te zetten, en voor de ééne vocaal dit, voor een andere dat, gedeelte elastisch te spannen. Zoo wordt namelijk de luchttrilling, die veroorzaakt wordt door de schuring van een uit de borst door de keel en mond gedreven ademstroom, door het meêtrillen van dat elastisch gespannen gedeelte zoo versterkt, en tevens gewijzigd, dat het teweeggebracht geluid èn verhelderd, èn door het gehoororgaan als een bepaalde klank vernomen wordt. Zoo worden de verschillende vocaalklanken reeds helder en distinct genoeg om door het gehoor onderscheiden te worden, al is het dat het ademgeluid niet verhoogd en versterkt wordt door de trilling van de gespannen stembanden in de keel, gelijk dit niet plaats heeft bij het fluisterend spreken en, als men op een lage toon spreekt, in vele toonlooze lettergrepen.

De verschillende positie van de mond, waardoor aan het mondkanaal, als aan een klankbuis, een bijzonder gewijzigde vorm gegeven wordt, draagt tot het vormen van

ten vindt men veelal *eenre* geschreven voor hetgeen wij nu *eener* gewoon zijn te spellen; en, dat men dat *eenre* anders uitsprak, dan ons *eener* is zeer te betwijfelen: want men schreef ook wel, zooals wij, *eener*. De uitgang *ər*, zooals in ons *broeder* en het Latijnsche *frâter*, wordt in het Sanskritsch met het teeken voor die klank *ērē* geschreven: maar, of men nu bij de uitspraak de indistincte vocaalklank meer ná, als vóór, de tongtrilling liet hooren; of men meer *brâtrē*, dan wel *brâter*, uitsprak; wie zal het beslissen? Dit is zeker, dat die uitgang niets anders is dan de toonlooze uitspraak van de uitgang *ar*. — In het Javaansche schrift heeft men, in navolging van het Indische, voor die klank ook een bijzonder schrijfteeken, maar geldt het in de uitspraak voor *rē*; en zóó spreekt de Javaan midden in een woord ook gaarne uit in plaats van *ēr*: doch aan het einde van een woord zegt hij nooit *rē*, maar altijd *ēr*, en schrijft dan ook *ēr*: maar — zóó kan men in het Sanskritsch niet schrijven. — Vrg. over deze Indische klank de geleerde verhandeling van Benfey in het tijdschrift *Orient und Occident*, 1864.

de verschillende bepaalde vocaalklanken veel minder bij, dan men tot hiertoe gemeend heeft. Wij kunnen met dezelfde en onbeweeglijk gehoudene positie van de mond zeer goed achter elkander een *a*, *é* en *i* uitspreken. De verschillende vorm of gestalte van de klankbuis draagt veelmeer bij, om aan de klank van de vocalen zulke wijzigingen te geven, als wij met *hol* en *fijn* beteekenen. Voor de vocalen *ó*, *ou* en *ú*, die met de wangen en lippen gevormd worden, moet wel de mond op een bijzondere wijze gezet worden, — anders als voor een *a*: — maar dan is het toch niet de bijzondere vorm van de klankbuis, die de bepaalde klanken van die vocalen te weeg brengt. Wij kunnen zeer goed, als wij de mond gezet hebben voor de uitspraak van een *o*, met dezelfde positie van de mond een *é*-klank vormen, als wij maar het gehemelte, en niet de wangen, elastisch spannen.

Opmerkelijk is het, dat wij met één en dezelfde positie van de mond al de scherpe vocaalklanken, zooals in de lettergrepen *àch*, *èch*, (het Hollandsche) *ik*, *òch* en *ùch* (beide naar de Hollandsche uitspraak, en naar de Duitsche), zoo achter in de mond kunnen vormen, dat daarbij geen gedeelte van de voormond op een merkbare wijze elastisch gespannen wordt, en toch de klanken duidelijk genoeg door het gehoor te onderscheiden zijn. Opmerkelijk vooral is het, dat wij dáar, achter in de mond, zonder behulp van de lippen, zelfs de lipvocaal *u* als scherpe vocaalklank kunnen vormen: want het is toch waar, dat wij zeer goed en duidelijk met opengehouden mond, zonder zamentrekking van de lippen, een woord als *kuch* kunnen uitspreken, — maar niet *kúúr*. Doch hoeveel verschillen ook niet die scherpe vocaalklanken, zooals in *hecht*, *ik*, *och* en *kuch*, van de zachte, zooals in de eerste lettergreep van *edel*, *titel*, *helen* en *kuren*! — Die scherpe vocaalklanken zijn geen verkortingen van de zachte. De

korte *u* in het Fransche woord *mesurer* is even zacht van klank als in *mesure*, *mûr* en *mûrir*. En, als men de scherpe vocaalklanken, zooals in *hecht* en *och*, in de uitspraak verlengt en rekt, zooals men zeer goed doen kan; dan blijven het toch dezelfde scherpe klanken, en worden zij niet zacht, zooals in *hé!* en *ó!* Dan worden het klanken zooals de *ê* en *ô* in de Fransche woorden *bête* en *côte*, van het Latijnsche *bestia* en *costa*.

Die scherpe vocaalklanken *e*, *i*, *o* en *u* zijn werkelijk physiologisch andere vocaalklanken als de zachte *é*, *í*, *ó* en *ú*. Het zijn faucale vocaalklanken, die principaal, eerst en voornamelijk, achter in de mond, en wel, zooals men duidelijk voelen kan, in de keelengte (de *isthmus faucium*) gevormd, en bij het gewone spreken alleen maar met behulp van de voormond soms wat verhelderd en, om zoo te spreken, bijgeholpen worden. De *a* is altijd geheel en al een faucale, achter in de mond, in de keelengte, gevormde klank, niet alleen de scherpe *à*, maar ook de zachte *á* en de lange *â*, die daarom ook in klank van de scherpe *à* niet verschillen: het onderscheid is alleen maar, dat zij niet snel afgebroken worden, zooals de *à*. Tusschen de *á* en *â*, zooals in *dame* en *âme*, is dan ook geen onderscheid van klank, zooals tusschen de *é* en *ê*. — Bij het kunstmatig zingen worden niet alleen de scherpe, faucale vocalen alleen in de keelengte achter in de mond, zonder medehulp van de voormond, gevormd, maar ook de zachte *e*, *i*, *o* en *u*, waarvan dan evenwel ook de klank niet dezelfde is, als wanneer zij, zooals bij het spreken, met de voormond gevormd worden. Het zijn slechts nabootsing van de voormondsvocalen, waarin ook niet alle zangers en zangeressen even gelukkig slagen.

Laat ons thans de physis en vorming van de verschillende vocaalklanken afzonderlijk beschouwen gaan.

Voor de *a*-klanken, *à*, *á* en *â*, wordt, zooals men bij de uitspraak duidelijk voelen kan, de ingang van de achtermond, de *isthmus faucium* of *keelengte* elastisch gespannen, en de vorm van de voormond is daarbij vrij onverschillig, maar moet, als men de *a* zuiver wil uitspreken, lax en ongespannen gelaten worden: want anders krijgt men een tweeklank of gemengde klank. Het is een zuiver faucalc vocaalklank, die dan ook bij het kunstmatig zingen volkomen zuiver kan worden voortgebracht. — De *à* verschilt van de *á* alleen daarin, dat de klank snel afgebroken wordt, òf door het vormen van een medeklinker of andere klinker, zooals in de lettergrepen *ach*, *af*, *an*, *at* en *ai*, òf door het terugtrekken van de adem, zooals in *ah*! De lange *á*, zooals in het Fransche *pâte* en *pâtir*, verschilt ook eigenlijk van de *á* alleen daarin, dat de *á*-klank met een heele of halve klemtoon opzettelijk aangehouden en in evenredigheid van de andere vocalen verlengd wordt: maar bij een langzame uitspraak daalt dan de toon van de stem ligt tot de toonlooze *æ*-klank af, ja, gaat deze toonlooze *æ*-klank zelfs wel in de indistincte *z*-klank over, zoodat het een soort van tweeklank wordt. Dan luidt namelijk het Hollandsche *haan* of Duitsche *Hahn* werkelijk als *haæn* (in één lettergreep).

In de uitspraak van de scherpe *â*-klank kan het gehoor twee nuances onderscheiden, een lagere, zooals in de Hollandsche woorden *mal*, *kalf*, *kat* en *ras*, de Hoogduitsche *Acker*, *machen* en *Mann*, en een hoogere, zooals in de Fransche woorden *mal*, *atelier*, *vache* en *race*, het Hollandsche *katje*, en het Hoogduitsche *all* en *Kalb*. Deze hooger en fijner *â*-klank, die de *à* ook heeft in de tweeklank *ai* (zooals in het Duitsche *Hain*, *Haine* en *Waise*), wordt, zooals men voelen kan, hooger in de keelengte ge-

vormd, en de tong wordt daarbij van achteren een weinig opgeheven. Men mag deze nuance in de uitspraak vrij als iets onwezentlijks beschouwen: maar, waar men het noodig mag achten, de uitspraak in een vreemde taal zoo naauwkeurig als mogelijk te beteekenen, daar kan die hoogere *â*-klank door een diacritisch punt onderscheiden en dus *â* geschreven worden.

Niet minder onwezentlijk is een diepere, holler klinkende uitspraak van de *d* of *â*, zooals bij voorbeeld volgens de tongval van vele Duitschers in het woord *Strasse*, in vergelijking van de Hollandsche uitspraak van het woord *straat*. De oorzaak van deze uitspraak is een verbreeding van de mondholte door een uitzetting van de wangen, gelijk een geluid in een wijde ton holler klinkt dan in een nauwe.

Maar deze buccale *d* of *â*, zooals men hem noemen kan, gaat ligt over in de uit *d* en *o* gemengde klank *â* (zooals in het Engelsche, plat Duitsche en Groningsche *water*), wanneer de wangen bij de verbreeding van de mondholte niet alleen uitgezet, maar ook elastisch gespannen worden. En ook aan de korte *a* wordt wel in de uitspraak deze gemengde *â*-klank gegeven, zooals in de eigenaam *Jan*, en woorden als *dat* en *stal*, in het Friesch en in de Zuidhollandsche volkstaal. — Het best wordt deze gemengde, of liever complexe, klank met *ao*, of met de Zweedsche *â* geschreven, of met *aô*, waar deze klank in een met een consonant geslotene lettergreep lang is, zooals in *kwaôd* voor *kwaad*, en het Friesche *uôd*, voor het Duitsche *alt*, het Hollandsche *oud*, dat ook in de Zuidhollandsche volkstaal nog als *aôd* wordt uitgesproken *).

*) In het Fransch is deze klank met *au* beteekend, niet alleen in woorden, die ook reeds in het Latijn met *au* geschreven wierden en waarin dat gecombineerde letterteeken ook reeds als *â* werd uitge-

Even als deze uit *a* en *ó* gemengde *ä*, zoo heeft men ook een uit *a* en *e* gemengde complexe vocaalklank, die met *ae* of *ä* beteekend moet worden: maar hierover bij de *é*.

Dat de toonlooze *æ* zeer ligt zijn distincte klank in de uitspraak verliest en in de onbepaalde *æ*-klank overgaat, is boven (bl. 226) reeds opgemerkt. De oorzaak is een te laxe spanning van de keelengte. —

Van de mondvocalen zijn de *é* en *í* palatale klanken, die gevormd worden door een elastische spanning van het hard gehemelte, en wel de *é*-klank door een spanning van het achterste, de *i*-klank door een spanning van het voorste gedeelte, dat met de schedel verbonden is, en waardoor bij de uitspraak van een *i* de schedelbeenen voelbaar meêklinken. Bij beide wordt de tong opgeheven, om de passage voor de ademstroom nauwer te maken en daardoor het trillen van het gehemelte te bevorderen. Bij de uitspraak van een *e* wordt het midden van de tong opgeheven, bij de uitspraak van een *i* ook het voorste

sproken, bij voorbeeld in *cause*, het Latijnsche *causa*; maar even zoo ook, waar de *ä*-klank uit *al* ontstaan is, zooals in *autre* van het Latijnsche *alter*. Met een *o* is de klank geschreven in *or*, van het Latijnsche *aurum* (doch weêr met *au* in *aurore*, Lat. *aurora*). In de tegenwoordige Fransche uitspraak is de *ä*-klank van de *au* bijna geheel door de zuivere mondvocaal *ó* vervangen: men hoort evenwel ook nog wel *câzè* en *âiër* zeggen voor *cause* en *autre*. — Ook in het Arabisch wordt de diphthong *aw* gewoonlijk als *ä* uitgesproken, en het is zeer waarschijnlijk, dat het ook in het Gothisch deze complexe klank is, die in het schrift met *au* beteekend wordt. — In het Sanskritsch is zeker ook de zoogenaamde lange *o* niet de zuivere *ó*, maar de complexe klank *ä*, al is het dat de Brahminen hem tegenwoordig niet zoo uitspreken: want, als in de verbuiging deze vocaal door een andere vocaal gevolgd wordt, verandert hij in *aw*; zooals ook in het Gothisch bij voorbeeld *naus* (uit te spreken als *nads*) in de Genitief *navis* wordt.

gedeelte. Hoe naauwer de passage gemaakt wordt, des te fijner wordt de klank.

De *é* en *í*-klanken zijn voor het gehoor twee verschillende klanken, maar toch physiologisch zoo na aan elkander verwant, dat zij slechts als twee verschillende wijzigingen van één vocaalklank beschouwd kunnen worden, — van die palatale vocaalklank, die teweeggebracht wordt door een gelijke spanning van het geheele mondgewelf en waarin het gehoor de *é*- en *í*-klank niet onderscheiden kan; — een vocaalklank, die men vergelijken kan met de oranje kleur, waarin rood en geel te zamen slechts één kleur uitmaken, maar die voor twee nuances vatbaar is, waarvan de *ééne*, waarin het geel de overhand heeft, niet meer als oranje, maar als geel, en de andere, waarin het rood de boventoon heeft, ook niet meer als oranje, maar als rood, ons voorkomt. Daar nu eenmaal *é* en *í* in de talen twee in de wijze van vorming en voor het gehoor verschillende vocalen zijn, zoo is die algemeene ongedeelde palataalklank, waarin beide maar één klank uitmaken, als bijzondere vocaalklank niet in gebruik, maar wordt toch nog wel eens onwillekeurig in de plaats van *é* of *í* voortgebracht. Zoo spreekt de Javaan een woord als *ínggal* en *kímdwon* zeer dikwijls zoo uit, dat men niet onderscheiden kan, of hij *ínggal* en *kímdwon*, dan wel *énggal* en *kémáwon*, zegt. Hij zelf kan het niet onderscheiden, en schrijft dus ook nu eens met een *i*, dan eens met een *e*. In het Arabische schrift heeft men voor beide maar één vocaalteeken, dat zoowel voor de *é* als voor de *í*-klank geschreven wordt. Even zoo, naar het schijnt, in het Sanskritsch en Gothisch: want ook in deze talen vindt men geen vocaalteeken voor de zachte *é*: maar, dat deze klank in deze talen in het geheel niet in gebruik zou geweest zijn, is niet wel te denken; en daarom is het waarschijnlijk, dat hetzelfde vocaalteeken, waarmee de

zachte *i* geschreven wierd, ook wel als *é* zal zijn uitgesproken, bij voorbeeld in het Gothische *visān* en *lisān*, ons *wezen* en *lezen*. —

De zachte *é*- en *i*-klanken kunnen in de uitspraak zoo lang aangehouden en verlengd worden, als men maar wil of adem heeft: maar daardoor worden het juist geen lange vocalen. Een lange vocaal is namelijk alleen zulkeen, die altijd met klemtoon aangehouden wordt, hetzij om zijn oorsprong, hetzij om de aard en natuur van de klank zelf. Een lange, uit zijn aard en natuur lange, *i*-klank heeft men in het Duitsch bij voorbeeld in *wieder*, *Wiese*, *ihn* en *ihnen*, *Thier* en *Thiere*, vergeleken met de zachte *i* in *wider*, *wissen* of *wischen*, *in* en *innen*, *dir* en *irren*, — in het Hollandsch in *tien*, *dienen*, *dienst* en *dier*, vergeleken met de zachte *i* in *titel*, *citer*, *Pieter*, *Piet*, *piek*, *pieken*, *Griek*, *Grieksch* en *Grieken*, — in het Engelsch in woorden als *spleen* en *dear*, — in het Fransch bij voorbeeld in *abime* en *abimé*, in onderscheiding van de korte *i*, zooals in *crime* en *civilité*. — Deze lange *i*-klank, die in een algemeen letterschrift het best, zooals in het Fransch, met *i* beteekend wordt, verschilt, als men duidelijk en niet te snel spreekt, ook voor het gehoor in klank van de zogenaaemde zachte *i*, al is het dat men hieraan door een langzame uitspraak van een woord als *titel* een wat langer duur geeft: hij wordt namelijk ook anders gevormd. Bij de uitspraak van de zachte *i* worden de zijden van de opgehevene tong slechts los tegen het bovenste tandvleesch gehouden: maar bij de uitspraak van een lange *i* worden zij er stijf tegen aangeklemd. Bovendien daalt ook met het aanhouden van de lange *i* de toon van de stem ligt tot de toonlooze *z*-klank af, en wordt er dus na de geaccentueerde *i*-klank nog een onbepaalde vocaalklank als naklank gehoord, zoo duidelijk, dat het niet te verwonde-

ren is, dat men in het Duitsch en Hollandsch die lange *i* met *ie* geschreven heeft, daar men in de toonlooze naklank de *è*-klank meende te hooren.

Even zoo kan men bij de uitspraak van een lange of lang aangehoudene zachte *e* de toon van de stem tot een toonlooze *è*-klank laten af dalen, bij voorbeeld in de Hollandsche woorden *been* (Duitsch *Bein*) en *gebeen* (voor *gebeden*). Wil men zulk een uitspraak ook in het schrift beteekenen, daar kan men dit doen door *êê* te schrijven (want met de *e* wordt in het Europeesche schrift niet de zachte, maar de harde faucale lange *è*-klank beteekend). Anders is het voldoende de klank van de vocaal in zulke woorden met *é* te beteekenen, en dus *bén* en *gébén* te schrijven, of wel, zooals in de Hollandsche spelling gewoon is, de *e* te verdubbelen.

De scherpe vocalen *e* en *i* zijn, zooals reeds opgemerkt is (bl. 230), faucale vocaalklanken, en wel snel afgebroken e, hetzij door een volgende medeklinker of andere klinker, zooals in het Duitsche en Hollandsche *hecht*, in het Engelsche en Hollandsch *wit*, en in de tweeklank *ei*, — hetzij door het terugtrekken van de adem, zooals in de uitroep *hé!* of *héh!* (verg. bl. 232). — Zij worden, zooals men bij het voortbrengen van die faucale klanken duidelijk in de achtermond voelen kan, hooger in de keelengte door een elastische spanning gevormd, de *e* hooger als de *à*, hooger zelfs als de *â*, de *i* hooger als de *é*; en, als men de klanken *â*, *à*, *é* en *i* na elkander vóór een spiegel uitspreekt, dan ziet men, dat men bij de uitspraak van een *â* de tong beneden in de mond laat, maar bij de uitspraak van een *à* een weinig opheft, een weinig hooger voor de uitspraak van een *é*, en nog hooger voor die van een *i*.

Beide deze faucale vocaalklanken kunnen, even als de *à*, aangehouden en verlengd worden. De verlenging van

de *é* is de harde lange vocaal *é*, zooals in het Fransche *bête*, *fenêtre* en *être*, van het Latijnsche *bestia*, *fenestra* en *esse*. Ook de scherpe *i*-klank, zooals in het Hollandsche *ik* en *schip*, en het Engelsche *ship*, kan zoo lang gerekt en aangehouden worden als men wil: maar als bijzondere vocaalklank is deze lange scherpe *i*, zooveel mij bekend is, in geen taal in gebruik. —

De zachte *e*- en *i*-klanken kunnen in de achtermond niet zuiver gevormd, maar slechts nagebootst worden. Dit geschiedt bij het kunstmatig zingen. Het gehoor erkent in de zoo uit de keelengte gezongene *é* en *í* nog wel dezelfde vocalen als onderscheiden van de scherpe *e*, *é* en *i*: maar die anders zachte vocalen klinken dan hard. — Doch niet alleen bij het zingen, ook in de talen bij het spreken, vindt men die harde faucale *é* en *í* nevens de zachte in gebruik. In plaats van de zachte *é* spreken wij altijd onwillekeurig de harde uit, wanneer wij de *é*-klank onmiddellijk vóór een *r* willen uitspreken, zooals in *eer* en *eeren*, en het Hoogduitsche *Ehre* en *ehrlich*. Dan spreken wij namelijk niet een *é* uit zooals in *een*, *eed*, *eet*, *eelt*, *heem*, *meel*, in het Hoogduitsch *Mehl*. Wij zetten dan wel de mond voor de uitspraak van een zachte *é*, en spannen daartoe ook het achterste gedeelte van het gehemelte: maar door de beweging met de wortel van de tong, die wij maken moeten om de *r* te vormen, wordt metéén de keelengte op dezelfde wijze gespannen, als dit geschiedt voor de uitspraak van een *á*; en zoo wordt dan onwillekeurig een *á* en *é* tegelijk uitgesproken in één uit beide gemengde of complexe klank, die het best met *ae* of *a* beteekend wordt, even als de uit *a* en *o* gemengde met *ao* of *a*. In sommige talen is deze harde faucale *é*-klank niet alleen zoo vóór een *r* als onwillekeurige uitspraak van de zachte *e*, maar ook anders, in gebruik. Zoo bij voorbeeld in het Friesch, waarin het een gewijzigde

uitspraak van de *á* of *â* is, zooals in *gaen* (Hoogduitsch *gehen*), *bekwaem* (Hoogduitsch *bequem*), *pael*, *kael*, *kaele* en *schae*, voor het Hollandsche *gaan*, *bekwaam*, *paal* (Hoogduitsch *Pfahl*), *kaal*, *kale* (Hoogd. *kahl*, *kahle*) en *schâ* (voor *schade*). In andere woorden heeft men daarvoor in het Hollandsch een *ó*, zooals in *baem* en *raed*, voor het Hollandsche *boom* (Hoogduitsch *Baum*, Gothisch *bagms*) en *rood* (Hoogd. *roth*, Goth. *rauds*): maar die woorden hebben in het Oud-Friesch ook een *â*. In al deze Friesche woorden heeft de *ae* volkomen dezelfde faucale klank als de Hoogduitse lange *â* vóór een *r*, zooals bij voorbeeld in *Bär*, *Aehre* en *jährlich*. — Dezelfde vocaalklank heeft men ook in de platduitsche dialecten. *)

Ook in het Sanskritsch heeft de zoogenaamde lange *ê* volgens de Engelsche grammatici de klank van de *e* in het Engelsche *where*, en is dus de complexe, uit *a* en *e* gemengde, *ae*. In het Gothisch wordt deze klank, en tevens de scherpe, kort afgebrokene faucale *ê* hoogst waarschijnlijk met *ai* beteekend, bij voorbeeld in *stains* (Holl. *steen*, Duitsch *Stein*) en *stairno* (Holl. *ster*, Duitsch *stern*). In het Gothische schrift is dit vocaalteeken uit het Grieksch ontleend, waarin wij het gewoonlijk als de tweeklank *ai* uitspreken: maar tegenwoordig ten minsten heeft de *ai* in het Grieksch de klank van de *ae*; en het is zeker, dat deze uitspraak reeds vele eeuwen oud is, en de gewone was, toen de Gothen begonnen te schrijven. Op dezelfde wijze wordt de diphthong *aj* veelal door de Arabieren uitgesproken. — De Romeinen schreven deze klank oudtijds ook wel, even als in het Grieksch, met *ai*, maar weldra algemeen met *ae*, omdat er toch geen *i*-maar wel een *ê*-klank in gehoord werd; bij voorbeeld in *Caesar*, *praesens*, *caedere*, *laetus* en *terras*. Later

*) Zie Dr. Julius Wiggers *Grammatik der plattdeutschen Sprache*. 2e. Aufl. Hamburg, 1858.

is deze complexe *ae*-klank in de uitspraak overgegaan in de zachte mondvocaal *é*: in het Fransch schrijft men daarom ook *César* en *présent*. Ook in de uitspraak van het Hoogduitsch heeft dezelfde overgang plaats gehad: want in de tegenwoordige beschaafde uitspraak van de algemeene schrijftaal wordt tusschen de *ae* of *ä* en de *é* of *è* volstrekt geen onderscheid gemaakt en wordt de *ae* of *ä* alleen maar geschreven, waar de *é*- of *è*-klank door klankverwisseling uit een *a* ontstaan is, zooals in *Väter* van *Vater* en *Städte* van *Stadt*; ofschoon juist niet algemeen, zooals in *bequem* van *bekwaam*, en in *stets*, nevens *Stüt* en *stätig*. — Dat men evenwel oorspronkelijk in de Hoogduitsche spelling ten minsten met de lange *ae* of *ä* niet dezelfde klank als met de *e*, maar een complexe, uit *a* en *e* gemengde vocaalklank bedoeld en beteekend heeft, is naauwelijks te betwijfelen; en oudtijds zal men de *ä* in *ähnlich* wel niet, zooals nu, even als de *é* in het Hollandsche *eenlijk*, maar zooals de *é* in *erhlich*, en het woord *bequem* niet als *bekweem*, maar even als het Friesche *bekwaem*, hebben uitgesproken. — De overgang van de complexe en half faucale, half orale *ae*-klank in de zuiver orale *é*, als er geen *r* op volgt, is gemakkelijk te begrijpen: ook door de Arabieren wordt de tweeklank *aj* wel veel als *ae*, maar ook dikwijls als *é* uitgesproken. Ook in de zuiver faucale *é* kan de *ae*-klank in de uitspraak overgaan. Voor het Friesche *aeg* en *aegen* (Holl. *oog*, *oogen*, Duitsch *Auge*, *Augen*) zegt men in vele gewesten *ég* en *égen*, en *ség*, *ségen* en *méger*, voor *saeg*, *saegen* en *maeger* (Holl. *zaag*, *zaagen* en *mager*, Duitsch *Säge*, *sägen* en *mager*, Fransch *maigre*). Maar, hoe onvast die complexe, half faucale, half orale *é*-klank in de uitspraak van de talen ook wezen mag, en ofschoon het gecombineerde vocaalteeken *ae* zijn oorspronkelijke beteekenis in het Europeesche schrift zoo goed als verloren heeft; zoo moet het er toch in een algemeen letterschrift voor gebruikt worden,

dewijl er geen ander gebruikelijk klankteeken voor bestaat. *)

Met de *ä* of *ä* kan de uitspraak van een korte *a* be- teekend worden, wanneer die in de voormond met de *é*-klank gemengd wordt, zooals in het Engelsche *man* en *hat*. Het is een klank, die wel niet veel verschilt van de Duitsche *ä*, zooals in *Männer* en *hätte*, maar zachter is. Het is namelijk een half faucale en half orale vocaalklank, en, even als de korte *a* (zooals in de Friesche uitspraak van het woord *man*) van de scherpe *ø* verschilt, zoo die Engelsche *ä* van de scherpe *ø*.

De harde, achter in de mond, in de keelengte, gevormde *ɛ* is nevens de zachte, die in de voormond gevormd wordt, in de Slavonische en meer andere talen in gebruik. Tot onderscheiding wordt hij het eenvoudigst en best met een diacritisch punt er onder *ɛ̇*, als hij lang is, *ɛ̇* geschreven. In het Poolsch en Boheemsch wordt er de *y* voor gebruikt: maar deze Grieksche letter moet in een algemeen letter- schrift met Romeinsche karakters bewaard blijven voor het schrijven van namen en woorden van Grieksche oorsprong, zooals *Aeschylus* en *physica*. Die harde *ɛ̇*-klank wordt ge-

*) Bij het schrijven van het hedendaagsche Friesch heeft men op het voorbeeld van Gijsbert Japiks deze vocaalklank veelal met *ea* geschreven: maar aan dit gecombineerd letterteeken kan in een algemeen letterschrift met Europeesche karakters die beteekenis niet gegeven worden. Alleen in het Engelsch is het in gebruik, en wel voor verschil- lende klanken, maar voor de *ae*-klank alleen vóór een *r* in sommige woorden zooals *pear*. Gewoonlijk beteekent het de klank van de Hol- landsche en Duitsche *ie*, zooals in *dier* en *Thier* (want in de Engelsche spelling wordt doorgaans met een *e* de *i*-klank, en met een *a* de *e*-klank, beteekend, en zoo moet *ea* de klank *ie* (*i*) beduiden). Zoo bij voor- beeld in het Engelsche *dear* (*dierbaar*); en zoo ook in *bean* (*boon*). Maar zal men nu ook het Friesche woord voor *boon* zóo schrijven, dat, even als *baem* voor *boom*, met die complexe *ae*-klank uitgespro- ken wordt? Dan zou men het immers schrijven, alsof men het als *bin* moest uitspreken.

vormd door de tong niet van voren naar het gespannen voorste gedeelte van het hard gehemelte, maar van achteren naar het gespannen zacht gehemelte op te heffen. Indien men zoo toch een *i* wil uitspreken, dan vormt men die achter in de mond, en brengt een klank voort, die het gehoor wel voor een *i*-klank erkent, maar als een onzuivere, harde en rauwe. — Men heeft de klank ook wel met een onzuivere Duitsche *ü* vergeleken: maar de gelijkenis bestaat alleen daarin, dat beide onzuivere *i*-klanken zijn: in de wijze waarop zij gevormd en uitgesproken worden, hebben zij niets met elkander gemeen. — In het Friesch heeft men de lange faucale *î* in woorden als *în*, *bîn*, *stîn*, voor het Hollandsche *één*, *been* en *steen* (in het Duitsch *ein*, *Bein* en *Stein*), die door de stedelingen met met de lange *i* in de voormond uitgesproken worden, even als in het telwoord *tien*. De toonlooze onbepaalde vocaal-klank, die, zooals boven (bl. 236) gezegd is, bij de uitspraak van een lange orale *i* als naklank gehoord wordt, is bij de uitspraak van de harde *î* een holle faucale klank, die in het Gothische schrift met een *u* beteekend wordt, zooals bij voorbeeld in *biudän*, Friesch *bîden*, Holl. *bieden* Duitsch *bieten*; *diups*, Holl. *diep*, Duitsch *tief*; *thiubs*, Holl. *dief*, Duitsch *Dieb*; *tiuhän*, Duitsch *ziehen*, enz.

Een *i*, die in een toonlooze lettergreep van een woord bij de uitspraak door een te zwakke spanning van het gehemelte zijn bepaalde klank geheel, of bijna geheel, verliest (zooals in de middelste lettergreep van het Engelsche *merrily*, het Fransche *régiment* en het Hollandsche *zalige*), kan met een *ï* beteekend worden. — Even zoo kan een *e*, die in een toonlooze lettergreep zijn eigen klank verloren heeft, zooals in de eerste lettergreep van *regeren*, *regent*, *regentschap* en *register*, met een *ê* geschreven worden. En daar de klank van zulk een *ê* voor het gehoor niet verschilt van het geheel vormlooze en ongewijzigde adem- of

stem-geluid; zoo wordt ook het geluid van deze indistincte vocaalklank, wanneer daarmee zonder eenige wijziging een gearticuleerde klank gevormd wordt, zooals de middelste lettergreep van *geldeloos* en de twee laatste in *edele*, het best, — dat wil zeggen, uit gebrek aan beter, — met dat zelfde letterteeken geschreven.

De mondvocaal *ó* is een *buccale*, met de *buccae* of wangen gevormde klank. Maar, gelijk er van de palatale vocaalklank twee wijzigingen zijn, die wij in het schrift met de letters *e* en *i* onderscheiden; zoo zijn er ook twee wijzigingen van de *buccale* vocaalklank, maar waarvoor wij geen twee onderscheidene schrijfteekens gebruiken, — twee voor het gehoor merkbaar verschillende *ó*-klanken, één helderder, zooals in *zoo*, het Duitsche *so*, en één doffere, zooals in de uitroep *o!* De heldere spreken wij uit voor de tandletters *t*, *d*, *n*, *s* en *z*, de tongletters *l* en *r* en de palatale *j*, zooals in de woorden *boot*, *booten*, *brood*, *bode*, *toon*, *tonen*, *hoos*, *hoozen*, *kool*, *koolen*, *boor*, *boren*, *dojer* en *ojevoor* (in het Hoogduitsch *Boot*, *Bote*, *Brod*, *oder*, *Thon*, *lohn*, *Loos*, *lose*, *Kohl* en *Köhle*, *Rohr* en *bohren*): de doffe spreken wij uit vóór de lipletters en de andere palatalen behalven de *j*; bij voorbeeld in *stroom*, *komen*, *doop*, *open*, *loof*, *over*, *Jacobus*, *ook*, *moker*, *oog*, *bogen*, *goochelen* (in het Hoogduitsch *Strom*, *Oper*, *Ofen*, *ober*, *Bogen*, enz.): Dit zijn werkelijk twee physiologisch verschillende klanken, die ook in een naauwkeurige spelling verdienen onderscheiden te worden, — veelmeer als in onze Hollandse spelling de *ó*'s in *loopen* en *loven*, die wel in oorsprong, maar physiologisch en in klank voor het gehoor volstrekt niet verschillen. Beide, de heldere en de doffe *ó*, worden gevormd door een elastische spanning van de zijwanden van de mondholte.

Voor de doffe *ó* (zooals in *oom* en *ook*) worden de wang-

en uitgezet en vóór naar elkander toe getrokken, zoodat daardoor de opening van de mond vernauwd wordt. Wanneer men tegen de zoo gespannen wangen van buiten met de vinger knipt, dan wordt er een geluid gevormd, dat wij een geklok noemen, de doffe o-klank, zooals wij die in het woord *geklok* en *klokken* uitspreken, — geheel anders als de heldere o-klank, zooals in het woord *klok*, wanneer wij dit uitspreken in de zin van het Fransche *cloche* of het Duitsche *Glocke*. — Voor de heldere o-klank zooals in *oor* en *ode*, wordt de mond niet anders gezet als voor een *ó*: — men zet de wangen niet uit, en de opening van de mond behoeft volstrekt niet vernauwd te worden: — maar geheel achter in de mond, bij de keelengte, wordt het binnenste van de wangen, zooals men duidelijk voelen kan, elastisch gespannen. Duidelijk voelt men het groote onderscheid in de wijze, waarop die twee verschillende ó-klanken door het spraakorgaan gevormd worden, wanneer men de beide klanken, zooals zij luiden in *zoo* en *ó*! na elkander uitspreekt. — Indien in alle talen, even als in het Duitsch en Hollandsch, de buccale ó-klank zich altijd geregeld naar de volgende consonant wijzigde; dan zou een onderscheiding in het schrift van geen belang gerekend kunnen worden: maar dat is niet in alle talen het geval, bij voorbeeld niet in het Javaansch; en daarom is het verkieslijk, in een algemeen Romeinsch letterschrift, dat geschikt moet zijn om het onderscheid tusschen de verschillende klanken naauwkeurig te beteekenen, de heldere ó, tot onderscheiding van de doffe, met een diacritisch punt er onder *ó* te schrijven.

Deze onderscheiding is ook noodig voor de twee verschillende scherpe ó-klanken, de doffere *ò*, zooals in *tobbe*, *modder*, *dof*, *mogt*, *bok*, *ochend*, *dol*, *dom*, *ton*, *op*, *bos*, en *bot*, en de heldere *ô*, zooals in *dobberen*, *koddig*, *staf*, *dog*, *dok*, *och*, *tol*, *top*, *tor*, *los*, en *lot*. — Uit deze

voorbeelden ziet men, dat het onderscheid in de uitspraak zich niet wijzigt naar de volgende consonant. Ook in het Duitsch zegt men *toll* met een doffe, maar *Zoll* met een heldere faucale *ô*.

Beide zijn, even als de *è* en *ì* (bl. 237), snel afgebrokene klanken, hetzij door een volgende medeklinker of andere klinker, zooals in *tol* en *dol*, en in de tweeklank *ôi*, hetzij door het terugtrekken van de adem, zooals wanneer men de *ò*-klank alleen uitspreekt, om hem te doen hooren. — De wijze, waarop zij achter in de mond, in de keelengte, gevormd worden, in onderscheiding van de *â*, *ê* en *î*, laat zich met het gezigt niet waarnemen: alleen kunnen wij duidelijk voelen, dat de elastische spanning in de keelengte, waardoor de *ò*- en *ô*-klanken voortgebracht worden, lager en dieper plaats heeft.

Wanneer de scherpe *ò* niet snel afgebroken, maar aangehouden wordt, dan ontstaat de harde lange *ô*, zooals in het Fransch *côte*, van het Latijnsche *costa*. Deze *ô* verschilt in klank voor het gehoor niet veel van de *â*, een complexe, uit *â* of *â* en *ó* gemengde klank, zooals in het Engelsche en Groningsche *water* (bl. 233), maar deze is toch minder hard, omdat de met de *â* gelijktijdig uitgesproken *ó* in de voormond met de wangen gevormd wordt. De *ô* wordt geheel en alleen in de keelengte gevormd.

De zachte in de voormond gevormde *ó* of *ô* kan, waar hij lang wordt aangehouden, zoo worden uitgesproken, dat men de toon van de stem tot de toonlooze *ø* laat afdalen. Zoo wordt het Hollandsche woord *zoon*, het Duitsche *Sohn*, in het Friesch als *sóðn* uitgesproken. Wil men zulk een uitspraak ook in het schrift beteekenen, daar kan men dat op deze wijze met *óð* doen. Anders is het voldoende, de klank van de zachte *ó* of *ô*; ook in een door een medeklinker geslotene lettergreep, zooals in *boon* (Duitsch *Bohne*) en *geboon* (voor *geboden*), door het klank-

teeken aan te duiden, en dus *bón* en *gébón* te schrijven, of wel, des verkiezende, zooals dat in de Hollandsche spelling gebruikelijk is, door verdubbeling van de *o*.

Een *o*, die in een toonlooze lettergreep door te zwakke spanning van de wangen zijn bepaalde klank geheel, of bijna geheel, verliest, zooals bij de uitspraak van de middelste lettergreep van het woord *korporaal* veelal plaats heeft, behoort met *ø* geschreven te worden.

Door elastische spanning en daardoor teweeggebrachte trilling van de lippen worden in de voormond drie onderscheidene labiale vocaalklanken gevormd, waarvan twee in het Fransch met *u* en *ou* onderscheiden worden: de derde is de Duitsche *ü*.

De zuivere lipvocaal is de *ú*, zooals in het Fransche *tu* en *superflu*, het Engelsche *use* en *mute*, het Hollandsche *duwen*, *dukaat* en *duur*. In het Hoogduitsch, zooals in vele andere talen, heeft men deze zuivere lipvocaal niet, maar wel in het Nederduitsch of zoogenaamde platduitsch; en ieder Duitscher zal hem kunnen uitspreken, indien hij niet alleen de bovenlip, zooals bij de uitspraak van zijn *ü*, maar ook de onderlip spant en een weinig naar voren uitrekt. De klank wordt namelijk gevormd door de beide lippen gelijkelijk elastisch te spannen en zamen te trekken, en de adem door de zoo gevormde nauwe doorgang te drijven.

De *ü* (eigentlich een *u* met een kleine *i* er boven) is een uit *u* en *i* gemengde klank, zooals in *Güte*, *kühl* en *küssen*, en wordt gevormd door met de bóvenlip tevens het voorste gedeelte van het gehemelte elastisch te spannen, en de ónderlip wel een weinig naar de bovenlip te bewegen, om de passage voor de ademstroom wat te vernauwen, maar zonder spanning. Ook wordt, even als bij de uitspraak van een *i*, de tong van voren opgeheven, om de ademstroom langs het gehemelte te leiden; en, daar

hierdoor de passage ook genoegzaam vernauwd wordt, zoo is het zelfs niet noodzakelijk de onderlip op te heffen: ook zonder dit te doen, en met een vrij groote opening tusschen de lippen, kan men zeer goed een woord als *Güte* uitspreken.

Even als de *ü* een uit *i* en *u*, zoo is de *ou*, zooals in het Fransche *coupe* en *couper*, eigenlijk een complex^e, uit *o* en *u* gemengde, vocaalklank. Hij wordt namelijk gevormd door een elastische spanning van het voorste gedeelte van de wangen en van de tegen de bovenlip gestrekte onderlip, zoodat op gelijke wijze, als voor de uitspraak van een *u*, de passage voor de ademstroom vernauwd wordt. Ja, de *u* verschilt van de *ou* niet anders, dan dat daarbij de wangen niet elastisch gespannen worden en er dus geen *o*-klank gevormd wordt: maar, zet men de mond tot het uitspreken van een *u*, en spreekt men dan zoo een doffe *ó* uit, dan wordt het een *ou*, een middenklank tusschen *o* en *u*, waarin deze twee klanken tot één klank vereenigd zijn. Reeds de oude Grieken hebben daarom deze klank in het schrift door een combinatie van een *o* en een *u* beteekend: maar in 't Latijn, waarin men de zuivere lipklank van de Grieksche *u* niet had, heeft men voor de *ou* maar de enkele *u* genomen, en voor de Grieksche *u* tot onderscheiding een *u* met een neêrhaal geschreven, zooals in *pyra*. In het Duitsch, waarin men even als in 't Latijn, de zuivere lipvocaal *u* ook niet had, is men het Latijnsche gebruik gevolgd: maar in het Fransch, waarin men die zuivere lipvocaal wél had en met *u* moest beteekenen, is men voor de complexe klank tot de oude Grieksche schrijfwijz teruggekeerd. In een algemeen, voor alle talen geschikt letterschrift met Europeesche, en wel Romeinsche, karakters is het verweg het verkieslijkst, de Romeinsche schrijfwijz te volgen, en dus, zooals ook in het Duitsch, de Fransche en Grieksche *ou*-

klank eenvoudig met een *u* te beteekenen, en de Fransche, Hollandsche en Engelsche *u* daarvan door een diacritisch punt er onder te onderscheiden, en dus *u* te schrijven. Met de Duitschers hiervoor hun *ü* te gebruiken, is niet verkieslijk, omdat deze *ü* een andere vocaalklank is als de zuivere lipvocaal *u*. Het is even als de *u* (*ou*) een complexe vocaalklank

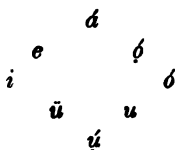
Dat ik de *u* naar de Fransche en Hollandsche uitspraak de zuivere lipvocaal genoemd heb, in onderscheiding van de complexe *ü*- en *u*-(*ou*-)klanken; dat is niet zóó te verstaan, alsof daarom deze twee laatste als onzuivere of onreine klanken te beschouwen zouden zijn. Over zuivere en onzuivere klanken als klanken, physisch beschouwd als luchtgolvingen, of aesthetisch als harmonische of disharmonische gewaarwordingen van het gehoor, is hier in het geheel geen spraak. De *u* is alleen in die zin een zuivere lipvocaal, dat het een vocaal is, die enkel en alleen met de *lippen* gevormd wordt, terwijl de *ü* gevormd wordt met het gehemelte en de bovenlip, de *u* (*ou*) met de wangen en de onderlip. Deze beide zijn complexe klanken, omdat door die medewerking van het gehemelte en de wangen in de *ü*-klank de palatale *i*-klank, en in de *u* (*ou*) de buccale doffe *o*-klank, met de labiale *u*-klank, tot één vocaalklank te zamen vereenigd zijn, — tot één wél complexe klank, maar die daarom toch wel een zuivere klank is, even als het *groen*, ofschoon het uit *blauw* en *geel* gemengd is, toch wel een zuivere kleur is. — Dat de Duitschers, als zij over de vocaalklanken handelen, hun *u* als de zuivere, simpele lipvocaal, en hun *ü* als een middenklank tusschen *u* en *i*, beschouwen, is wel verkeerd, maar niet te verwonderen, omdat zij de zuivere, simpele lipvocaal, de Fransche en Hollandsche *u*-klank (de *v* *ψιλόν*, zooals de Grieken het noemden), eigenlijk in 't geheel niet kennen,

daar zij die met hun *ü* maar gelijkstellen. Doch, al is het, dat de Duitscher het niet hooren kan, er is een aanmerkelijk onderscheid in klank tusschen het Deutsche *Düne* en het Fransche *dune*; en de Deutsche *ü* mag niet beschouwd worden als een vocaalklank, die uit de *i*- en *u*-klanken gemengd is, of in een vereeniging van deze beide klanken bestaat: want in de *ü* wordt van de doffe *u*-klank niets gehoord. Physiologisch beschouwd heeft de *ü* die met het gehemelte en de bovenlip gevormd wordt, met de *u* (*ou*), die met de wangen en de onderlip wordt voortgebracht, niets gemeens; en men kan de *ü* alleen dan als een middenklank tusschen de *i* en *u* (*ou*) beschouwen, als men de zuivere *u* (de *u-pylon*) vergeet, of niet in aanmerking neemt, of met de *ü* verwart. Indien men dan willekeurig, zonder eenige physische of physiologische grond, zooals vele Duitschers doen, de *a*-, *i*- en *u*-klanken als de hoofdvocalen beschouwt en die in een driehoek plaatst op deze wijze $\begin{matrix} & a & \\ i & & u \end{matrix}$; dan kan men de drie andere, de *e*, *o* en *ü*, als middelklanken beschouwen, en, om de wederzijdsche verwantschap van die zes vocalen voor het oog aanschouwelijk voor te stellen, ze op deze wijze er tusschen plaatsen:

$$\begin{matrix} & a & \\ e & & o \\ i & ü & u \end{matrix}$$

Maar, vergeet men de zuivere, simpele lipvocaal, de alleen met de beide lippen, zonder medewerking van het gehemelte of de wangen, gevormde *u*-klank niet; en, neemt men in aanmerking, dat er met de wangen twee buccale klanken gevormd worden, een helderder en een doffer *o* klank, gelijk er met het gehemelte twee palatale vocalen worden voortgebracht, de *e* en de *i*; dan kan men de wederzijdsche verwantschap van de achtermondsvocaal *a*

met de voornaamste voormondsvocalen beter en meer naar waarheid in de volgende figuur aanschouwelijk voor oogen stellen:

Maar nu is er nog één in de voormond gevormde, ook met de lipklank *u* gemengde vocaalklank, waaraan nog een plaats onder het bovenstaande achttal toekomt, en wel in het midden. Het is de uit de *ó*-, *é*- en *ú*-klanken gemengde vocaal, die ook wel door een combinatie van deze drie vocaalteekens geschreven wordt in het Fransch, in woorden zooals *noeud* of *næud* (van het Latijnsche *nodus*), maar meestal korter, zooals ook in het Hollandsch, met *eu*, zooals in *peu* en *feu* (Italiaansch *poco* en *foco*), *peut* en *curieuse* (van *potest* en *curiosa*), *leugen* (voor *logen*) en *keuken* (van *koken*), — of wel met *-oe* of *æ*, zooals in 't Latijnsche *coelum* en *hoedus*, en desgelijks in het Duitsch, meest met *ö* of *ō* geschreven, bij voorbeeld in *mögen* (voor *mogen*), *Vögel* (meervoud van *Vogel*) en *Oehl* (Hollandsch *olie*, van *oleum*). Van deze twee kortere schrijfwijzen is de laatste, met *oe* of *æ*, voor een algemeen letterschrift de verkieslijkste, niet alleen omdat het de oudste en Romeinsche is, en in namen en woorden als *Oedipus*, *Croesus*, *oeconomie* en *poena*, algemeen bekend, maar ook, omdat die met de physiologische aard en natuur van de klank en met zijn oorsprong in de talen het best overeenkomt. Het is namelijk, zooals uit de bovenstaande voorbeelden blijken kan, in de talen niets anders, dan een dialectische of grammatische wisselklank (Umlaut) van de *o*, die ontstaat, wanneer men wel een *ó* wil uitspreken en de wangen daartoe zet, maar tevens de tong, die men voor

een zuivere *ó* beneden in de mond moet houden, van achteren opheft naar het gehemelte en dit ook meer of min elastisch spant: want zoo brengt de ademstroom, die alsdan langs het min of meer gespannen gehemelte en door de samengetrokken lippen strijkt, geen *o*, maar een uit *e* en *ú* gemengde, half palatale, half labiale, *eu*-klank voort. Dan zegt men in de volkstaal of in dialecten *zeun* en *zeunen*, in plaats van *zoon* en *zonen*, en in het Hoogduitsch in het meervoud *Söhne*, van het enkelvoud *Sohn*. Dat opligten van de tong en spannen van de bovenmond bij de dispositie van de wangen voor de uitspraak van een *ó* moet men zich oorspronkelijk als iets onwillekeurig voorstellen, als een te spoedige dispositie van de mond voor de vorming van een volgende consonant. Wil men *mogen* zeggen, en zet men ook wel de wangen voor de uitspraak van een *ó*, maar disponeert men tong en gehemelte te spoedig voor de palatale consonant *g*, die men onmiddellijk met de *o*-klank verbinden wil; dan wordt het niet *mogen*, maar *meugen* of, anders gespeld, *môgen*. — Is echter eenmaal zulk een gemengde vocaalklank onwillekeurig door slechte articulatie in een taal ontstaan, dan wordt hij ook later willekeurig zoo gevormd en gebruikt.

Hoe vreemd het ook schijnen mag, dat ook de labiale vocaalklanken *u*, *u*, *ü* en *æ* of *ö*, achter in de mond, in de keelengte, gevormd kunnen worden; bij het kunstmatig zingen wordt het toch gedaan, ofschoon de klanken, die zoo uit de keelengte voor de labiale vocaalklanken voortgebracht worden, aanmerkelijk verschillen van die, die met de lippen van de voormond worden uitgesproken. Maar ook onder de spraakgeluiden in de talen heeft men faucale *u*-*u*- en *ö*-klanken, namelijk als scherpe, meestal snel afgebrokene vocalen, zooals de *ü* in het Engelsche *to run* en het Hollandsche *kruk*, de *ü* in het Engelsche *full*, en de *ö* in het Duitsche *können* en *möchte*.

De scherpe *û* is mij in onze Europesche talen onbekend: want de Duitsche *û*, hoe kort ook, zooals in *für, Fürst, Brücke*, wordt toch nooit scherp uit de keelengte, maar altijd zacht uit de voormond uitgesproken.

De scherpe, kort afgebrokene faucale *û*, zooals in het Hollandsche *kruk, kurk, gulden, kunnen, put, bus*, is in het Fransch niet in gebruik: want in woorden als *hurler, murmurer, culture* en *rustique*, wordt de vocaal, hoe kort, toch altijd zacht uitgesproken. In het Hoogduitsch, waarin men de zachte *ú* niet heeft, is de scherpe *û* nog veel minder in gebruik: de klank van de korte *û*, zooals in *Müller* en *Brücke*, is een geheel andere als die van de scherpe *û* in het Hollandsche *muller, brug* en *bruggen*. Deze scherpe *û* heeft veel meer overeenkomst met de scherpe *ö*-klank, zooals in *Möller* en *können*, omdat deze ook een in de keelengte gevormde vocaal is: maar het onderscheid is toch aanmerkelijk: in de scherpe *û* is volstrekt geen *ö*-klank gemengd, zooals in de *ö*. — Het is opmerkelijk, hoe veel deze scherpe *û* in klank verschilt van de zachte, in de voormond met de lippen gevormd *ú*. Trouwens in de keelengte heeft men ook geen lippen. Men kan de klank van die scherpe *û*, ofschoon hij gewoonlijk snel afgebroken wordt, wel verlengen: men kan de *û* van de naam van de zangnoot *Ut* in het zingen zoo lang aanhouden en uithalen als men wil; de klank blijft toch altijd dezelfde, scherp en faucaal, geheel anders als die van de *ú* in *uur*.

De scherpe *û* (*ou*) hebben wij in het Hollandsch even min als in het Fransch; en in het Duitsch heeft men die alleen in de onwillekeurig faucale uitspraak van de korte *u* vóór een *r* zooals in *kurz* en *schnurrig*: want anders blijft ook in het Duitsch de *u* hoe kort ook uitgesproken, zooal in *und* en *Brust*, toch een zachte, met de lippen van de voormond gevormde vocaalklank. De scherpe *û* is een

uit de d offe ð- en ʒ-klanken, zooals in *ochend* en *uchend*, gemengde klank, of liever een middenklank tusschen beide, — voor het gehoor niet veel verschillende van de d offe ð, zooals in *bok*, maar nog d offer, zooals wanneer men met een even scherp afgebrokene vocaal het woord *boek* wilde uitspreken. Zoo in de laatste lettergreep van een Javaansch woord, als die met een consonant gesloten wordt, volgens de uitspraak in de binnenlanden; bij voorbeeld in *mánùk* (*vogel*), in de naam van de vuurspuwende berg *gúnung Kélut*, en in het telwoord *sépúlùh* (*tien*). — De Engelsche korte u (*ou*), zooals in *full*, is ook wel een faucale vocaalklank, maar niet geheel zuiver. Het is eigenlijk de scherpe doffe ð, zooals in *vol*, maar waaraan door de Engelschen, die zoo sterk uit de vóórmond spreken, met de lippen een labiale bijklank gegeven wordt. Even zoo is het met de Engelsche korte ʒ, zooals in *to run* en *under*: het is ook wel een faucale ʒ, maar die in de voormond met de lippen wordt bijgeholpen, zoodat hij minder scherp wordt.

De scherpe, snel afgebrokene *oe* of *æ*, die tot onderscheiding van deze in de voormond gevormde vocaalklank het best met *ô* of *ö* beteekend wordt, is wel bekend uit het Hoogduitsch, zooals in *können* (voor *konnen*, Hollandsch *kunnen*), *möchte* (Hollandsch *mochte*), *Köchin* (Hollandsch *kokkin*), *Cöln* (in het Fransch *Cologne*, in het Hollandsch *Keulen*), en komt ook in het Fransch voor, zooals in *heurter* (in het Hollandsch *horten*). — Deze zeer gemengde, en daarom ook indistincte, geheel en alleen in de keelengte, zonder medewerking van de lippen gevormde, vocaalklank wordt in het Sundasch, de taal van West-Java, in plaats van de onbepaalde, indistincte vocaalklank *ɛ* uitgesproken, zoo dikwijls als er accent op gelegd wordt. Zoo luidt bij voorbeeld het woord, dat in het Javaansch *pəpəs* wordt uitgesproken en *gebroken* beteekent, in het Sundasch *pöpös* (in de eerste lettergreep even scherp als

in de laatste, zoodat men ook *pōppōs* zou kunnen schrijven). In het Sundasche schrift met Javaansche karakters wordt deze geaccentueerde vocaalklank met hetzelfde teeken geschreven als de toonlooze *ē*: maar, daar het niet bloot een geaccentueerde *ē* is, zooals in de laatste lettergreep van *edele* en *edelen*, maar een gemengde, complexe, in de keelengte gevormde vocaal; zoo behoort hij in Europeesch schrift met *ö* beteekend te worden. —

In plaats van de zachte in de voormond gevormde *oe* wordt in het Fransch en Hoogduitsch de harde in de keelengte gevormde *oe*-klank uitgesproken, zoo dikwijls er onmiddellijk een *r* op volgt, zooals in *coeur* (Lat. *cor*), *fleur* (Lat. *flos*, *floris*), *fleurir*, *heure* (Lat. *hora*), *hören*, enz.; en in het Fransch evenzoo gewoonlijk ook vóór andere consonanten, bij voorbeeld in *la Meuse*, *émeute*, *seul* en *seule* *). Tot onderscheiding kan deze harde complexe vocaalklank met een diacritisch punt *oe* geschreven worden. —

Na deze beschouwing van de aard en natuur van de verschillende vocaalklanken, die in de verschillende talen tot het vormen van gearticuleerde klanken in gebruik zijn, volgt hier thans een tabellarisch overzicht van de verschillende vocaalteekens, waarmede in een algemeen letterschrift met Europeesche karakters die klanken geschreven, en als toonlooze, zachte, scherpe of harde klanken, waar het noodig is, onderscheiden kunnen worden:

*) In het Hollandsch heeft de *eu* voor een *r* ook wel een harde faucale klank, bij voorbeeld in *deur* en *keur*, anders als in *deun*, *deuk*, *keus* en *keuken*: maar de klank verschilt tqcb veel van de Fransche uitspraak zooals in *coeur* en *fleur*. Het Hollandsche *beuren* bij voorbeeld verschilt aanmerkelijk in uitspraak van het Fransche *beurre*. In het Hollandsch wordt namelijk van de drie klanken, die in de gemengde klank vereenigd zijn, wel de *o* en *é* als een gemengde klank uit de achtermond uitgesproken, maar de *u* met de lippen van de voormond. Zoo is het de tweeklank *œu*, waarover later.

	TOONLOOS	ZACHT	SCHERP	HARD
<i>a</i>	ă	á en ǎ	à en ą	—
<i>e</i>	ē	é	è	é
<i>ae</i>	—	—	ä	<i>ae</i>
<i>i</i>	ī	í en ĭ	ì	î en ĭ
<i>o</i>	ō	ó en ǒ	ò en ọ	ó
<i>ao</i>	—	—	ä	ä of aó
<i>oe</i>	—	<i>oe</i>	ö	<i>oe</i>
<i>u</i>	ū	ú en ǔ	ù	—
<i>ü</i>	—	ü	—	—
<i>u</i>	—	u en ǘ	ù	—

Omtrent het gebruik van de twee verschillende boven-
teekens (' en \) tot onderscheiding van de zachte en
de scherpe klank van de vocalen is op te merken, dat
het niet noodig is, de zachte vocaalklank te beteekenen in
opene lettergrepen, zooals in *Modena*, noch de scherpe
in geslotene lettergrepen, zooals in *dollar*, — met uit-
zondering van de *i*, *u* en *u*, die, als zij scherp van klank
zijn (zooals de *i* in het Hollandsche *schip*, het Engelsche
ship), met *î*, *ù* en *ü* beteekend moeten worden, daar zij
zonder boventeekeu altijd, ook in een geslotene lettergreep,
gerekend moeten worden zacht van klank te zijn (zooals
in het Hoogduitsche *Schiff* en *Wunder*, en in het Fransche
filtre en *furtif*).

Tot hiertoe hebben wij alleen de simpele of eenvoudige en de complexe vocaalklanken beschouwd: maar behalven deze hebben wij ook nog in vele talen zoogenaamde *diphthongen* of *tweeklanken*. Zulk een tweeklank is van een complexe vocaalklank, zooals *ae*, *â* en *æ*, wel te onderscheiden. Een complexe vocaalklank is namelijk een klank, die teweeggebracht wordt door twee verschillende gelijktijdig gevormde klanken, zoodat beide tot één andere gewijzigde vocaalklank te zamen smelten, daar de twee verschillende luchttrillingen, die anders door het gehoor als twee verschillende klanken vernomen en onderscheiden worden, zich in één andere luchttrilling vereenigen, die zoo als een andere, gewijzigde, van beide verschillende, maar toch als één klank, door het gehoor vernomen wordt. Een diphthong of tweeklank daarentegen bestaat uit twee verschillende klanken of spraakgeluiden, die na elkander met het spraakorgaan gevormd, en alleen maar in één gearticuleerde klank of lettergreep, op dezelfde wijze als een vocaalklank en een consonantgeluid, met elkander verbonden worden. In het Hoogduitsche *grau*, het Hollandsche *grauw*, wordt de klank, die in het Hoogduitsch met *u*, in het Hollandsch met *uw*, geschreven wordt, op dezelfde wijze met *gra* tot één gearticuleerde klank verbonden als de *b* in *Grab*, of de *f* in *graf*.

Van een gemengde of complexe klank, al wordt die ook met twee vocaalteekens geschreven, zooals *ae*, *ao* en *oe*, onderscheidt zich een tweeklank duidelijk en onmiskenbaar daardoor, dat men, als men een tweeklank verlengen of continuëren wil, dan wel de eerste van de tweeklanken alleen, of de tweede alleen, of ook wel beide na elkander, eerst de ééne alleen en dan de andere, verlengen en continuëren kan, maar niet de geheele tweeklank als één klank, zoodat beide tegelijk gehoord worden. Als men bij voorbeeld de klank van de uitroep *ai!* verlengen

en rekken wil, dan zal men of *ai* zeggen, of wel *ai*, of ook wel *ai*, zoodat men eerst een lange *a* uitspreekt, en dan daarna een lange *i*: maar de vereenigde *ai*-klank als *één* klank kan men niet verlengen. Wordt daarentegen een gemengde of complexe klank verlengd en gecontinueerd, zooals de *ä*; dan hoort men van het begin tot het einde één en dezelfde klank. Zoo is dan ook de *æ* of *eu*, zooals in het Fransche *pau*, geen diphthong of tweeklank. Men mag de vocaalklank van dit woordje zoo lang rekken en continuëren als men wil, van het begin tot het einde is en blijft het onveranderd dezelfde klank. —

Er zijn twee soorten van diphthongen of tweeklanken, dalende, die de toon op de eerste, en klimmende, die de toon op de tweede klank hebben. Een dalende heeft men bij voorbeeld in het Hollandsche *lui* (*lieden*, Duitsch *Leute*) en *bui* (regen- of onweërsbui), een klimmende in het Fransche *lui* (van het Latijnsche *illi*) en *buis* of *bouis* (*buchsboom*, Duitsch *Buchs*, *Buchsbaum*).

De dalende tweeklanken bestaan uit de verbinding van een, meestal scherpe, maar ook wel zachte of harde, vocaal met één van de beide semivocalen *j*- of *w*-klanken, waarvan evenwel het consonantgeluid voor het gehoor bijna geheel verloren gaat en alleen de palatale of labiale vocaalklank overblijft, wanneer de lettergreep nog met een andere consonant gesloten wordt, zooals in het Duitsche *Haut* en in het Hollandsche *het dauwt*. Maar, zegt men voor dit laatste in het Duitsch in twee lettergrepen *es thauet*, met de indistincte vocaalklank *æ* vóór de *t*; dan hoort men weer duidelijk de semivocale consonant *w*. — Zoo heeft men dan in de verschillende talen de volgende dalende tweeklanken:

aj aj àaj ej ij òj oj öj øj en új
aw aw éw iw øw òw en oew;

die echter in een algemeen letterschrift met Europeſche Romeinſche karakters, naar de in het Romeinſche ſchrift gebruikelijke ſchrijfwijze, het eenvoudigſt op deze wijze be-
teekend kunnen worden:

ai di adi ei ij oi ôi öi ui en ui
au äu éu iu ou ou en eu of oeu.

Van de meest gebruikelijke van deze tweeklanken, *ai*, *ei*, *au* en *eu*, wordt namelijk het semivocale element tegenwoordig in het Europeſche ſchrift algemeen niet met de semivocalen *j* en *w*, maar met de vocalen *i* en *u* geſchreven, hoe duidelijk ook de ſluiting van de klank door de semivocale consonant gehoord mag worden. Als men *lei* of *lau* zegt, dan eindigt de klank van de diphthong niet in de klank van een *i* of *u*, maar in het zelfde ademgeruiſch, waarin de klank van de semivocale consonanten *j* en *w* uitgaat. En bij de uitspraak van een lettergreep als *lei* is het immers ook duidelijk te voelen, dat wij de tong op dezelfde wijze tegen het gehemelte drukken, als wanneer wij een *j* uitspreken. In het Arabiſch worden dan ook de beide tweeklanken, die er in de taal in gebruik zijn, altijd, met de semivocale consonanten, *aj* en *aw* geſchreven: en vroeger ſchreef men ook in de Hoog- en Neder-duiſche ſpelling de tweeklanken, die wij nu met een *i* ſchrijven, meestal met een *y*, om hiermee, even als in het Frantiſch, de halfklinker *j* te beteekenen. Zoo ſchreef men *May*, *Kayſer* en *bey*, in het Nederduiſch *ay!* *Mey*, *baay*, *mooy*, *bloey*, *buy*, *zeylen*, *uyt*, enz. Voor de halfklinker *w* ſchrijven wij in het Hollandiſch ook nu nog meestal, daar de *w* in het Hollandiſch geen semivocaal is, *uw*, bij voorbeeld in *dauw*, *nauw*, *touw*, *kieuw*, *leeuw*, enz. In een algemeen letterschrift met Europeſche karakters is het echter verkieslijk, zich aan de thans algemeen aangenomene ſchrijfwijze te houden, en al-

leen de tweeklank *ij* met de semivocale *j* te schrijven, omdat deze niet wel anders te schrijven is.

In de tweeklank *ai* (of eigenlijk *aj*) verkrijgt, zooals boven (bl. 232) reeds opgemerkt is, de *a* door zijn verbinding met de volgende *i*-klank die hooge klank, die men ook hoort in de Fransche uitspraak van het woord *mal*. Zoo bij voorbeeld in het Fransche *travail*, en het Duitsche *Kaiser* en *Hain*.

In de tweeklank *ai* (eigentlich *aj*), zooals in het Hollandsch *fraai*, *fraaijer*, *fraaist*, en het Duitsche *Mai*, behoudt de *a* door de verlenging zijn gewone zachte klank. En de *ai* is niets anders dan een dialectische uitspraak van de *ai*, zooals in de plat-duitsche, Groningsche en Antwerpsche uitspraak van een woord als het Hollandsche *fraai* als *fraaj*.

De *ei* (eigentlich *ej*) is met de *ai* door de hooge klank, die de *a* in deze tweeklank heeft, zoo na verwant, dat men zelden beide nevens elkander als twee verschillende tweeklanken in één en dezelfde taal in gebruik vindt. In het Hollandsch is wel de *ei* in gebruik, zooals in *klei* en *eik*, en ook wel de *ai*, maar niet de *ai*: in het Hoogduitsch daarentegen is alleen de *ai* in gebruik, en niet de *ei*. Wel wordt meestal *ei* geschreven, zooals in *Kley* en *Eiche*; maar men spreekt uit als *Klai* en *Aiche*. Ook in het Engelsch wordt tusschen *way*, voor *weg*, en *day*, voor *dag*, geen onderscheid gemaakt, zoo min in de uitspraak als in het schrift: men spreekt uit als *wei* en *dei* (*wēj* en *dēj*).

Even als met de scherpe *ä* en de scherpe *é*, zoo wordt ook met de scherpe *î* door verbinding met de semivocale *j* een tweeklank gevormd; namelijk de *ij*, zooals in *brij* naar de Friesche uitspraak, zoodat aan de *i* dezelfde scherpe klank gegeven wordt als bij voorbeeld in *brik*. In het Hollandsch schrijft men ook wel *brij*, maar

spreekt het uit als *brei*, gelijk men ook in het Hoogduitsch *Brey* schrijft, maar dit uitspreekt als *brai*.

In de tweeklank *oi* (*ój*), zooals in het Engelsche *oil*, en die men ook hoort in het Fransche *besogne*, krijgt de scherpe *ø* door zijn verbinding met de *i*-klank van de semivocale *j* ook een palatale bijklank, en nadert dus eenigzins tot de klank van de scherpe gemengde *ö*. Er is evenwel nog een aanmerkelijk onderscheid in klank tusschen het platte Hollandsche *doit*, en het beschaafde *duit*, dat in het Duitsch *Deut* geschreven, en als *döit* wordt uitgesproken.

In de tweeklank *ói* (*ój*), zooals in het Hollandsche *hooi*, behoudt de zachte heldere *ó* zijn eigen en gewone klank.

De tweeklank *öi* (*öj*) wordt in het Hollandsch met *ui* geschreven, zooals in *duit*, *huis* en *huizen*, in het Duitsch met *eu*, zooals in *Deut* en *Heu*, of met *äu*, zooals in *Häuser*. Beter wordt hij in het Fransch met *oei* of *œi* geschreven in *oeil* en *oeillet*.

De *ui* (*új*) heeft men in het Hollandsche *lui* (*lieden*) en *bui* (regen- of onweërsvlaag); en de *ui* (*új*) in het Hollandsche *bloei*, *bloeit*, *bloeyen* (Duitsch *blühen*), *koeijen* (Duitsch *Kühe*), en meer andere. —

Even als in de tweeklank *ai* de *a* door zijn verbinding met de volgende *i*-klank een hoogere, fijne, palatale bijklank verkrijgt, zoo krijgt de *a* in de tweeklank *au* (eigentlich *äv*) door zijn verbinding met de volgende *u*-klank een buccale bijklank, zoodat het een *ä* wordt, en de tweeklank dus als *äv* wordt uitgesproken en niet wel te onderscheiden is van de tweeklank *ow*, die in de Hollandsche spelling met *ou* geschreven wordt, zooals in *goud* (Duitsch *Gold*). Zóo in het Hollandsche *dauw*, *dauwt*, *dauwen*, Hoogd. *thauen*, en even zoo in vele Hollandsche woorden, die met *ouw* of *ou* geschreven worden, zooals *touw*, Duitsch *Tau*, *trouwen*, Duitsch *trauen*, en *oud*, Duitsch *alt*. De zuivere *a*-klank

wordt alleen nog maar gehoord in de interjectie *au!* als uitroep van een gewaarwording van pijn; en deze klank kan, waar die voorkomt, tot duidelijke onderscheiding van de gewone *au*-klank met *aw* beteekend worden. Die gewone *au*-klank zou wel naauwkeuriger met *du* geschreven worden, maar dit is in het Romeinsche schrift niet gebruikelijk, en onnoodig, daar de uitspraak als bekend ondersteld mag worden.

In de *du* behoudt de *a* door de verlenging zijn gewone klank, bij voorbeeld in *mjaauw* of *maauw*, *mjaauwen* of *maauwen*, Hoogduitsch *mauwen*: maar zelfs in dit woord wordt de tweeklank zelden met een lange *a* uitgesproken. In andere woorden, die tot hertoe gewoonlijk met een *aauw* geschreven wierden, zooals *raauw* en *naauw*, Hoogduitsch *rauh* en *genau*, heeft de tweeklank in de uitspraak de gewone klank van de *au*, dat wil zeggen, die van *dw*, — dezelfde als die van de *ouw* bij voorbeeld in *rouw*.

De *eu* (*ew*) wordt in het Hollandsch met *eeuw* geschreven, zooals in het woord *eeuw* (het Lat. *aevum*), in *leeuw* (Duitsch *Löwe*), *geeuw*, *geewwt*, *geeuwen* (Duitsch *gähnen*).

De *iu* (*iw*) heeft men in het Hollandsch met *ieuw* geschreven, bij voorbeeld in *nieuw* (Duitsch *neu*) en *kieuw*, *kieuwen* (Duitsch *Kiemen*).

De *ou* (eigentlich *ow*), met de heldere *o*-klank, heeft men in het Engelsche *how*, *cow* en *crown* (Hollandsch *hoe* en *koe*, Duitsch *Kuh*, en *kroon*, Duitsch *Krone*, Fransch *couronne*), en met *ou* geschreven in *thou* en *sound*, — in het Hollandsche *goud* (Duitsch *Gold*) en *zoude* (Duitsch *sollte*). Dezelfde klank heeft, zooals boven gezegd is, de tweeklank *au* in de gewone uitspraak, maar behoort daarom toch niet met *ou* geschreven te worden. Waar men weet, dat met deze klank eigenlijk de tweeklank *au* bedoeld wordt, daar behoort hij met *aw* geschreven te worden;

zooals bij voorbeeld het Hollandsche *woud*, voor *wald*, dat in het Friesch *waôd* geworden is. Zulk een woord behoorde dus *waud* geschreven te worden, daar toch de uitspraak van de *au* als *du* niets anders dan de natuurlijke uitspraak is. De *au* in *Augustus*, *aurora*, *Paulus*, en dergelijke wordt niet anders uitgesproken. In sommige gevallen kan dit echter twijfelachtig zijn, zooals in het Engelsche *brown*, wat wel in het Hoogduitsch *braun* luidt, maar in het Friesch *brún* (Holl. *bruin*), en in het Fransch *brun*, *brune*. In zulk een geval is het verkieslijk naar de klank voor het gehoor, en dus *ou*, te schrijven.

De tweeklank *ou* (*ôw*) met de doffe *o*-klank heeft men in het Friesche *how* (Holl. *koe*, Duitsch *Kuh*), *how* (Holl. *hoe*), en *dow* (Duitsch *du*). Ook zegt men *dow* voor het Hollandsche *dunc* (*stoot*), en voor het Hollandsche *duif* (eigentlich *dúw*), het Engelsche *dove*, Duitsche *Taube*.

De tweeklank *eu* of (eigentlich *oew*) is de vereeniging van de harde *oe*-klank zooals bij voorbeeld in *Euripides*, *Euphrät*, *Euclides*, *euphonisch*, enz. met de semivocale *w*. Zóó wordt in het Hollandsch de met *eu* geschrevene gemengde klank *oe*, zooals in *keus*, onwillekeurig met faucalc bijklank uitgesproken, wanneer er onmiddellijk een *r* op volgt, zooals in *keur* en *keuren* (zie bl. 254). In het Friesch heeft men deze tweeklank ook zonder volgende *r*, bij voorbeeld in *kleun* (Holl. *kluwen*, Duitsch *Knauel*), *freun* (Holl. *vriend*, Eng. *friend*, Duitsch *Freund*), *bleun* (voor *bleven*, *gebleven*) van *bliùve* (*blijven*), en dergelijke. De Friesche stedelingen spreken op dezelfde wijze de Hollandsche tweeklank *eu* uit, en zeggen dus bij voorbeeld *eu* of *euw*, *euwen*, in plaats van *éuw*, *éuwen* (*eeuw* en *eeurgen*).

Van twede eeklanken zijn de meeste in de talen uit andere klanken door verbastering en verloop van uitspraak ontstaan. Alleen de *ai* en *au* (naar hun natuurlijke uitspraak als *aj* en *âw*) zijn in de Indo-europesche en Semi-

tische talen als spraakgeluiden te beschouwen, die niet door toevallige oorzaken ontstaan, maar van het begin af aan tot woordvorming gebezigd zijn.

De zoogenaamde klimmende tweeklanken bestaan ook, even als de dalende, uit twee verschillende onmiddellijk na elkander gevormde klanken, die zóo tot één vocaalklank verbonden worden, dat zij met één of meer consonanten maar één gearticuleerde klank of lettergreep uitmaken: maar, terwijl in de dalende tweeklanken de toon op de eerste vocaalklank gelegd wordt, en de andere (de vocaalklank van de halfklinkers *j* of *w*) daar toonloos aan wordt toegevoegd; is daarentegen in de klimmende tweeklanken de eerste een toonlooze klank en wordt alleen de laatste geaccentueerd. Menigvuldig is het gebruik van zulke klimmende tweeklanken in de Slavonische en Noordsche talen: men heeft ze ook in het Fransch, bij voorbeeld in de volgende woorden: *diable*, *bréviaire*, *miel*, *pied*, *lieu*, *pioche*, *moelle*, *lui*, *fruit*, *écuelle*, *oui*, *fouet* en *fouetter*.

Zulke klimmende tweeklanken kunnen in de talen ontstaan door zamentrekking van twee verschillende vocalen, zooals dit blijkbaar is in woorden als *diable*, vergeleken met het Latijnsche *diabolus*, *bréviaire* met *breviarium*, *moelle* met *medulla*, en *écuelle* met *scutella*: maar op deze wijze laat zich de tweeklank niet verklaren in woorden als *miel*, van het Latijnsche *mel*, *pied*, van *pes* (*pedis*, *pedi*), en *lui* voor *li*, verkorting van *illi*. Het ontstaan van zulk een tweeklank door zamentrekking is werkelijk maar zelden het geval, en een toevalligheid: meestal is het een vocaalklank van een geheel andere natuur, die zijn oorsprong heeft in een eigenaardigheid in de uitspraak van een gearticuleerde klank of lettergreep. Deze eigenaardigheid bestaat namelijk hierin, dat de uitspraak van een vocaalklank

eerst toonloos wordt aangevangen, maar dan, om dit gebrek te herstellen, plotseling en snel geaccentueerd, en scherp afgebroken in de keelengte uitgesproken wordt. Ook ondergaat dan wel de vocaal door deze scherpe uitspraak in de keelengte eenige verandering van klank, vooral door de invloed van de volgende consonant, waarmee hij verbonden moet worden.

In het Fransch hebben de oorspronkelijke gearticuleerde klanken door het onjuist hooren met vreemde ooren en het onjuiste teruggeven of nabootsen met vreemde tongen te veel verbastering ondergaan, dan dat men daarin die oorsprong van zulke klimmende tweeklanken nog goed herkennen kan: maar in andere minder verbasterde talen is de aard en natuur er van zeer duidelijk. Ik wil dit aantoonen in het Friesch, omdat mij de klanken van deze taal, en de wijze waarop zij gevormd en uitgesproken worden, volkomen bekend zijn, en de meeste van die klimmende tweeklanken, die men in de talen aantreft, daarin voorkomen.

De toonlooze vocaalklank, waarmee de uitspraak aanvangt, is een doffe δ , wanneer de uit te spreken vocaal een o , o , a of u , en een γ , wanneer het een e -, ae - of i - of y -klank is. Zoo, en door klankverwisseling van de scherpe vocaal, zijn ontstaan de tweeklanken

$\delta\phi$, $\delta\psi$, $\gamma\phi$ of $\gamma\psi$, $\gamma\alpha$, $\gamma\beta$, $\gamma\omega$ en $\gamma\lambda$.

De $\delta\phi$ heeft men, vooreerst, voor de zachte of lange o bij voorbeeld in *soðnen*, meervoud van *søn* (Holl. *zoon*, Duitsch *Sohn*), of bij een wat langzame uitspraak *søn*, zoodat men volgens bl. 245 de toon van de stem bij de uitspraak van de o zoo laat dalen, dat het aan het eind een toonlooze δ wordt. In het meervoud wordt dit omgekeerd en begint men met de toonlooze δ , maar herstelt zich dan door een scherp geaccentueerde uitspraak, zoodat het

ð wordt. Desgelijks in *dðoren*, meervoud van *dør*, of liever *dør* (Holl. *deur*, Duitsch *Thor*), en in *gðfte* (Holl. *goot*), *mððje* (Holl. *mooije*), en andere; zoo ook ten tweeden voor de scherpe ð, wanneer er een *r* op volgt, zooals in *tðór* (Holl. *dor*, Duitsch *dürr*), ook als de *r* in de uitspraak verloren gaat, zooals veelal het geval is, bij voorbeeld in *kðót* (Holl. *kort*, Duitsch *kurz*); — als ook ten derden voor de *ao*, bij voorbeeld in *mððne* (Holl. *maan*) en *hððne* (Holl. *haan*, Duitsch *Hahn*). Velen hebben in de faucale scherp afgebroke ð-klank in zulke woorden een *à* meenen te hooren, en schrijven daarom *soannen* en *hoanne*: maar dat is onjuist: het is dezelfde ð-klank als in het Hollandsche *tor*. Voegt men bij de uitspraak van dit woord tusschen de *t* en *o* een toonlooze *ø*; dan heeft men volkomen de klank van het Friesche *tðør*.

In het Fransch is deze tweeklank ook zeer menigvuldig, maar wordt daar op een zonderlinge wijze met *oi* geschreven, zooals in *moi*, *mois*, *moine*, *soi*, *soit*, *soir*, *roi*, *loi*, *bois*, *boire*, *pois*, *poid*, *doit*, *devoir*, *toi*, *toit*, *toile*, *poire*, *poisson*, *poil*, *poivre*, *croix*, *croit*, *croire*, *croiser*, *croître* en *cloître*. In de meeste Latijnsche woorden, waarvan deze Fransche afkomstig zijn, — zooals *mihī*, waarvan *moi*, *mensis*, waarvan *mois*, *credere*, waarvan *croire*, en *crescere*, waarvan *croître*, — heeft men geen *o*-klank: maar waar-schijnlijk zijn al de woorden eerst met de dalende tweeklank *oi* uitgesproken, en daarom ook daarmee geschreven, maar is later in de uitspraak deze klank *oi* in de klimmende tweeklank *øð* veranderd. Men hoort de *oi*-klank nog in woorden die op een *n* uitgaan, zooals *loin* en *coin*. Wat hiervan ook wezen mag, de tegenwoordige uitspraak van de Fransche *oi* in woorden als *soi* en *moine* is volkomen dezelfde als in de Friesche woorden *sððnen* en *mððne*.

De klimmende tweeklank *øù* heeft men bij voorbeeld in het Friesche *stðùlen*, het meervoud van *stúl* (Duitsch *Stuhl*,

Holl. *stoel*), *fyûten*, meervoud van *fût* (Holl. *voet*, Duitsch *Fuss*), *mûre* (Fransch *mur*, Holl. *muur*, Duitsch *Mauer*), *ûre* (Holl. *uur*, Duitsch *Uhr*), *schûre* (Holl. *schuur*, Duitsch *Scheuer*) en *kûrke*, verkleiningsvorm van *kûr* (Holl. *korf*, Duitsch *Korb*). Zoo ook in *stûh* (Holl. *stond*) van *staen* (Duitsch *stehen*, Holl. *stuan*), en in *mûj* (Holl. *moei*). — De *u* is in deze tweeklank die scherpe *u*-klank, waarover boven op bl. 252 gesproken is.

In de klimmende tweeklanken, die met een toonlooze *ɪ* aanvangen, verandert deze *ɪ*-klank door zijn verbinding met de volgende vocaal van zelfs in de semivocale *j*, en behoort dan ook zoo geschreven te worden.

De *ɪe* of *jē* wordt uitgesproken vooreerst voor een *ae*, zooals in *bjēmen* of *bjemmen*, *pjēlen* of *pjellen* en *jermen*, meervoud van *baem*, *pael* en *aerm* (*boom*, *paal* en *arm*), en eveneens in de verkleiningsvormen *bjemke*, *pjeltje*, het zamengestelde *jermtakke* (*elleboog*) en *hjelwei* (*halfweg*) van *hael* (*half*); — en even zoo ten tweeden voor een *é*, wanneer die door een *r* gevolgd wordt en zoo een harde klank verkrijgt, en desgelijks voor een scherpe door een *r* gevolgde *e*; bij voorbeeld in *fjerke*, verkleiningsvorm van *feer* (Holl. *veer*, voor *veder*, Duitsch *Feder*), *laónhjēre* of *laónhjerre* (*landheer*), van *heer*, *stjer* (*ster*) en *stjerre* (*sterven*). En zoo ook, wanneer de *r* in de uitspraak vóór een tandletter verloren gaat, zooals in *hjest* (*herfst*, Duitsch *Herbst*), *jēder* of *jedder* (*eerder*), en *jet*, *jetten* (*erwt*, *erwtē*). — Ook het woord *elle* wordt uitgesproken als *jelle*. — Waar deze tweeklank voor eene *ae* wordt uitgesproken, daar kan hij des verkiezende ook met *jā* geschreven worden; bij voorbeeld *bjāmmen*, *pjāllen*, *jārmē* en *jārmtakke*.

In het Fransch heeft men deze tweeklank voor eene *è* in woorden als *miel*, van 't Latijnsche *mel*, en *ciel*, van 't Romaansche *cel*, het Latijnsche *coelum*.

De tweeklank *ɪ* of *jɪ* (met de scherpe *ɪ*) wordt uitgesproken voor een harde *ɪ*, bijvoorbeeld in *bɪnnen*, *stɪnnen*, *trɪnnen*, *prɪnnen* en *kɪnnen*, of, zooals men ook schrijven kan, *bɪnnen*, *stɪnnen*, *trɪnnen*, *prɪnnen* en *kɪnnen*, meervoud van *bɪn*, *stɪn*, *trɪn*, *prɪn* en *kɪs* (Holl. *been*, *steen*, *traan*, *priem* en *kies*). Zoo ook in *tɪne* of *tɪnne* (*dienen*), ik *tɪn* (*ik dien*) en *tɪnst* (*dienst*), *mɪne* (*meenen*), ik *mɪn* (*ik meen*), *mɪnde* (*meende*), *wɪrheid* (*waarheid*) van *wɪr* (*waar*), *fɪte*, of *fɪtte*, voor *fɪrte*, van *fɪr* (*ver*), *hɪr* (*hier*), *hɪt* (voor *hɛt*, Holl. *heet*) *fɪld* (*veld*, Eng. *field*), *strɪte* of *strɪtte* (*straat*, Eng. *street*), *swɪte* of *swɪtte* (*zoete*) van *swɪt* (*zoet*, Eng. *sweet*), *dɪp* (*diep*), *dɪpte* (*diepte*), *dɪper* (*dieper*).

De tweeklank *ɪɪ* of *jɪ* (met de scherpe *ɪ*) is niet alleen een eigenaardige uitspraak van de zachte *ɪ*, zooals in *tɪster* (Duitsch *düster*, Holl. *duister* voor *dúster*) en *be-tɪtte* (Duitsch *bedeuten*, Holl. *beduiden* voor *beduden*), maar vervangt in de uitspraak ook dikwijls de tweeklank *ɪ* of *jɪ*, wanneer er onmiddellijk een *k*, *ch* of *g*, of wel de lipletter *v* op volgt, zooals bij voorbeeld in *wɪk* (*wiek*), *lɪcht* (*licht*), *rɪcht* (van *richt*, *recht*), *slɪcht* (van *slicht*, *slecht*), *fɪchte* (van *fichten*, Eng. *to fight*, Holl. *vechten*), *sɪg* (van *sɪg*, Holl. *zie!*), *blɪve* of *blɪve* (Holl. *blijven* voor *bliven*), ik *blɪv* (*ik blijf*), *schɪve* of *schɪve* (Holl. *schrijven*), *lɪve* of *lɪve* (voor *lève*, Eng. *believe*, Holl. *gelooven*), *drɪve* of *drɪve* (Holl. *drijven*). Zoo ook vóór een *s* in *bɪster* (voor *bister*, Holl. *bijster*).

Maar deze tweeklank *ɪɪ* of *jɪ* wordt dikwijls uitgesproken als *ɪu* of *jɪu*, met een scherpe *u*, maar die dan niet anders klinkt dan de scherpe doffe *ɔ*. Zoo worden de woorden *wɪk*, *lɪcht*, *rɪcht*, *slɪcht*, *fɪchte*, *sɪg*, *blɪve*, *schɪve*, *lɪve* en *drɪve*, zeer dikwijls, of door velen, met de *u*-klank uitgesproken als *wɪk* of *wɔk*, *lɪcht* of *lɔcht*, enz. — In eenige woorden, zooals *tɔk* (Holl. *dik*, Deutsch

dick), *sjonge* (zingen, *singen*) en *stjonke* (*stinken*), is de uitspraak met de *ò* zelfs de algemeene geworden.

Vóór een *r* wordt in deze tweeklank de *û*-klank nog duidelijk gehoord als onderscheiden van de doffe *ò*; bij voorbeeld in *stjûre* of *stjûrre* (sturen) nevens *stjîrre* (*stieren*), *djûre* (*dure*, meervoud van *duur*, Duitsch *theuer*, Eng. *dear*), *djûrte* (*duurte*), *fjûre* (*vuren*, als verbum) en *fjûren* (*vuren*, als meervoud van *vuur*, Duitsch *Feuren*, Eng. *fire*). — Wanneer in de onverbogene vorm het geheele woord met de *r* gesloten wordt, dan wordt in plaats van de scherpe *û* de zachte in de voormond gevormde *ú* uitgesproken, zoodat men *fjúr*, of wel *fjûr*, zegt, en niet *fjûr*, zooals in het meervoud *fjûren* en het verkleiningswoord *fjûrke*. Deze zachte *ú* of *û* heeft men ook in de eenlettergrepige bijwoorden *júd* (*heden* of *huiden*, Duitsch *heute*) en *jún* (*avond*, Eng. *even*): doch in deze woorden, zooals ook in *tjok*, *sjonge* en veel andere, is de consonant *Jé* wel uit een met de toonlooze *ɣ* beginnende klimmende tweeklank ontstaan, maar een stomme consonant geworden, zoodat er nu in deze woorden geen eigentlijke tweeklank meer is, even min als in *jún* in de zin van *geven*, het passief deelwoord van *ján* (*geven*), en in de woorden *jour* (*haver*) en *fjour* (*vier*), ofschoon ook in deze woorden de *j* uit zulk een tweeklank zijn oorsprong heeft. En ook de woorden *fjúr*, *stjúr* en *djúr* worden niet meer met een tweeklank uitgesproken; ook niet in de verlengde vormen, zooals *stjûre*; en, dat in deze verlengde vormen de vocaal *u* toch nog een scherpe klank heeft, dat heeft zijn oorzaak alleen in de volgende consonant *r*.

Uit het aangevoerde blijkt, dat alle met de *ɣ*-klank aanvangende klimmende tweeklanken, al is de hoofdvocaal een *o* of *u*, uit een *e*-, *i*-, *u*- of *û*-klank, en niet uit een *o* of *u*, ontstaan zijn, en dus (waar ze niet door samen-

trekking ontstaan zijn) te verklaren uit die eigenaardige wijze van uitspraak, die hierboven (op bl. 263 vlg.) beschreven is.

Als het woord met een stomme *j* begint, zooals in *jier* (jaar), dan smelt de semivocale *j* van de tweeklank met die stomme *j* te zamen. Zoo in het meervoud *jîren* (*jaren*), in plaats van *jîrren*. Maar ook, als het woord met een *g* begint, smelt deze palatale stomme consonant met de semivocale *j* van de tweeklank te zamen tot een stomme *j*; bij voorbeeld in *jârre* voor *giârre* (Holl. *garen*, *vergaren* en *gaar* in de zin van *te zamen*), *jân*, voor *jârn* (*garen*, Duitsch *Garn*), *jitte*, voor *gjitte* (Holl. *gieten*), *fôrjitte*, voor *fôrgjitte* (Holl. *vergeten*), *jilde*, voor *gjilde* (Holl. *gilde*) en *jild*, voor *gjild* (geld), *jûster* voor *gjûster* (Holl. *gister*). — Een uitzondering is *gjîrrig* (*gierig*), tot onderscheiding van *jîrrig* (*jarig*). — Evenzoo smelt een *ch* met de semivocale *j* tot een stomme *j* te zamen. Zoo in *sjitte* voor *schjitte* (Holl. *schieten*): maar, als in dit woord, zooals veelal, de *sch* als *sk* wordt uitgesproken, dan zegt men *skjitte*.

Dezelfde eigenaardige, toonloos aanvangende en scherp eindigende uitspraak van een vocaalklank heeft in die talen of tongvallen, waarin die gebruikelijk is, ook plaats met de zachte *a*, maar is dan voor het gehoor niet zoo duidelijk merkbaar. Het gehoor erkent namelijk in zulk een toonloos aanvangende, maar dan snel en scherp geaccentueerde *a* geen twéeklank, — niet zoo duidelijk twee verschillende klanken: men meent dan alligt alleen een scherpe snel afgebrokene *à* te hooren. Zoo bij voorbeeld in het Friesche *hâze* of *hazze* voor *haze* (het Duitse *Hase*, Holl. *haas*, *hazen*), dat eigenlijk *hâàze* of *hâazze* gespeld zou moeten worden. Bij een langzame uitspraak is de toonlooze *â*, daar de vocaalklank meê aanvangt, ook zeer duidelijk te hooren. Zoo ook in de vrou-

wēnaam *Klāske*, verkleiningsvorm van *Klaas*. Dit *Klāske* is ook eigenlijk *Klādske*: want anders zou het *Klāske* moeten luiden, daar een korte *a* vóór een tandletter geregeld als een korte *d* wordt uitgesproken, bij voorbeeld in *plāske* verkleiningsvorm van *plāse*, Holl. *plas*. Desgelijks in *slān* eigenlijk *slādn*, voor *slaan*: want anders zou het *sldn* uitgesproken worden, gelijk men *mān*, *pānne* en *spān* zegt. Andere voorbeelden zijn *nāme* of *nāmmē*, voor *name* (naam), *fāmen* of *fāmmen*, van *faam*, en de verkleiningsvorm *fāmkē*, *fādē* of *fārrē* voor *fare* (varen Duitsch *fahren*), *hāst* (Holl. *haast*).

Na deze beschouwing van de verschillende vocaalklanken gaan wij thans over tot die van de *consonanten* of *medeklinkers*, in het Duitsch *Mitlaute* of *Mitläuter* genoemd. Maar wat is nu zulk een consonant of medeklinker? — Het is geen vocaal, geen door een elastische spanning van een bepaald gedeelte van de mond of keelengte gewijzigd adem- of stem-geluid: maar een consonant, een medeklinker, klinkt toch meê (loutet mit), en is verneembaar voor het zintuig van het gehoor. Het zintuig van het gehoor kan alleen klanken of geluiden vernemen: indien dus de medeklinkers geen klanken of geluiden zijn zooals de vocaalklanken; het zijn toch spraakgeluiden, in en door middel van het spraakorgaan teweeggebrachte klanken of geluiden. Het zijn spraakgeluiden, die wel niet alléén kunnen voortgebracht worden: — tot de uitspraak van een medeklinker wordt altijd een vocaalklank vereischt, al is het ook maar die onbepaalde en indistincte vocaalklank, die niets anders dan het geruisch van de door de keel en mond gedrevene adem is: wij kunnen de medeklinker *m* niet uitspreken, of wij moeten òf *mē* òf *ēm* zeggen: — maar zonder dat

ademgeluid kan immers ook geen bepaalde vocaalklank voortgebracht worden: de bepaalde vocalen zijn immers niets anders dan wijzigingen van dat ademgeluid, verhelderd en verhoogd, of ook niet, door het stemgeluid. En — ook een vocaal kan niet alléén zonder medeklinker voortgebracht worden, indien het namelijk een spraakgeluid zal zijn, en niet een enkel geruisch of geluid.

De spraak bestaat namelijk uit gearticuleerde klanken (bl. 217), en het zijn de medeklinkers, waardoor de vocaalklanken gearticuleerd, dat is in bepaalde van elkander gescheidene kleine leden of gewrichten afgedeeld en begrensd worden. Ieder van zulke leden of gewrichten (*articuli*), die wij *syllabes* of *lettergrepen* noemen, moet derhalven een bepaalde aanvang hebben, en dus met een medeklinker beginnen, zooals bij voorbeeld in het Fransche *révére*. Zóo is het geheele woord gearticuleerd, en ieder lid er van begrensd. Ook in een woord, zooals het Fransche *airé*, hebben de beide eerste leden, zoowel als het derde, zulk een bepaalde aanvang, en beginnen dus ook met een medeklinker, maar met een medeklinker, die in ons Europeesch Romeinsch schrift niet geschreven wordt, — maar wel in het Arabische, Hebreeuwsche en Syrische met de consonant *Alef*, ook wel *Hamza* genoemd, en in het Grieksche aan het begin van een woord met het teeken van de zoogenaamde *spiritus lenis*. Wanneer wij ons voorstellen of zeggen, dat de beide eerste lettergrepen van dat woord *airé* niet met een medeklinker beginnen; dan doen wij dit alleen met het oog op óns letterschrift: de Arabier stelt zich dat niet zoo voor. De beide eerste lettergrepen van dat woord vangen even goed met een medeklinker aan, als wanneer wij ze met een meer of min krachtige stoot van de adem, met *spiritus asper*, uitspreken, en dan *hahéré* zouden schrijven. — Een gearticuleerde klank of letter-

greep kan ook aan het einde door een medeklinker begrensd en afgesloten worden, zooals in *tot*, *tor* en *ton*: maar dit is niet noodzakelijk om in gearticuleerde klanken te spreken: want, als men bij voorbeeld *toto* of *tora* zegt; dan wordt de eerste lettergreep van de beide woorden begrensd aan het begin door zijn eigen consonantische aanvang, en aan het einde door de consonantische aanvang van de tweede lettergreep; en deze tweede lettergreep eindigt vanzelfs door de uitademing te doen ophouden, of door de opheffing of relaxering van die elastische spanning, waardoor de *o*- of *a*-klank veroorzaakt wordt. — Het is waar, ook het begin alleen van zulk een elastische spanning zou voor de aanvang van een lettergreep als voldoende beschouwd kunnen worden. Zoo zou men zich kunnen voorstellen, dat de eerste lettergreep van het woord *aéré* aanvangt met het begin van die elastische spanning die tot het voortbrengen van de klank *a* vereischt wordt; dat hij eindigt met de opheffing van deze spanning; en dat de tweede lettergreep aanvangt met het begin van die andere elastische spanning, die de *e*-klank teweegbrengt. Zoo zou men zich kunnen voorstellen, dat die beide lettergrepen werkelijk met niets anders aanvangen dan met de vocaalklank zelf, en ook daarmee eindigen; en dat dus die beide lettergrepen alleen uit vocaalklanken bestaan: maar dit is toch werkelijk niet zóó. Tot de aanvang van een gearticuleerde klank of lettergreep wordt ook nog iets anders vereischt. Daartoe wordt vereischt, zoo niet een hárde stoot van de adem (— en dit is de *h* —), dan toch een zachte stoot; en deze zachte stoot van de adem wordt gehoord, en door het gehoor onderscheiden van een harde stoot. Hij wordt dus meê gehoord, en deze met de aanvang van een vocaalklank gehoorde zachte stoot van de adem is de consonant *Alef*. Indien de eerste let-

tergreep van het woord *aère* niet aanving met een zachte uitstooting van de adem, maar de ademstroom reeds eerder aanving als de elastische spanning, die tot de klank *a* vereischt wordt; dan zou aan de *a*-klank een ademgeruisch voorafgaan, en zou die eerste lettergreep niet *a*, maar *æa* zijn; en zoo zou dus de lettergreep toch beginnen met die zachte uitstooting van de adem, waarmee het ademgeluid, de *æ*-klank, aanvangt. En, om de tweede lettergreep aan te vangen, moet eerst de adem in- of terug-gehouden worden, om de *a*-klank af te breken, en dan weêr zacht voortgestooten worden om de *é*-klank voort te brengen. Indien zonder zulk een afbreking en nieuwe stoot van de adem, de *a* en *é* in één onafgebroken ademstroom na elkander gevormd wierden; dan zouden het geen twee lettergrepen worden, maar een tweeklank, — een dalende tweeklank *æe*, in klank weinig verschillend van de tweeklank *ai*, of een klimmende tweeklank *æé*. Dat met de *é*-klank na de *a*-klank een nieuwe lettergreep aanvangt; dat wordt gehoord aan de nieuwe stoot, waarmee de afgebroken ademstroom voortgestuwd wordt; en deze, niet harde, maar zachte, met de *æ*-klank meêgehoorde, en dus meêklinkende, stoot van de adem is de medeklinker *Alef*.

De klank van een medeklinker, — een aan het begin of aan het einde van een vocaalklank meêklinkend consonantgeluid, — is, zooals alle klank, een voor het gehoororgaan verneembare luchttrilling, en wordt, zooals ook elke vocaalklank, teweeggebracht door een trilling van een elastisch gespannen gedeelte van het spraakorgaan. Maar een consonantgeluid wordt meer bepaald veroorzaakt door een hindernis, die de uit de borst gedreven adem ontmoet, en die bestaat òf in een geheele afsluiting (zooals bij de vorming van een *p*, waarbij de lippen geheel gesloten worden, en ook de choanen, zoodat

de ademstroom ook niet in de neusholte kan gaan), — òf door een gedeeltelijke afsluiting (zooals bij de *m*, waarbij de lippen geheel gesloten, maar de choanen open gehouden worden), — òf eindelijk door een bijna geheele afsluiting, door namelijk een naauwe engte te vormen, waardoor de ademstroom strijken moet (zooals bij de *f*, waarbij, met gesloten choanen, de lippen zóo worden samengetrokken, dat er maar een zeer naauwe opening blijft, waardoor de ademstroom strijken moet, en door de schuring en daardoor veroorzaakte luchttrilling dat sibilend geluid maakt, dat wij als de klank van de *f* kennen). — Tot het vormen van een vocaalklank wordt ook wel een vernauwing van de passage van de ademstroom gevorderd, om de ademstroom langs het elastisch gespannen gedeelte van het spraakorgaan te leiden; maar niet zóo, dat daardoor een hindernis gevormd wordt, waardoor de adem in zijn stroom wordt belet. Voor de uitspraak van een *u* of *ʉ* bij voorbeeld wordt wel de opening tusschen de lippen vernauwd, maar toch niet een zóo naauwe engte gevormd, als voor de uitspraak van een *f*, of van een semivocale *w*, zooals in het Engelsche *water*.

Zoo zijn er dan drie verschillende soorten van consonanten. — Tot de eerste soort, die gevormd wordt door een geheele afsluiting van de ademstroom, behooren al die medeklinkers van ons alphabet, waarvan de namen, als wij ze noemen, met de medeklinker zelf aanvangen, namelijk de

Be, Ce, De, Ge, Ha, Je, Ka, Pe, Te, Ve, We en *Zet*,

wel te verstaan de *Je* en *We*, zooals die in het Duitsch en Hollandsch worden uitgesproken aan het begin van een woord, zooals in *jas* en *was*. — Van oudsher is deze soort van medeklinkers met de naam van *stomme medeklin-*

kers bestempeld. De oude Grieken hebben namelijk de gezamentlijke met letters in het schrift beteekende elementen van de menschelijke spraak onderscheiden in *vocale* (*klinkers*), *semivocale* (*halfklinkers*) en *vocaallooze*, later in het Latijn *mutae* of *stomme* genoemd; en de twee laatste, de semivocale en mutae wierden vervolgens, in onderscheiding van de vocalen, te zamen onder de algemeene benaming van *consonanten* of *medeklinkers* begrepen. Mutae of stomme, geen geluid gevende, medeklinkers wierden namelijk die letters genoemd, waarvan de uitspraak aan het begin van een gearticuleerde klank (wegens de geheele afsluiting van de adem, waarmee zij gevormd worden) niet vergezeld gaat van een voorafgaand ademgeruisch of stemgeluid, terwijl dit wel plaats heeft bij de uitspraak van de overige, die daarom semivocalen of halfklinkers genoemd wierden, en waarvan daarom ook de namen in ons alphabet met een voorafgaande klinker beginnen, en wel met een *e*, die gewoonlijk als de scherpe *e*, maar beter als *ɛ* (de klank van het onbepaalde stemgeluid), worden uitgesproken, namelijk de

Ef, El, Em, En, Er en *Es*.

En hiertoe behooren ook de semivocale *j* en *w*, wanneer deze in het oude Romeinsche schrift ongebruikelijke letters uitgesproken worden zooals de *j* in het Latijnsche *ajo*, oudtijds *ažo* geschreven, en in ons woord *bajert*, en zooals de *w* door de Engelschen altijd wordt uitgesproken aan het begin van een woord zooals *water*. Deze semivocale *j* en *w* vangen namelijk bij de uitspraak met een toonlooze vocaalklank aan, de *j* met een *i*-, de *w* met een *u*-klank (even gelijk de uitspraak van de andere semivocalen, zooals de *s* en *f*, met een *ɛ*-klank aanvangt), en zijn dus door dat bijvoeglijke semivocale wel te onderscheiden van de stomme *j* en *w*, zooals die in het Duitsch

en Hollandsch worden uitgesproken aan het begin van een woord. — De stomme *w*-klank wordt anders in het Europeasche schrift met een *v* beteekend, zooals in het Fransch bij voorbeeld in *voulez vous?* en ook in het Hollandsch in het midden van een woord tusschen twee klinkers, zooals in *haver, leven, liever, boven* en *oever*.

Die benaming van stomme, dat is geen geluid gevende, consonanten of medeklinkers voor die klanken of spraakgeluiden, waarvan de uitspraak niet met een vocaalklank aanvangt, kan zeker met rede minder gepast geacht worden: want het zijn immers toch klanken of spraakgeluiden. Men heeft ze daarom liever in het Duitsch *Verschlusslaute* willen noemen. Zoo Brücke, op het voorbeeld van Cladni; en de overige, de semivocalen, heeft hij, als drie andere soorten, met drie andere verschillende benamingen bestempeld, namelijk als *Reibungsgeräusche*, zooals de *f* en *s* (en waartoe hij ook de *l* gerekend wil hebben), omdat het klanken, *Geräusche*, zijn, die door schuring (*Reibung*) teweeggebracht worden, — als *Zitterlaute*, zooals de *r* (en waartoe naar mijn inzien ook de *l* te brengen zou zijn), — en als *Resonanten*, namelijk de nasalen *m* en *n*, wegens hun resonantie in de neusholte. — Maar tegen deze onderscheiding met deze benamingen is aan te merken, dat dan toch ook deze nasalen of resonanten, de *m* en *n*, met hetzelfde regt *Verschlusslaute* genoemd kunnen worden, als bij voorbeeld de *b* en *d*: want zij worden toch ook door een *Verschluss* of afsluiting van de mond gevormd. Zij zouden wel als een bijzondere soort van *Verschlusslaute* beschouwd en resonnierende of nasale *Verschlusslaute* genoemd kunnen worden: maar *Verschlusslaute* zijn het in alle geval.

Om het geluid, dat de zoogenaamde *mutae* of stomme consonanten bij de uitspraak toch maken, zijn ze door Joh.

Müller in zijn *Physiologie* met de benaming van *explosive* of knallende consonanten bestempeld; en vele anderen zijn hem daarin gevolgd: ook Lepsius, die dan evenwel ook de nasalen *m* en *n*, die op dezelfde wijze door ontsluiting of opening van een afsluiting gevormd worden, daaronder begrepen wil hebben. Maar deze benaming moet bij eenig nadenken wel zeer ongepast voorkomen. Het is waar, wanneer de afsluiting, waarmee deze consonanten gevormd worden, snel en plotseling opgeheven wordt, zooals dit bij het spreken gewoonlijk plaats heeft, dan volgt plotseling de vocaalklank; en, als men zulk een consonant aan het einde van een lettergreep uitspreekt, zooals in *tak* of *top*; dan hoort men bij een plotselinge ontsluiting een korte *ɛ*-klank daarop volgen: maar kan men dat een *explosie*, *ontploffing*, *uitbarsting* of *knal* noemen? is deze benaming in alle geval niet veel te sterk? — En, behalven dat, kan deze *explosie* (of hoe men het met een wat zachtere benaming, zooals *eruptie*, zou willen noemen) toch nooit als een eigenschap van de consonant beschouwd worden: wat er dan explodeert, dat is niet het geluid van de consonant, maar de klank van de volgende vocaal, of, aan het eind van een woord, het adem- of stemgeluid. — Ook is eindelijk zulk een *explosie* bij de uitspraak van zulk een consonant volstrekt geen noodzakelijkheid: want, zooals ook door anderen reeds is opgemerkt, wanneer men het Engelsche woord *midshipman* of het Hollandsche *hopman* uitspreekt, dan ontsluit men na de vorming van de *p* de lippen in 't geheel niet, maar houdt die gesloten tot het vormen van de *m*. En ook aan het einde van een woord is het niet noodig, dat de ontsluiting zoo plotseling plaats heeft, dat men die *ɛ*-klank hooren laat: die ontsluiting kan ook langzaam plaats hebben, en dan hoort men van zulk een *explosie* niets. De Javaan spreekt zoo aan het einde van een lettergreep ge-

woonlijk de *k* uit. — Dat de klank of het geluid van zulk een consonant volstrekt niet in die explosie ligt, en in 't geheel niet door de ontsluiting teweeggebracht wordt; dat blijkt allerduidelijkst, wanneer wij het Duitsche *ab* of het Hollandsche *hap* uitspreken, maar de lippen een wijl lang gesloten houden. Dan hoort men toch immers het geluid van de *b* op de *p* terstond na de *a*, terwijl de lippen toch nog gesloten zijn.

Lepsius heeft die zelfde consonanten, die hij *explosivae* noemt, namelijk de *mutae* en de *nasales*, ook nog, om een andere eigenschap, met een andere benaming willen bestempelen, te weten met die van *dividuae* of *deelbare*, omdat zij gevormd worden voor de helft door sluiting en voor de andere helft door ontsluiting. Als wij bij voorbeeld het woord *ambo* uitspreken, dan spreken wij de *m* en de *b*, zegt hij, beide maar half uit, van de *m* alleen maar de eerste helft, door de sluiting van de lippen, van de *b* alleen maar de tweede helft, door de ontsluiting. Maar ik vraag daarentegen: hoort men dan toch de klank van de beide letters niet geheel en volkomen? — De aard van de klank van deze consonanten kan door die benaming dus volstrekt niet beteekend of verduidelijkt worden.

De andere medeklinkers, die door de Ouden *semivocalen* genoemd wierden, worden door Lepsius, in tegenoverstelling van zijn *explosiven* of *dividuae*, met de benaming van *fricativen* of *continuae* bestempeld. — De benaming van *fricativen*, omdat het geluid, dat zij geven, door frictie of schuring ontstaat, is zeker niet fraai; en, daar het geluid zelf, dat door frictie of schuring teweeggebracht wordt, geen frictie of schuring, maar een *strepitus* of *geruisch*, genoemd wordt; zoo zou altans de benaming van *streptentes* of *ruischende* consonanten veel beter geweest zijn. — Joh. Müller heeft het geluid van deze

consonanten een *strepitus continuus*, en ze daarom zelf *continuae*, genoemd, omdat het geruisch er van door generlei afsluiting afgebroken wordt. Deze benaming is nu ook door Lepsius overgenomen: maar in zijn systeem past die zeer slecht. Hij rangschikt namelijk de nasale consonanten, de *m* en *n* onder de explosiven of *dividuae*: maar kan men niet juist de klanken van deze letters zoo lang laten voortduren, als men maar wil? Lepsius zegt wel op 'bl. 60 in de noot: „It is a desided mistake, to reckon *m* and *n* among the *consonantes continuae*: for in *m* and *n* it is only the vowel-element inherent in the first half, wich may be continued at pleasure, whilst in all the continuous consonants it is the consonantal element (the friction), wich must be continued, as in *f*, *v*, *s* en *z*.” — Maar is dan dat vowel-element, zooals Lepsius het noemt, dat wil zeggen de neusklank van deze nasale consonanten niet een *strepitus continuus*, teweeggebracht door een *frictus continuus* van de adem door de choanen en in de neusholte? En dat, wat Lepsius het consonantal element gelieft te noemen, en dat, zooals hij zegt, bij de *continuae* gecontinueerd moet kunnen worden, wat is dat bij de *m* en *n* anders, dan de afsluiting van de adem in de mond? En deze afsluiting, en het daardoor teweeggebrachte resonnerende geruisch van de adem door de choanen in de neusholte, kunnen beide bij de uitspraak, bij voorbeeld van de *m* in het woord *amo*, zoo lang gecontinueerd worden, als men maar wil of adem heeft. Men hoort dan en de trilling van de geslotene lippen en de resonnantie in de neusholte beide continueel, voortdurend. — Lepsius schijnt te meenen, dat het consonantal element van de *m* en *n* alleen of voornamelijk bestaat in de explosie, die bij een plotselinge ontsluiting van de afsluiting plaats kan hebben: maar zulk een explosie maakt

even min van de *m* en *n*, als van de mutae, een wezentlijk element uit, en kan zeer goed geheel en al achterwege blijven (zie bl. 277). Men kan zeer goed de klank van de lettergreep *am* lang continueren, en dan nog lang de lippen gesloten houden, zonder dat er iets aan het consonantgeluid van de *m* ontbreekt. —

Uit het opgemerkte blijkt, dat, ofschoon die oude benaming van mutae of stomme consonanten in het geheel niet onberispelijk is, er tot hiertoe evenwel geen andere benamingen zijn uitgevonden, die niet evenzeer aan bedenking onderhevig zijn, behalven alleen die van *Verschlusslaute*, wanneer men maar de nasalen daarmee onder begrijpt, en dan deze *Verschlusslaute* in verschillende ondersoorten verdeelt en met verschillende bijvoeglijke benamingen onderscheidt. — De overige consonanten kunnen dan wel niet met een algemeene benaming *semivocalen* genoemd worden: want daartoe zouden ook de nasalen behooren, en met deze benaming zou ook geen tegenstelling uitgedrukt worden: maar men zou ze zeer gevoeglijk *Verenglaute* kunnen noemen, en deze dan weer in drie ondersoorten verdeelen, in sibilerende (de *s* en *f*), vibrerende (de *r* en *l*) en eigenlijk gezegde semivocalen, de semivocale *j* en *w*. Trouwens tegenwoordig wordt deze laatste benaming gewoonlijk ook alleen maar van deze twee medeklinkers gebezigd, en de schrijfteekens er voor in het Romeinsche alfabet zijn ook eigenlijk niets anders dan wijzigingen van vocaalteekens, de *j* van de *i*, en de *w* een verdubbeling van de *u*, vroeger ook *v* geschreven, om met de eerste *v* het vocale en met de andere het consonantale element van deze semivocaal te be teekenen.

Maar die Duitsche benamingen van *Verschlusslaute* en *Verenglaute* laten zich niet in andere talen zoo vertolken, dat met de vertaling geheel hetzelfde beteekend wordt. In

het Hollandsch kunnen wij de *Verschlusslaute* zeer gevoeglijk met een reeds gebruikelijke benaming *klemgeluiden*, en de letters, daar zij meê beteekend worden, *klemletters* noemen: de overige noemt men het best naar hun verschillende aard *sibilanten*, *trillers* en *semivocalen*. Doch, welke benamingen ieder in zijn taal ook verkiezen mag, om er de verschillende aard van de consonanten meê te onderscheiden; de oude Latijnsche benaming van *mutae* of *stomme* consonanten en van *semivocalen* of *halfklinkers*, met die beteekenis die er altijd aan gehecht is, zullen toch altijd behouden moeten blijven als algemeene benamingen, die door de geheele geletterde wereld verstaan worden.

Tot de *mutae* of *stomme* consonanten behooren ook de Grieksche θ , ϕ en χ , die in Romeinsch schrift met *th*, *ph* en *ch* geschreven en tegenwoordig, en reeds sedert lang *adspiratae* of *geadspireerden* genoemd worden. Vroeger wierden zij *asperae* genoemd. — Door de oude Grieksche en de oudste Romeinsche geletterden wierden namelijk de *mutae* of *stomme* consonanten onderscheiden in drie ondersoorten, in *lèves* of *laeves* ($\alpha\phi\rho\nu\alpha$ $\psi\iota\lambda\acute{\alpha}$), *asperae* ($\delta\alpha\sigma\acute{\epsilon}\alpha$) en *mediae* ($\mu\acute{\epsilon}\sigma\alpha$): *laeves* waren volgens hen de *k* (in Romeinsch schrift *c*), *t* en *p*, *asperae* de *ch*, *th* en *ph*, *mediae* de *g*, *d* en *b*. Wat met die figuurlijke benamingen van *laevis* ($\psi\iota\lambda\acute{o}\varsigma$), dat is *kaal* of *glad*, en *asper* ($\delta\alpha\sigma\acute{o}\varsigma$), dat is *ruig* of *ruw*, eigenlijk en oorspronkelijk bedoeld is geworden, moet ik bekennen niet goed te begripen. Met dezelfde Grieksche benamingen onderscheidde men de uitspraak van een klinker zonder en met een *h*, met een *spiritus lenis* en met een *spiritus asper*, zooals het in 't Latijn genoemd werd. In deze Latijnsche benamingen is *lenis* in plaats van *lêvis* gebruikt, misschien omdat dit attribuut bij het woord *spiritus* niet goed scheen

te voegen. Later heeft men dan ook in het Latijn van de *mutae* de benaming van *tenues* en *adspiratae* gebruikt, in de plaats van *laeves* en *asperae*: maar het Grieksche woord *ψιλός* beteekent evenmin *tenuis* als *lenis*: het beteekent *laevis*, *kaal* of *glad*, in tegenoverstelling van *δασύς*, *asper*, *ruw* of *ruig* *). — Dionysius Halicarnasensis zegt van de *δασέα*, dat het die *ἄφωνα* zijn, *ὅσα τῷ πνεύματι πολλῷ λέγεται*, *die met veel spiritus, of adem, worden uitgesproken*; en Priscianus zegt, dat de *mediae* die *mutae* zijn, „*quae nec penitus carent adspiratione, nec eam plenam possident.*” Zij bedoelen zeker, dat de uitspraak van de *asperae*, die men tegenwoordig *adspiratae* noemt, met veel, die van de *mediae* met weinig, en die van de *laeves*, die nu *tenues* genoemd worden, met geen hoorbaar ademgeblaas vergezeld gaat. De uitspraak van een letter met veel hoorbaar ademgeblaas is het dus, die door de Grieken met het attriboot *δασύς* bedoeld en beteekend wierd; ook die uitspraak van een klinker, die in het Grieksche schrift met de *spiritus asper* en in het Romeinsche alphabet met de letter *h* beteekend wordt; en zoo eindelijk ook de gebrauwde uitspraak van de *r* (de *ρ* of *rh*): maar een juiste verklaring van de physis of aard van die klanken, waar-

*) Het woord *levis*, waarmee Priscianus het Grieksche *ψιλός* vertaalt, wordt door Dr. Steinthal in zijn *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, op bl. 559, *lëvis* geschreven, zóo met een kapje boven de e: maar dit is zeker een misvatting. *ψιλός* beteekent *lëvis* of *laevis*, niet *lëvis* — In sommige uitgaven van Priscianus vindt men *lenis* in plaats van *levis*: maar dit is niets dan een druk- of schrijffout. En het is niet onmogelijk, dat wij aan dezelfde druk- of schrijffout ook de benaming van *spiritus lenis* te danken hebben: want in tegenoverstelling van *spiritus asper* moet het *spiritus lëvis* of *laevis* zijn. Door de Grieken wordt de uitspraak van een klinker met een zachte stoot van de adem altijd met het woord *ψιλός* beteekend.

van zij de uitspraak zoo benoemden, hebben zij ons nooit gegeven. De beschouwing van de zoogenaamde *mediae*, de *g*, *d* en *b*, als een middelsoort tusschen de *tenues* en *adspiratae*, is zeker voor ons ook al heel vreemd: want bij onze uitspraak van deze letters (met uitzondering van de *g* in de Hollandsche tongval) hooren wij toch geen ademgeblaas; en, juist wel niet in het Grieksch, maar in andere talen, zooals in het Sanskritsch, heeft men nevens onze *mediae* ook *geadspireerde mediae*: wat moeten deze dan zijn? — Over de ware natuur van de zoogenaamde *adspiratae* zal later nader gesproken moeten worden: hier wil ik alleen aanstippen, wat met een enkel woord zoo juist door Prof. Steinthal in zijn *Geschichte der Sprachwissenschaft bei der Griechen und Römern* (S. 559) is opgemerkt, dat de beschouwing van de β , δ en γ als *mediae*, tusschen de *laeves* en *asperae* niet te begrijpen is, indien men niet stelt, dat de oude Grieken die consonanten op dezelfde wijze hebben uitgesproken, als de Grieken tegenwoordig nog doen, namelijk als zachte *adspiratae* met een zacht ademgeblaas. Onze *b*, *d* en *g* zijn dus geen *mediae*, maar *tenues*, — zachte *tenues* in onderscheiding van de harde *p*, *t* en *k*. Deze zachte *tenues* hadden de Grieken niet.

Het onderscheid, dat er tusschen de *laeves* of *tenues* en onze zoogenaamde *mediae* bestaat, wordt dan ook tegenwoordig teregt als een bloot onderscheid van intensiteit beschouwd, en de *tenues* worden daarom *sterke* of *harde* (ook wel *scherpe*), de *mediae* daarentegen *zwakke* of *zachte* (ook wel *weeke*) consonanten genoemd. De eerste, zooals de *k*, *t* en *p*, worden namelijk met een harder of sterker druk, stoot of duw van de uit de borst geperste adem voortgebracht, de laatste, zooals de *g*, *d* en *b*, met een

zachter of zwakker. Ook is de klemming van de organen, waarmee bij de uitspraak van de mutae de afsluiting gevormd wordt, sterker bij de eerste, als bij de laatste; en, wanneer dit niet in acht genomen wordt, dan worden de *tenues* en zoogenaamde *mediae* in de uitspraak ligt met elkander verward. Wij kunnen wel, vóór dat wij een *b* uitspreken, de lippen sterk tegen elkander klemmen: maar, willen wij dan toch werkelijk een *b*, en geen *p*, uitspreken; dan drijven wij de adem niet met een sterke, maar met een zwakke persing tegen de gevormde afsluiting aan, en verminderen op het oogenblik van de uitspraak ook de sterkte van de klemming.

Door dit verschil van intensiteit bij de uitspraak verschillen van de mutae de *k* van de *g*, de *t* van de *d*, de *p* van de *b*, en ook de Fransche *c* of *ç* van de Fransche en Hollandsche *z*; al de overige mutae zijn zacht. En van de andere consonanten zijn alleen de *f* en *s* *hard* of *sterk*, de *f* even hard als de *p*, de *s* even hard als de *c* of *ç*: de andere, de *m* en *n*, de *r* en *l*, en de semivocale *j* en *w*, zijn alle zacht.

Maar dit onderscheid van uitspraak, met een krachtiger of zwakker uit de borst gedreven stroom van de adem, brengt nog een ander onderscheid van klank teweeg, dat wel niet door de oude Grieksche en Romeinsche, maar wel door de Indische en Arabische grammatici, opgemerkt is. Wanneer men namelijk niet fluisterend, maar met luide stem spreekt; dan zijn niet alleen bij de uitspraak van de vocalen, maar ook bij die van de zachte consonanten, de stembanden in trillende beweging, en klinkt de stem dus in het ademgeluid *meê*: maar door de kracht van een harde uit de borst gedrevene ademstroom worden de stembanden te wijd vanéén gedreven, zoodat zij niet als snaren kunnen trillen en klinken, en dus het stemgeluid bij de uitspraak van de harde consonanten *zwijgt* (verg. bl. 219).

Daarom worden dan de zachte consonanten ook met de naam van *sonore* of *helderklinkende* (in het Duitsch *tönende*) *consonanten*, of ook met één woord *sonanten*, en de harde met de naam van *surdæ*, dat is *doffe* of *dofklinkende* (in het Fransch *sourdes*, in het Duitsch *tonlose* of *dumpfe*) bestempeld.

Daar dit onderscheid van dof en sonoor niet plaats heeft bij het fluisterend spreken, waarbij de stembanden zóo gezet worden, dat zij niet hoorbaar meê kunnen trillen, en dus alle klanken zonder stemgeluid voortgebracht worden, maar het onderscheid tusschen de harde en zachte consonanten (het onderscheid bij voorbeeld tusschen een *p* en *b*) toch even goed door het gehoor wordt waargenomen; zoo volgt daaruit, dat deze laatste onderscheiding van hard en zacht als de meer wezentlijke beschouwd moet worden. Dat dof of sonoor zijn is alleen bij het luide spreken een gevolg van de harde of zachte stroom van de adem, daar de consonanten meê voortgebracht worden. — Ook moet nog opgemerkt worden, dat *hard* en *zacht* betrekkelijke hoedanigheden zijn, vatbaar voor verschil van graad, zoodat het zelfs niet onmogelijk is, bij voorbeeld een *b* harder, met een krachtiger ademstroom, uit te spreken, dan een zacht, met zwakke persing van de adem, uitgesprokene *p*, — zonder dat evenwel de *b* een *p*, of de *p* een *b*, wordt. Hierover later nog nader bij de *h*.

Tot hiertoe hebben wij gesproken over het onderscheid, dat er in de aard van de verschillende medeklinkers bestaat naar de wijze, waarop zij gevormd en uitgesproken worden: maar niet minder wezentlijk is het verschil van plaats of het gedeelte van het spraakorgaan, waar en waarmee zij gevormd worden; dat wil zeggen, waar en waarmee door middel van de ademstroom die luchttrilling teweeggebracht wordt, die bij de aan-

vang, of ook aan het slot, van een gearticuleerde klank of lettergreep onderscheidenlijk door het gehoor als meêklinkend vernomen wordt, en waarin de bijzondere klank van elke medeklinker bestaat. Alle consonanten worden, zooals wij gezien hebben (bl. 270), gevormd door het vormen van een afsluiting of een naauwe engte; en naar de verschillende deelen van het spraakorgaan (lippen, tandkassen, tong, gehemelte en keel), waarmee die afsluiting of engte gevormd wordt, en die daarbij zelf door de stuitende, doordringende of doorstrijkende ademstroom in een trillende beweging gebracht worden, ontstaat dat groote verschil van klank, dat het gehoor bij voorbeeld onderscheidt bij de uitspraak van deze drie zachte klemletters, de *b*, de *d* en de *g*, van de nasalen *m* en *n*, of van de sibilanten *f* en *s*. — Naar dit verschil worden de consonanten verdeeld in *gutturalen*, *palatalen*, *lingualen*, *dentalen* en *labialen*: maar, wil men naauwkeurig zijn, dan moet men bedenken, dat tot ieder afsluiting of engte, waardoor een consonantgeluid gevormd wordt, natuurlijk altijd twee gedeelten van het spraakorgaan vereischt worden, zooals bij de labialen de beide lippen, de boven- en onderlip; en, als nu de afsluiting of engte door twee verschillende deelen van het orgaan gevormd wordt, zooals door de tong en het gehemelte; dan zijn die zoo eenvoudige benamingen niet voldoende te achten, om de natuur van de medeklinkers, die tot elke soort behooren, juist te doen kennen. Doch hiertoe moeten die benamingen ook niet dienen: — benamingen kunnen toch ook nooit voor juiste definities en zaakverklaringen dienen: — zij moeten alleen dienen als gebruikelijke kunsttermen tot classificatie, om de ééne soort van de andere te onderscheiden; en men moet ze alleen maar beschouwen als benamingen *à potiori*, dat is, naar dat gedeelte van het spraakorgaan, dat gerekend mag worden door zijn trilling tot het vormen van de klank het meeste bij te dragen.

In de volgende tabel zijn al de enkele eenvoudige (niet complexe of gecombineerde) consonantgeluiden, die in de verschillende talen, waarvan de uitspraak genoegzaam bekend is, in gebruik zijn, tot een overzicht met die gebruikelijke benamingen. zoo gerangschikt, dat de verschillende klanken, die tot ieder klasse behooren, in verschillende rijen nevens elkander, en naar de verschillende wijze van vorming en uitspraak onder bijzondere rubrieken in verschillende kolommen onder elkander geplaatst zijn; — alle beteekend met Europeische Romeinsche schrijfteekens, zooals zij in een algemeen letterschrift geschreven zouden kunnen worden, alleen voor die klanken, die in dat Europeische schrift niet beteekend of onderscheiden worden, met een onderscheidingsteeken bij die letters, waarmee zij in klank het meest overeenkomen.

Benamingen.	CONSONANTES MUTAE. Stomme medeklinkers.				CONSONANTES SEMIVOCALIS. Halfklinkers.			
	<i>Vaste klemletters.</i> <i>Laeves of tenues.</i>		<i>Laxe klemletters.</i> <i>Asperae of adspiratae en mediae.</i>					
	harde	zachte	harde	zachte	<i>nasale klem letters.</i>	<i>sibilanten.</i>	<i>semi-vocalen.</i>	<i>trillers.</i>
<i>Labialen,</i> Lipletters.	<i>p</i>	<i>b en v</i>	<i>ph</i>	<i>b, v en f</i>	<i>m</i>	<i>f</i>	<i>w</i>	—
<i>Dentalen,</i> Tandletters.	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>th en ç</i>	<i>d en z</i>	<i>n</i>	<i>s</i>	—	—
<i>Lingualen,</i> Tongletters.	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>th</i>	<i>d en z</i>	<i>n</i>	<i>s</i>	—	<i>r en l</i>
<i>Palatalen,</i> Gehemelteletters	<i>k en k</i>	<i>g en j</i>	<i>ch</i>	<i>j</i>	<i>ng</i>	—	<i>j</i>	<i>rh</i>
<i>Gutturalen,</i> Keelletters.	<i>h</i>	Alef of Hamza (niet geschreven.)	<i>h</i>	,	<i>h of m</i>	—	—	—

De beteekenis van het diacritisch punt tot aanduiding van die gewijzigde consonantklanken, waarvoor in het Europeesche Romeinsche schrift geen letterteekens bestaan, is gemakkelijk te vatten en te onthouden. Een punt onder de letters *t*, *d*, *n*, *s* en *z* beteekent namelijk de uitspraak van deze consonanten als tongletters (met een van achteren tegen het gehemelte opgetrokken tong), en niet als tandletters, zooals wij die gewoonlijk uitspreken. Ook bij de *k* beteekent het een met meer teruggetrokken tong gevormde *k*, zooals men die heeft in de Semitische talen. — Een punt boven een letter beteekent de uitspraak van de zachte klemletters *b*, *v*, *d* en *g*, als zoogenaamde adspiratae, dat wil zeggen, zooals wij later zullen zien, met laxe klemming, — een uitspraak, zooals die van de zachte Engelsche *th* (de *ð*), en van de *g* in het eigentlijk gezegde Holland en in het tegenwoordige, en zeker ook wel in het oude, Grieksch (de *g*). — Hetzelfde beteekent een punt boven de *f*, om de uitspraak van deze consonant te beteekenen, niet als harde sibilant, maar als zachte adspirata (met laxe klemming), zooals in het Nederduitsche, om die zachte uitspraak met een *v* geschrevene, *visch*, voor het Hoogduitsche *Fisch*, Friesche *fisk*, Gothische *fisks*. En hetzelfde beteekent ook een punt boven de *h*, om eene met laxe klemming uitgesprokene *h* te beteekenen, zooals men die heeft in het Arabisch, bij voorbeeld in de naam *Mohammad*. — Het daarevens in de tabel geplaatste teeken van de zoogenaamde *Apostroph* (') moet dienen om de in de Semitische talen voorkomende keelletter 'Ain te beteekenen. Dit is een met laxe klemming uitgesprokene consonant *Alef* of *Hamza*: maar, daar deze Alef of Hamza in het Europeesche schrift in het geheel niet geschreven wordt; zoo moet dat teeken dienen, om die gewijzigde uitspraak van de *Alef* of *spiri-*

*z*us *lenis* aan te duiden; bij voorbeeld in de namen 'Omar en 'Abdallah. Men kan het beschouwen als het teeken van de Spiritus lenis met een punt er aan tot onderscheiding.

De *ñ* of *m* eindelijk beteekenen een gebrekkig uitgesprokene nasale consonant, zooals de *n* en *m* door de Franschen wordt uitgesproken aan het einde van een lettergreep, bij voorbeeld in *non* en *nom*.

Dit tot voorloopige opheldering van de tabel: thans moeten wij de physis, natuur en aard, van de verschillende, tot ieder van de vijf klassen behorende, consonantklanken nader gaan beschouwen en bespreken.

I. Van de *labialen* of *lipletters* wordt de harde vaste klemletter *p* gevormd door de beide lippen vast tegen elkander te klemmen; en daarbij vooral de bovenlip elastisch te spannen; dan, bij afgesloten choanen, een harde ademstroom daar tegen aan te drijven, zooals in *hap!* of met plotselinge ontsluiting en opening van de lippen door te laten, zooals in *paf!* en zoo de elastisch, vooral in het midden straf gespannen bovenlip in trillende beweging te brengen. — Wordt aan het einde van een gearticuleerde klank, zooals *hap*, de door de zamenklemming van de lippen gevormde afsluiting snel en plotseling opgeheven, zooals dit gewoonlijk geschiedt; dan hoort men het ontsnappen van de tegen de geslotene lippen aangedrevene adem veelal duidelijk als een toonlooze onbepaalde vocaalklank *ə*: maar die ontsluiting kan ook zoo langzaam en zacht geschieden, dat men niets hoort. En, wanneer er onmiddellijk, in één adem, een andere labiale klemletter op volgt, zooals in *hopman*, *op marsch*, *opbrengen*, *op bergen*, *opwaarts*, *op weg*; dan heeft er in het geheel geen ontsluiting plaats.

De *b* verschilt van de *p* vooreerst en vooral daarin, dat het een zachte labiale vaste klemletter is, die uitgesproken wordt met een zachtere klemming van de lippen en met een zachtere druk of persing van de adem; wat bij het luid spreken ook dit tot gevolg heeft, dat de stembanden daarbij in trillende beweging zijn en meêklinken, en dit bij de *p* wegens de harde druk van de adem geen plaats heeft. Maar dit onderscheid van hard en zacht, is, zooals boven reeds opgemerkt is (bl. 285), een betrekkelijk onderscheid: ook met een sterke klemming van de lippen en een vrij sterke persing van de adem kunnen wij toch een *b* uitspreken, die duidelijk van een *p* te onderscheiden is. Een *b* is nog iets anders dan een zachte *p*. Voor de uitspraak van een *b* worden de lippen over de geheele breedte tegen elkander geklemd, en de spanning van de bovenlip niet zoo naar het midden geconcentreerd als voor de uitspraak van een *p*. Wij kunnen het duidelijk voelen, dat wij voor de uitspraak van een *b* de mond breder houden, en voor die van een *p* meer spitsen.

Daar echter het voornaamste onderscheid tusschen een *p* en *b* bij de gewone uitspraak hierin bestaat, dat de *p* een harde en de *b* een zachte klemletter, en dit onderscheid slechts een betrekkelijk onderscheid is; zoo is het niet te verwonderen, dat deze twee consonanten in de talen ligt met elkander verwisseld worden. En dit geldt van al de harde en zachte klemletters. Maar dan moet er toch nog een bijzondere aanleidende oorzaak bijkomen. Zoo kan ligt een zachte klemletter in plaats van een harde uitgesproken worden aan het begin van een woord in een voorvoegsel, wanneer de hoofdlettergreep van het woord met een zachte aanvangt. Zoo zegt de Javaan bij voorbeeld *bědúttan* (amfioenpijp) in plaats van *pědúttan*, van het grondwoord *dút*, anders *údút* (*trekken, rooken*); en de beroemde Buda-tempel op Java noemt hij

Bārd-Búdd in plaats van *Pārd-Búdd* (*de Boeda's*). Omgekeerd spreekt hij het Persische woord *bázár* uit als *pásár*, daar hij voor de zachte *z*, die hij in zijn taal niet heeft, de harde *s* uitspreekt, maar nu ook aan het begin van het woord de zachte *b* in de harde *p* verandert. Voor *kundjārd* (*olifant en gevangenis*) zegt hij dikwijls *gundjārd*; en zoo in veel andere woorden. — Op een andere wijze is het verschijnsel te verklaren, dat, volgens de regel van de zoogenaamde klankverschuiving in het Hoogduitsch een harde klemletter wordt uitgesproken, waar het Nederduitsch en Gothisch een zachte heeft, zooals bij voorbeeld in *Tochter* voor het Nederduitse *dochter*, Gothisch *dauhtar*: en, waar in de tegenwoordige spelling van het Hoogduitsch naar de Nedersaksische uitspraak een zachte klemletter geschreven wordt, daar wordt die toch, zooals bekend is, door vele Duitschers zoo uitgesproken, dat men een harde meent te hooren. Als zij *ganz gut* willen zeggen, of *du bist der beste*; dan spreken zij dit uit, dat het, zoo niet geheel, dan toch bijna als *kanz kut* en *Tu pist ter peste* luidt. Hiervan ligt de oorzaak in de eigenaardige wijze, waarop de Oppersaksische Duitschers de mutae of vaste klemletters vormen. Dit doen zij namelijk door niet alleen een afsluiting in de mond te vormen, maar tevens de keel met het strotklepje af te sluiten. Al wordt dan voor de uitspraak van een zachte klemletter de adem slechts met een zachte persing door de keel gedreven, zoodat de stembanden in trillende beweging gebracht worden; dan is toch de adem, die bij de plotselinge gelijktijdige ontsluiting van beide afsluitingen het eerste explodeert, zonder stemgeluid of toonloos: want dit is de tusschen de twee klemmingen in de keel- en mond-holte zich bevinde kolom adem: het stemgeluid volgt eerst later met de adem, die van achter het toegesloten strotklepje wordt

uitgedreven. Zal een zachte klemletter niet als surd of dof, maar als sonoor worden uitgesproken; dan moet de keel openstaan, en de adem door de trillende stembanden heen, en zoo van stemgeluid vergezeld, in de mond tegen de afsluiting aan gedreven worden. — Midden in een woord, zooals in *aber*, *oben* en *Leber*, wordt de zachte klemletter ook door de Oppersaksers *sonoor* uitgesproken: want dan is de adem in de mond- en keelholte niet toonen stemme-loos. En ook bij het fluisteren, waarbij dat onderscheid van surd en sonoor niet plaats heeft, en alleen het onderscheid van hard en zacht gehoord wordt, zijn de zachte van de harde zeer wel te onderscheiden *). — Wil men die eigenaardige uitspraak van de zachte klemletters in het schrift beteekenen, dan kan men het doen door *bp*, *dt* en *gk* te schrijven, om op deze wijze aan te duiden, dat de zachte, anders sonore, klemletter surd of toonloos blijft.

Die zelfde Oppersaksische wijze van uitspraak maakt bij de harde klemletters, dat, door het hard openstooten van het strotklepje, bij de ontsluiting van de afsluiting in de mond tevens een *h* wordt uitgesproken. Zoo spreekt men onwillekeurig *Khopf* en *Thobak* uit. —

Een andere zachte labiale vaste klemletter is de *v*, zooals die uitgesproken wordt in het Italiaansch, Fransch en Engelsch, bij voorbeeld in *vero*, *vérité* en *very*;

*) Verg. Brücke, *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transcription*, S. 10, die echter meent, dat de toonlooze uitspraak van de zachte klemletter door de Obersaksers daardoor teweeggebracht wordt, dat de keel eerst na de opheffing van de afsluiting in de mond ontsloten wordt. Dit is een loutere onderstelling, die ook geheel onnoodig is, als men maar bedenkt, dat de toonlooze adem, die zich in de keel- en mond-holte bij een afgesloten keel bevindt, natuurlijk het eerst moest exploderen. Ook is het niet juist, wat Brücke onderstelt, dat de afsluiting in de mond door de er tegen aangeperste adem doorgebroken wordt. De ontsluiting geschiedt willekeurig.

en ook in het Friesch, waarin hij evenwel van oudsher met een *w* geschreven wordt, zooals in *wir* (het Hollandsche *waar*, het Duitsche *wahr*). — Van de *b* verschilt deze *v* hierin, dat, terwijl bij het vormen van een *b*, even als van de *p*, de bovenlip elastisch gespannen en op de onderlip gedrukt wordt, daarentegen de *v* met de onderlip gevormd wordt, door deze elastisch te spannen en tegen de bovenlip te klemmen. — Ja, de medewerking van de bovenlip is tot het vormen van zulk een *v* zelfs in 't geheel geen noodzakelijk vereischte. Al ligt men de bovenlip met de vingers, of met een spadel of vouwbeen, geheel in de hoogte; dan kan men toch zulk een *v* volkomen goed uitspreken. Dan klemt men namelijk de langer gerekte onderlip tegen het bovenste tandvleesch, en vormt op die wijze de afsluiting. Bij een dichte rei boventanden is het ook voldoende de onderlip daartegen aan te klemmen. — Het wezentlijke onderscheid in de physis van de beide zachte labiale klemletters *b* en *v* zal men het best opmerken, wanneer men de Engelsche woorden *bury* en *very* na elkander uitspreekt, zooals het behoort.

Maar de Duitschers en vele Hollanders spreken in het Engelsch en Fransch de *v* geheel op dezelfde wijze uit als hun *w*; en de Duitsche geleerden, die over de letterklanken gehandeld hebben, zooals Brücke, Du Bois-Reymond, Lepsius, Grimm, Becker en Heyse, houden alle de Fransche en Engelsche *v*, even als hun *w*, voor een fricativa continua of Reibungsgerausch. Dat zij zich hierin echter vergissen, kan men duidelijk hooren aan de klank van de *v* in Engelsche woorden als *have*, *having* en *give*. Als een Engelsman zegt *I have*, of een Fries *ik hav*, dan wordt de vocaal door een volkomene en vaste zamensluiting van de lippen afgesloten, zonder dat er een strepitus continuus op volgt; en als een Engelsman *very*, en een Fries *wir* zegt; dan sluit hij eerst de adem met

de lippen geheel af, en ontsluit dan de lippen snel en plotseling, zoodat er eerst met deze ontsluiting vocaal-geluid wordt gehoord. Even zoo spreekt een Franschman woorden als *vérité* en *vrai* uit. Die *v* is dus een zoogenaamde explosive consonant, en niet een fricativa continua, zooals de Duitsche en Hollandsche *w*.

Het onderscheid tusschen de *b* en de *v* is dan, zooals ons gebleken is, dit, dat voor de eerste de bovenlip, en voor de laatste de onderlip alleen, elastisch gespannen wordt. Maar nu is het te verwachten, dat er ook wel volken zullen zijn, die voor de uitspraak van de zachte labiale vaste klemletter de boven- en onderlip beide elastisch spannen, en zoo een klank vormen, die als *b* en *v* tegelijk luidt, — een complexe klank, die in Romeinsch schrift niet anders als met het gecombineerde letterteeken *bv* geschreven kan worden. Zoo wordt werkelijk de *b* uitgesproken in het Spaansch, bij voorbeeld in de naam van den Hertog van *Alba*, zoodat men er ook wel *Alva* uit hooren kan, gelijk dan ook wel geschreven wordt. Zoo ook de Aethiopische *b* in Abyssinië, volgens getuigenis van Werner Munzinger in zijn *Vocabulaire de la langue Tigré* (Leipz. 1865). En even zoo moet ook in het oud Indisch die Sanskritsche zachte labiale vaste klemletter zijn uitgesproken, die algemeen voor onze gewone *b* gehouden wordt. Trouwens deze labiale consonant wordt niet alleen in het schrift, in de figuur van het letterteeken, alleen maar door een dwarsstreepje van de Sanskritsche *w* onderscheiden, maar ook in de spelling met deze *w* zoo dikwijls verwisseld, dat die twee klanken onmogelijk zooveel van elkander hebben kunnen verschillen als onze *b* van een *w*. Wilson zegt zelfs in zijn woordenboek, dat volgens sommige Indische grammatici deze twee letters altijd naar verkiezing met elkander verwisseld mogen worden.

Het zal wel niet noodig zijn op te merken, dat door

zulk een eigenaardige uitspraak van de *b*, met elastisch gespannen boven- en onderlip beide tegelijk, het daarom toch geen dubbele consonant wordt: alleen voor ons gehoor, dat de *b* en *v* als twee verschillende klanken onderscheidt, is het wel één, maar een complex consonantgeluid, dat wij, als wij het in ons schrift willen uitdrukken, niet anders dan met *bv* kunnen beteekenen. Voor den Aethiopiër en Indiaan is het maar een simpele consonant, even als zijn *p*, die hij misschien ook wel zóo uitspreekt, dat daarbij ook de onderlip, zoowel als de bovenlip, elastisch gespannen wordt, maar zonder dat een Europeër dit opmerkt of hooren kan. En, daar het onnoodig is, in een algemeen letterschrift elke bijzondere eigenaardige uitspraak van een letter bij een volk of volkstem aan te duiden; zoo is het ook voldoende, die Spaansche, Aethiopische en Sanskritsche *b* eenvoudig met een *b* te beteekenen. Alleen in zulk een taal, waarin nevens onze *b* ook nog die complexe *bv* klank als bijzondere consonant in gebruik was, zou men beide in het schrift behooren te onderscheiden.

En nu komen wij in de klasse van de labialen aan de *mutae asperae* of *adspiratae*, die in de tabel van de consonanten, om de ware natuur er van juister en duidelijker te beteekenen, met de benaming van *laxe klemletters*, in tegenstelling van de vaste, onderscheiden zijn. Tot hiertoe heeft men namelijk de ware physis of natuur van deze consonantgeluiden niet goed begrepen. Men heeft veelal gemeend, dat men onder *geadspireerde mutae* zulke *mutae* moest verstaan, die op dezelfde wijze als de simpele, zooals de *p* en *b*, gevormd worden door een vaste klemming en afsluiting, en uitgesproken met een plotselinge ontsluiting, maar daarbij met een im-

pulsie of stoot van de adem, zooals die, waarmee een hardere of zachtere *h* wordt uitgesproken; en dat dus de Grieksche *φ*, die in het Romeinsche schrift met *ph* geschreven wordt; door de oude Grieken werkelijk ook is uitgesproken als een *p* met een daarmee verbondene en bij de ontsluiting van de lippen tegelijk met de vocaal meê exploderende *h*-klank *). Bij de uitspraak van de geadspireerde zachte mutae, zooals bij de geadspireerde *b* in het Sanskritsch, is die ademstoot en *h*-klank, meent men, dan natuurlijk wat zachter. Dat op die wijze de mutae uitgesproken kunnen worden, is wel niet te betwijfelen: — zoo spreken de Duitschers veelal hun *k* uit en zeggen *Khopf* en *khaufen*: — maar zeker is het ook, dat dit niet de ware natuur en uitspraak is van de adspiratae in het Grieksch en Sanskritsch. Neen, zoo rauw en hard hebben zeker de oude Grieken het woord *φθίσις*, *phthisis*, niet uitgesproken. Zoo ver terug als wij de uitspraak van de Grieksche *φ* of *ph* met eenige zekerheid kunnen nagaan, heeft deze consonant altijd de klank gehad, die het naast overeenkwam met onze *f*, maar volgens Quintilianus veel zachter en aangenamer voor het gehoor was †).

Volgens hetgeen de oude Grieksche en Romeinsche schrijvers ons omtrent de uitspraak van de harde adspiraten, de *φ*, *θ* en *χ*, of *ph*, *th* en *ch*, hebben meêgedeeld, wierden ze uitgesproken met veel *πνέυμα* of ademgeblaas (zie boven bl. 281): maar, behalven dat het op zich zelf reeds niet heel duidelijk is, wat hiermeê bedoeld wierd; zoo wordt dit nog duisterder voor ons door hun verdeling van de *mutae* in *laeves*, *asperae* en *mediae*, als een

*) Zoo Prof. Lepsius in zijn *Abhandlung über die Arabischen Sprachlaute und deren Umschrift*, in de *Philologische und historische Abhandlungen der kön. Akademie der Wissenschaften*, zu Berlin, Jahr 1861, S. 106, en in zijn *Standard-alphabet*, p. 66.

†) *Instit. or.* XII, 10, 27.

middelsoort tusschen de beide eerste, — als consonanten, die uitgesproken worden wel niet met zoo veel ademgeblaas als de adspiratae, maar toch met ademgeblaas (terwijl de *tenues* consonanten zijn, die uitgesproken worden zonder eenig ademgeblaas). Wat toch kan dit beteekenen van letters als onze *b* en *d* in onderscheiding van de *p* en *t*? Bij onze uitspraak van een *b* of *d* wordt immers evenmin eenig ademgeblaas gehoord, als bij een *p* of *t*. Zij worden met een zachter ademstroom, met een zachter druk op de adem, uitgesproken, en bij het luid spreken met stemgeluid: maar dit laatste kunnen zij toch onmogelijk met de woorden *πνέυμα*, *spiritus* of *adspiratio*, bedoeld hebben: want bij de uitspraak van hun adspiraten, de *ph*, *th* en *ch*, die zij zeggen, dat met veel *πνέυμα* of *spiritus* uitgesproken wierden, zwijgt juist het stemgeluid. — Zullen wij die verdeeling van de Grieksche *mutae* in *laeves*, *asperae* en *mediae* niet voor een onzinnig verdict houden; dan moeten wij, zooals boven (bl. 283) gezegd is, wel aannemen, dat de oude Grieken hun *mediae* anders hebben uitgesproken als wij onze *b*, *d* en *g* doen (deze laatste namelijk volgens de Duitsche, Fransche, Engelsche en Friesche uitspraak). Dan is het ontwijfelbaar, dat de oude Grieken die *mediae* op dezelfde wijze hebben uitgesproken, als de Grieken dit tegenwoordig nog doen, — de *β* ongeveer als de Duitsche *w*, die, zooals wij zien zullen, een laxe klemletter is, maar met meer spanning van de bovenlip, — de *δ* zooals de Engelsche zachte *th*, bij voorbeeld in *this*, — en de *γ* zooals de *g* hier in Holland uitgesproken wordt, namelijk als een zachte *ch*. En dan moeten wij ook onze *b*, *d* en (Duitsche of Fransche) *g* geen *mediae* meer noemen, maar *zachte tenues*, in onderscheiding van de *harde tenues*, de *p*, *t* en *k*.

In het Grieksch heeft men dus, even als in het Sanskritsch, harde en zachte adspiraten: de harde zijn de

φ , ϑ en χ , die in Romeinsch schrift met *ph*, *th* en *ch* geschreven worden; de zachte zijn de β , δ en γ , die in de tabel van consonanten beteekend worden met \eth , δ en $\dot{\gamma}$, tot onderscheiding van de zachte tenues *b*, *d* en *g*. Van deze zes adspiraten hebben wij in onze west-Europesche talen de *ph* niet: in plaats daarvan gebruiken wij, even als de Romeinen, de sibilant *f*, die men in het Grieksch en Sanskritsch niet heeft, en die van de *ph* ook alleen daarin verschilt, dat daarbij de bovenlip niet evenzoo elastisch gespannen en op de onderlip geklemd wordt als bij de *p*. De *th* hebben wij in de Engelsche harde *th* (zooals in *think* en *thunder*), en de *ch* in onze *ch* volgens Duitsche en Hollandsche uitspraak. Van de zachte adspiraten hebben wij ook de \eth niet: in plaats daarvan hebben wij de ϑ en de \dot{f} (de Hollandsche *w* en *v*, zooals in *wal* en *val*). De δ hebben wij in de Engelsche zachte *th* (zooals in *this*), en de $\dot{\gamma}$ in de Hollandsche uitspraak van de *g* als een zachte *ch*.

De ware *physis* of natuur nu van deze zoogenaamde adspiraten bestaat eenvoudig hierin, dat het laxe klemletters zijn, in onderscheiding van de vaste, de harde en zachte, tenues. Het zijn wel mutae, die gevormd worden door een geheele afsluiting; maar, terwijl deze afsluiting voor de tenues geschiedt door een vaste klemming, bij voorbeeld van de lippen voor de *p* en *b*, en het consonantgeluid aan het begin van een lettergreep te weeggebracht wordt door een plotselinge ontsluiting van de tegen elkander geklemde en elastisch gespannen deelen, die daardoor in een trillende beweging geraten; is daarentegen die klemming voor de adspiraten *lax*, zwak, slap, los of onvast, zoodat de ademstroom door die hindernis niet tegengehouden wordt, maar er zich een weg door baant en doorheen spireert, en zoo de — niet snel geopende, maar — *lax* tegen elkander geklemd ge-

houdene deelen (zooals bij de *ph* en de *ð* de lipranden) bij zijn doorstrijken tegen elkander trillen doet. En hiermee stemt volkomen overeen de beschrijving, die de Indische grammatici er van geven. "According to Sanskrits-grammarians," zegt Max Müller *), "if we begin to pronounce the tenuis, but, in place of stopping it abruptly, allow it to come out with what they call the corresponding "winds" (flatus, wrongly called sibilans), we produce the aspirata, as a modified tenuis, not as a double consonant." — De beschrijving is duidelijk genoeg. Een adspirata is geen dubbelde consonant, geen *p* of *b*, bij voorbeeld, met een volgende harde of zachte *h*: het is slechts een gemodificeerde harde of zachte tenuis, waarvoor de mond ook op dezelfde als voor de tenuis gezet wordt, doch waarvan de klank niet zoo abrupt en kort afgebroken is, maar voortgebracht wordt door het uitdrijven van de in de mond gedreven lucht of wind, *πνεῦμα* of *spiritus*), en dus met een *flatus* of ademgeblaas, dat natuurlijk anders suist of ruischt bij de labialen *ph*, *ð*, *v* en *j*, als bij de dentalen, de *th* en *ð*, en bij de palatalen *ch* en *j*. Daarom wordt er gesproken van corresponding "winds."

De klank van zulk een niet geadspireerde, maar getransspireerde klemletter is niet zoo abrupt of kort afgebroken, als die van een tenuis: het is geen zogenaamde *explosiva*, maar een *continua*, een *strepitus con-*

*) In zijn werk *The languages of the seat of the war in the east*, (Lond. 1855), dat ik niet bij de hand heb. De boven aangehaalde woorden vindt men bij Brücke, p. 82. Wat Max Müller er van zegt in zijn nieuwste werk, *Lectures on the science of language*, second series, p. 147 vlgg., is wel uitvoeriger, en komt ook op hetzelfde neer, maar is daarom niet duidelijker en juister. Trouwens het is voor Max Müller zelf niet duidelijk genoeg geweest, om daarin een beschrijving te erkennen van consonanten zooals de Engelsche *th* en de Duitsche *ch* en *w*.

tinuus, dat men zoolang continueren kan, als men wil of adem heeft, en dat teweeggebracht wordt door een frictie (Reibung of schuring) van de adem door de lax geklemde deelen. Indien men dus met Lepsius en anderen al de simpele consonantklanken verdeelt in *explosivae* of *dividuae*, *fricativae* of *continuae* en *incipites* (de *r*- en *l*-klanken); dan behooren de adspiraten tot de *fricativae* of *continuae*: maar op deze wijze wordt de eigenaardige natuur van deze consonantklanken, in onderscheiding van andere *fricativae*, zooals de *f* en *s*, niet in aanmerking genomen; en die eigenaardige natuur wordt geheel miskend, als men met Lepsius en anderen meent, dat de zogenaaemde adspiraten in het Sanskritsch en oud Grieksch nog iets anders zijn, en wel een bijzonder soort van explosiven, — explosiven met een spiritus er achter. — Zulke geadspireerde explosiven zijn er ook wel: maar dit zijn complexe consonantklanken, zooals de Duitsche *z* of *ts* en de *pf*, die men *vaste adspiraten* kan noemen, in tegenstelling van de *laxe*. Over deze, niet simpele, maar complexe consonantklanken zal later gesproken moeten worden. —

Dat de *laxe* geadspireerde *ph* bij zulk een vorming en uitspraak, als boven beschreven is, in klank voor het gehoor niet veel van de *f* verschillen kan, spreekt van zelfs. Dit zegt ook Priscianus: maar hij voegt er bij: „Hoc autem scire debemus, quod non tam fixis labris est pronuntianda *f*, quomodo *p* en *h*: atque hoc solum interest inter *f* et *ph*.” Met dat *fixis labris* bedoelt Priscianus blijkbaar de gefixeerde positie van de met de onderlip zamengeklemden elastisch gespannen bovenlip, zooals die plaats heeft bij de uitspraak van een *p*, en evenzoo, hoewel met *laxe* klemming, bij een *ph*.

In de ééne taal is de *ph*, in de andere de *f*, in gebruik. In het Grieksch en Sanskritsch heeft men de *ph*,

maar niet de *f*; omgekeerd in het Latijn, Duitsch en Hollandsch de *f*, maar niet de *ph*. In het oud Hoogduitsch vindt men wel eens een *ph* geschreven: maar hiermee wordt dan waarschijnlijk de vaste geadspireerde Duitsche *pf*-klank bedoeld. — In het Gothisch heeft men ook alleen de letter *f*: maar deze letter wordt in eigeunamen in plaats van de Grieksche *φ* geschreven, en bekleedde ook in de orde van het Gothische alfabet de plaats van deze Grieksche adspirata. In het Gothisch was deze consonant ook zonder twijfel een adspirata, een harde laxe klemletter, die alleen maar met de figuur van de *F* (de *Digamma*) geschreven wierd, omdat de figuur van de *Φ* in gebruik was in plaats van de *th*, de Grieksche *Θ*, en deze voor dat consonantgeluid, dat in het Engelsch met *wh* geschreven wordt.

Men zegt, dat tegenwoordig door de Grieken de *φ* als *f* wordt uitgesproken: maar dit zeggen bewijst toch niets anders, dan dat men in de tegenwoordige uitspraak van de *φ* een *f* meent te hooren, en dat hetgeen *ph* is, zooals men zich voorstelt dat deze zou moeten luiden, als een *p* met een *h* of *spiritus asper* er achter. Iemand, die, zooals een Duitscher, in zijn eigen moedertaal alleen de *f*, en niet de *ph* (of *φ*) heeft, kan in de klank van een *ph* ook moeilijk iets anders dan de hem bekende *f*-klank hooren.

De *ð*, of laxe geadspireerde *b*, wordt gevormd door op dezelfde wijze als voor een *b*, de lippen tegen elkander te sluiten en de bovenlip elastisch te spannen, maar met zulk een laxe klemming, dat de daartegen aangedrevene zachte ademstroom zich er een weg door baant, en bij het doorstrijken de lipranden tegen elkander trillen doet.

De zoo voortgebrachte *b*-klank verschilt voor het gehoor niet zeer veel van de *ð* (de Duitsche en Hollandsche *w*): het onderscheid wordt alleen daardoor veroorzaakt, dat

voor de *δ* de bovenlip, voor de *ϑ* de onderlip, meer elastisch gespannen wordt. Men zegt zelfs, dat door de Grieken tegenwoordig de *β* als de Deutsche *w* wordt uitgesproken. Dit zeggen bewijst echter ook niets meer, dan dat men in die Grieksche uitspraak meer de klank van de Deutsche *w* meent te hooren, dan die van de vaste Deutsche klemletter *b*, zooals die met plotselinge ontsluiting en zoogenaamde explosie wordt uitgesproken. Dat de oude Grieken de *β* op dezelfde wijze hebben uitgesproken, is meer dan waarschijnlijk: zij schreven die dan ook voor een Latijnsche *v*, bij voorbeeld in *Σέβριος* en *Σεβήριος* voor *Servius* en *Severus*. — Ook in het Gothisch komt het mij waarschijnlijk voor, dat de *B* niet een zachte tenuis, maar, even als in 't Grieksch, een zachte adspirata of laxe klemletter was. Zoo bij voorbeeld in *thiuba*, in de Accusatief met de harde laxe klemletter *thiuf* (het Deutsche *Diebe*, het Friesche *diev*, het Hollandsche *dief*).

De tweede zachte labiale laxe klemletter is de *ϑ*, die van de *v* (zooals in het Engelsche *very* en het Fransche *vérité*) in niets anders verschilt, dan dat men de elastisch gespannen onderlip niet vast, maar lax tegen de bovenlip klemt, en de lippen niet snel en plotseling ontsluit, zoodat de tegen de klemming aangedreven adem met een slag er uitvaart, maar de lippen losjes tegen elkander geklemd blijft houden, en de adem door deze losse klemming heendrijft of transpireert, zoodat men de randen van de lippen, en vooral de elastisch gespannen onderlip, in een trillende beweging brengt. In het Duitsch wordt deze consonantklank met een *w* geschreven, bij voorbeeld in *wind* en *wagen*; en zoo ook in het Hollandsch aan het begin van een woord, maar in het midden van een woord tussehen twee vocalen met een *v*, zooals in *over* en *haven* (in het Duitsch *ober* of *über* en *Hafen*).

Op dezelfde wijze wordt waarschijnlijk in het Indisch aan het begin van een woord die consonant uitgesproken, die in het midden van een woord de semivocale (Engelsche) *w* is. De Engelsche grammatici zeggen, dat deze letter aan het begin van een woord door de Indianen uitgesproken wordt als hun *v*: maar waarschijnlijk vergissen zij zich daarin, daar zij de klank van de Duitsche *w* in hun taal niet hebben, en deze dus ligt voor dezelfde kunnen houden als die van hun *v*.

In het Hollandsch en Vlaamsch wordt met de letter *v* aan het begin van een woord de klank geschreven van die zachte labiale laxe klemletter, die in de tabel van de consonanten met *f* beteekend wordt; bij voorbeeld in het woord *vogel* en vele andere, die in het Gothisch en in de meeste verwante talen met een *f* beginnen. Het is namelijk niets anders dan een aan de Nederduitsche taaltak eigene wijziging van de *f*-klank aan het begin van een woord. Het is een als zachte laxe klemletter (niet als sibilant en harde semivocalis) uitgesprokene *f*-klank, gelijk de *ð* een als zachte laxe klemletter (niet als semivocalis) uitgesprokene *w*-klank is. De lippen worden bij de uitspraak op dezelfde wijze tegen elkander gebracht als dit geschiedt bij de uitspraak van een *f*, maar met laxe klemming geheel gesloten, zoodat er geen kleine opening gelaten wordt, zooals bij het vormen van de *f*, en er dus geen ademgeruisch voorafgaat, zooals bij deze. Het geluid begint eerst met dat de door de laxe klemming getranspireerde zachte ademstroom de lipranden in trillende beweging brengt.

Ook in het Hoogduitsch worden eenige woorden, die in het Gothisch, Friesch en andere verwante talen, met een *f* beginnen, even als in het Hollandsch en Vlaamsch, met een *v* geschreven. Zoo wordt het boven aangehaalde

woord *vogel* (Gothisch *fugls*, Friesch *fugël*, Zweedsch *fogel*, Engelsch *fowl*) ook in het Hoogduitsch *Vogel* geschreven. Zoo ook *Vater* (Holl. *vader*, Goth. *fadar*), *Vieh* (H. *vee*, G. *vaihu*), *vier* (H. *vier*, G. *fidvor*), *viel* (H. *veel*, G. *filu*), *voll* (H. *vol*, G. *fulla*), het voorvoegsel *ver-* (H. *ver-*, G. *fair-* en *fra-*) en het voorzetsel *vor* (H. *voor*, G. *faur*): doch tegenwoordig wordt in de gewone uitspraak tusschen deze *v* en de *f* geen onderscheid gemaakt. De *v* is in die woorden tegenwoordig niets anders, dan een oude spelling: want in het oud Hoogduitsch was die *v* voor een Gothische *f* even regelmatig als in het Nederduitsch; bij voorbeeld in *vuoz* (Holl. *voet*, nieuw Hoogduitsch *Fuss*), en *visc* (H. *visch*, nieuw Hoogd. *Fisch*). Trouwens het is een regel van de zoogenaamde klankverschuiving in de Germaansche taaltakken, dat een harde zoogenaamde adspirata (en dat is in het Gothisch de *f*) in het Duitsch een zachte zoogenaamde media wordt: maar het is een andere regel, dat in de Hoogduitsche uitspraak een zachte consonant hard wordt: — een *b* wordt *p*, een *d* wordt *t*, en een *g* wordt *k*: — en zoo is de zachte *v* (*f*) weêr in de harde *f* overgegaan.

De Duitschers kennen de uitspraak, en daarom de ware natuur, van deze Germaansche *v* (*f*) niet (zooals men bij voorbeeld zien kan in Grimm's *Gramm.*, I, S. 134 van de tweede uitgaaf, en Heyse's *System der Sprachwissenschaft*, S. 271). Lepsius heeft er in zijn *Standard-alphabet* dan ook geen notitie van genomen: maar in een volledig letterschrift mag toch deze eigenaardige, in het Neder- en oud Hoogduitsch zoo menigvuldig voorkomende consonant niet ontbreken.

Het gebruik van de letter *v* voor deze zachte *f*-klank in het Hoog- en Nederduitsch heeft gemaakt, dat voor de zachte *ö*-klank tot onderscheiding een ander letterteeken gebruikt moest worden, en men is op de inval ge-

komen om hiervoor de *v* of *u* dubbeld te schrijven (*vv* of *uu*), later in één trek *w*. Maar dit nu eenmaal in het Europeasche Romeinsche schrift opgenomen letterteeken moet uitsluitend bewaard blijven voor het eigenlijk gezegde semivocale consonantgeluid, dat er in het Engelsch méê beteekend wordt, en in vele talen in gebruik is.

De welbekende nasale lipklank *m* wordt gevormd door op dezelfde wijze als bij de *b* de mond met de tegen elkander geklemde lippen geheel af te sluiten, maar de choanen open te houden, en een zachte, bij luid spreken van stemgeluid vergezelde, ademstroom in de mond tegen de gesloten lippen, en, dáár gestuit, door de opene choanen te drijven, zoodat het ademgeruisch of stemgeluid in de neusholte resonneert. Dat de ademstroom door de neusgaten heen naar buiten gedreven wordt, is juist niet noodzakelijk: men kan een *m* of andere nasale klemletter zeer goed uitspreken, al knijpt men zich de neusgaten digt: de resonnantie is dan zelfs nog sterker. Wanneer de adem de neusholte ingedreven is, dan wordt de klemming van de lippen ontsloten, en zoo kan de adem vrij door de mond naar buiten gaan. Indien men bij verkoudheid geen *m* of *n* kan uitspreken, dan is dit niet, omdat de neus, maar omdat de toegang tot de neusholte door de choanen, verstopt is. — Wanneer aan het einde van een woord, zooals *kam*, de afsluiting met de lippen plotseling opgeheven wordt; dan hoort men ook ligt, even als bij een *b*, de ontsnappende adem als een onbepaalde vocaalklank naklinken. — Volgt op de *m* nog een andere labiale klemletter, zooals in *kamp*, *Kampen* of *Limburg*; dan heeft de ontsluiting eerst met die tweede klemletter plaats. En, wanneer er een andere harde klemletter op volgt, zooals in *komi*; dan gaat door de harde ademstroom en

het sluiten van de choanen, waarmee die volgende harde klemletter gevormd moet worden, de *m*-klank ligt in de *p*-klank over, en spreekt men dan onwillekeurig meer of min duidelijk *komt* uit.

De *f* verschilt van *þ* vooreerst daarin, dat het geen zachte, maar harde consonant, en ten anderen hierin, dat het geen klemletter, geen muta, maar een semi-vocalis, en wel een sibilant, is. Het is de harde labiale spiritus, die gevormd wordt door de wat gespannen lippen zoo tegen elkander te sluiten, dat er een nauwe engte gevormd wordt, waardoor, met afgesloten choanen, een harde ademstroom wordt doorgedreven, die door zijn schuring de lippen, en voornamelijk de lipranden, in een trillende beweging brengt, en een sibilarend of siflerend geluid veroorzaakt. Hóe de lippen tegen elkander gebracht worden, en wáar de engte gevormd wordt, is vrij onverschillig. Men kan bij voorbeeld de lippen sluiten zooals bij de *p*, en door een kleine in de ééne hoek gelaten opening de ademstroom blazen. Gewoonlijk zetten wij de lippen ongeveer op dezelfde wijze, als wanneer wij onze klinker „ willen uitspreken. De Duitschers schijnen het anders te doen: want Brücke schrijft: „Betrachten wir das „*f*, so ist bekannt, dass dasselbe gebildet wird, indem wir „die obere Schneidezähne lose auf die Unterlippen setzen „und zwischen beiden die Luft hindurch streichen lassen.“ — Trouwens zoo ongeveer zet de Duitser de mond ook om zijn „ uit te spreken. Brücke voegt er evenwel bij: „Wir können aber auch ein *f* hervorbringen, „indem wir die Enge, durch welche die Luft strömen muss, „um das den Consonanten darstellende Reibungsgeräusch „zu erzeugen, ohne Mitwirkung der Zähne und nur durch „Annäherung an einander herstellen. Dieses *f* ist etwas „milder, als das gewöhnliche, und wird von manchen Leu-

„ten da angewendet, wo wir im Deutschen ein *v* schreiben, während die meisten zwischen *f* und *v* gar keinen Unterschied machen.“

De harde lipklanken *f* en *ph* zijn zoo na aan elkander verwant, dat men in één taal niet ligt beide nevens elkander in gebruik zal vinden. In vele talen heeft men alleen de *f*, in het Grieksch en Indisch alleen de *ph*, in het Javaansch geen van beide. In het Javaansch heeft men geen andere harde lipletter als de *p*. In andere, zooals in het Arabisch, heeft men geen *p*, en alleen de *f* of *ph* (want, of de Arabieren hun als sibilant, dan wel als adspirata of laxe klemletter, uitspreken, is niet genoegzaam zeker; en mogelijk verschillen ook wel de dialecten).

Gelijk de *f* van de *ف* (de Nederduitsche *v*), zoo verschilt ook de *w* van de *و* (de Duitsche *w*), alleen maar hierin, dat het geen klemletter, geen muta, ook geen laxe klemletter (zooals de *و*), maar een semivocalis is. Het is de zachte labiale spiritus, die even als de harde, de *f*, gevormd wordt door de mond ongeveer op dezelfde wijze te zetten als wanneer men een *u* of *u* wil uitspreken, maar de lippen meer zamen te trekken, zoodat er een nauwere engte gevormd wordt: en, wanneer dan door deze nauwe engte, met afgesloten choanen, niet, zooals bij de *f*, een harde, maar een zachte ademstroom wordt doorgedreven; dan ontstaat er door de schuring, die de lipranden in een trillende beweging brengt, — niet een siflerend, zooals bij de *f*, maar — een zacht met stemgeluid gepaard vocaal ademgeruisch; waarom deze consonantklank in een meer eigentlijke zin, als de *f*, een semivocalis of halfklinker verdient genoemd te worden. Dat vocale geruisch, waarin dit consonantgeluid bestaat, is geen eigentlijk gezegde vocaal: de lippen worden niet zoo elastisch, als voor de uitspraak van de vocalen *u* of *u*, gespannen: maar, daar de mond toch op gelijke wijze gezet wordt als

voor de uitspraak van een *u* of *u*, en de lippen ook een weinig gestrekt worden; zoo krijgt toch het ademgeruisch bij het luid spreken, waarbij het met stemgeluid vergezeld gaat, vanzelfs een zweem van één van die twee vocaalklanken. Wordt de mond gezet, zooals men die zet voor de uitspraak van een *u*, dan luidt deze semivocale consonant als de Engelsche *w*, zooals in *water*, of als de Fransche *ou* in het eenlettergrepige *oui*. En deze uitspraak is niet alleen in het Engelsch, maar ook in de andere talen, waarin deze semivocaal in gebruik is, de meest gewone. Het is evenwel niet noodig, dat daarbij de wangen zoo sterk uitgezet en gespannen worden, dat de vocaalklank van deze halfklinker duidelijk als een *u* gehoord wordt. In het midden van een woord na een andere vocaal als een *u*, zooals in het Arabische *diwân*, in het Maleische *bawa*, in het Javaansche *mâwi* of in de Indische naam van God *Sjiwa*, hoort men die *u*-klank gewoonlijk niet; en de klank verschilt dan voor het gehoor zeer weinig van de laxen klemletter *v* (de Duitsche *w*): het eenige onderscheid is, dat de klank, om zoo te spreken, wat weker is, omdat hij teweeggebracht wordt door de adem, niet door een laxen klemming, maar door een nauwe opening, hem te drijven. Even zoo, zonder hoorbare *u*-klank, wordt de semivocale *w* ook wel uitgesproken aan het begin van een woord, zooals in het Arabische, ook in het Javaansch en Maleisch gebruikelijke, *wâli*. — Ook in de tweeklanken, die met deze semivocaal gevormd worden, zooals *au* (eigentlich *âw*) hoort men geen eigentlijk gezegde vocaal, maar slechts een labiale spiritus.

Dat de *v* in het Latijn ook oorspronkelijk zoo als semivocaal is uitgesproken, zou wel mogelijk kunnen zijn, daar oudtijds in het schrift tusschen deze consonant en de vocaal *u* geen onderscheid gemaakt wierd. Maar, ofschoon het onderscheid in de figuur van deze twee letters

eerst van later tijd is, zoo is het toch genoegzaam zeker *), dat de *v*-consonans van oudsher op dezelfde wijze uitgesproken is als nu in het Italiaansch, Fransch en Engelsch, namelijk als vaste zachte klemletter. Om van deze *v* de klank van de zachte labiale semivocaal te onderscheiden, is het letterteeken *w* zeer eigenaardig geschikt: want dit is toch een dubbelde *u* of *v*, en dus zeer geschikt om met de eerste de vocaalklank *u* (de *u-vocalis*) en met de tweede de consonantklank *v* (de *u-consonans*) aan te duiden.

Dit letterteeken *w* wordt ook wel gebruikt, om in Romeinsch schrift de klank te beteekenen van een Gothische letter, waarmee ook een zekere van de Gothische *v* onderscheidene *w*-klank bedoeld is. Doch daarmee schijnt niet de gewone semivocale klank van de Engelsche *w* bedoeld te zijn, maar die van de Engelsche *wh*, zooals in *when*, die in het Angelsaksisch met *hw*, en in het oud Friesch met *hw* geschreven werd, zooals in *hwa* (wie?) en *hwer* (waar?). Zie boven bl. 301. Met deze gecombineerde letterteekens wordt een complexe consonantklank beteekend, waarover later gesproken zal moeten worden.

II. Bij de benaming *dentalen* of *tandletters* moet opgemerkt worden, dat daarmee niet juist bepaald de tanden, maar vooral ook de tandkassen (de alvéolen) bedoeld worden; en dat iemand, die al zijn tanden verloren heeft, toch die tandletters wel kan vormen en uitspreken. Dan behelpt hij zich met de kaakbeenderen. Ook worden al de dentalen, met uitzondering alleen van de *s*, niet alléén met, of liever tegen, de tanden of tandkassen, maar ook met behulp van de tong gevormd, en men zou ze daarom ook zeer goed en juist *dentale*

*) Zie Corssen, *Ueber Aussprache &c. der lateinischen Sprache*. (Leipz. 1858), I, 182 figg.

lingualen kunnen noemen: doch, daar de eigenaardige klank, waardoor zij zich onderscheiden, toch vooral door hun vorming tegen de tanden of tandkassen teweeggebracht wordt; zoo is de eenvoudige benaming van dentalen voldoende, om ze van de volgende klassen te onderscheiden.

De dentale *t* nu is een vaste en harde klemletter, die gevormd wordt door het voorste gedeelte van de tong vóór tegen de bovenste tandkassen te klemmen en zoo een volkomene afsluiting te vormen, die, als een harde, met afgesloten choanen in de mond gedreven ademstroom er door gestuit wordt (zooals in *at*), of bij een plotselinge ontsluiting er doorheen vaart (zooals in *ta*), een trillende beweging van de tandkassen, en tevens van de tong, veroorzaakt, en daardoor een luchttrilling teweegbrengt, die door het gehoor als een eigenaardige klank van andere onderscheiden wordt. — Wanneer aan het einde van een woord, zooals *at*, *met* of *wit*, de afsluiting plotseling opgeheven wordt, zooals gewoonlijk geschiedt; dan hoort men de ontsnappende ademstroom als een toonlooze onbepaalde vocaalklank (*ə*) naklinken. Deze naklank hoort men evenwel niet, wanneer de ontsluiting van de klemming langzamer plaats heeft; en natuurlijk ook niet, wanneer er in 't geheel geen ontsluiting plaats heeft, namelijk wanneer er onmiddellijk, in één adem, een *n* op volgt, daar deze nasale klemletter door dezelfde klemming gevormd wordt, zooals bij voorbeeld in *Etna*, *ontnemen* en in 't *niet*. Ook wordt die naklank niet gehoord, wanneer er onmiddellijk een labiale klemletter op volgt, zooals in *ontpakken* en *etmaal*; omdat dan de klemming voor de *t* onmiddellijk, en nog vóór de opheffing er van, vervangen wordt door een klemming en afsluiting met de lippen.

De zachte dentale klemletter *d* onderscheidt zich van de *t* niet door de plaats, daar hij gevormd wordt,

maar alleen door zijn meerdere zachtheid, door een zachter uit de borst in de mond gedreven ademstroom, die bij luid spreken ook met stemgeluid vergezeld gaat, en door een zachtere klemming. Ook wordt de mond voor deze zachtere klemming vanzelfs een weinig anders gezet, namelijk wat minder sterk gespannen en naar voren toegespitst, en dus wat breeder. Overigens geldt alles, wat van de *t* is opgemerkt, ook van de *d*. — Aan het slot van een woord verandert de zachte *d* in de uitspraak ligt, en in vele tongvallen geregeld, door een te sterke klemming en versterkte ademstroom in een *t*, zoodat men bij voorbeeld *pat* en *breet* zegt in plaats van *pad* en *breed*. Omgekeerd verandert de harde *t*-klank, zelfs aan het einde van een woord, ligt bij de uitspraak in de zachte *d*-klank, wanneer er onmiddellijk, in één adem, een zachte consonantklank voorafgaat en volgt. Zoo zegt men dan *hier stald men* voor *hier stalt men*. Doch zulke klankverwisselingen zijn niet noodzakelijk, en hebben dan ook niet evenzeer in alle talen en tongvallen plaats. — Over een eigenaardige vorming van de *t* en *d* door bij de afsluiting van de mond ook de keel te sluiten, en het gevolg daarvan in de klank bij de uitspraak, is boven reeds gesproken.

Hoe de zoogenaamde aspiraten of laxeklemletters *th* en *z* gevormd worden, zal na hetgeen boven (bl. 296 vlgg.) over de natuur van deze soort van klemletters gezegd is, gemakkelijk te begrijpen zijn. Op dezelfde wijze als bij de vaste klemletters *t* en *d* wordt de tong vóór tegen de bovenste tandkassen gedrukt, maar niet zoo vást toegedrukt en lax gehouden, zoodat de in de mond gedrevene, harde of zachte, ademstroom zich door die laxeklemming een weg baant en bij zijn doorstrijken de lax tegen elkander gehoudene tong en tandkassen tegen elkan-

der trillen doet. Licht gaat het geruisch of gesuis van de adem bij het strijken door die laxe klemming ook nog bij de uitgang uit de mond met eenig gesis door de tanden vergezeld, vooral wanneer men met een bijna geslotene mond spreekt, zooals de Engelschen dit doen. In het Engelsch heeft men beide die laxe dentale klemletters, de harde *th* en de zachte *ð*; maar beide worden op dezelfde wijze met *th* geschreven (bij voorbeeld in *think* en *this*). Beide heeft men ook in het Sanskritsch, Arabisch en Grieksch (de *θ* en *δ*): want dat niet alleen de tegenwoordige, maar ook reeds de oude Grieken hun *δ*, die zij een *media* noemden, niet als een zachte tenuis, zooals wij onze *d*, maar met zoogenaamde *adspiratie*, die men echter beter een *transpiratie* zou kunnen noemen, hebben uitgesproken, is, zooals boven (bl. 297) reeds gezegd is, meer dan waar-schijnlijk. Ook in het Gothisch schijnt de *d* zoo als zachte *adspirata* of laxe klemletter te zijn uitgesproken.

De *n* is in de klasse van de dentalen de nasale klemletter. De klemming en volkomene afsluiting van de adem in de voormond heeft geheel op dezelfde wijze plaats als bij het vormen van een *d*: maar de choanen worden opengehouden, en zoo wordt de in de mond gedrevene zachte, en bij luid spreken met stemgeluid vergezeld, ademstroom door die in de mond gevormde afsluiting gestuit, en door de opene choanen in de neusholte gedreven, zoodat hij ook dáár resonanceert. — Verder geldt omtrent deze neusklank *n* hetzelfde als wat boven omtrent de *m* is opgemerkt. Dat de ademstroom, die door de choanen in de neusholte gedreven wordt, ook door de neusgaten heen naar buiten geblazen wordt, is niet volstrekt noodzakelijk, daar bij een wat spoedige ontsluiting van de klemming de adem vrij de mond passeren kan. En, heeft deze ontsluiting aan het einde van een woord, zooals *kan* of *pen*, snel en plotseling plaats; dan hoort men ook licht,

even als bij de *d*, de ontsnapte adem als een onbepaalde vocaalklank naklinken. Volgt op de neusletter onmiddellijk, in één adem, nog een andere dentale klemletter, zooals in *want*, *ander* en *aan 't strand*; dan heeft de ontsluiting van de klemming, die voor beide dezelfde is, eerst met de tweede klemletter plaats.

De *s* is een zuiver dentale klank, de dentale spiritus, gelijk de *f* de labiale spiritus is. Het is een *sibilant*, die gevormd wordt door de tanden, of bij gebrek aan tanden de kaakbeenderen, zoover tegen elkander te sluiten, dat er slechts een nauwe engte blijft, waardoor, met afgesloten choanen, een harde ademstroom wordt gedreven, die door zijn schuring en daardoor veroorzaakte luchttrilling een sibilierend of sissend geluid maakt. De tong wordt daarbij niet in beweging gebracht: men laat die beneden in de mond en met het voorste gedeelte tegen het benedenste tandvleesch rusten.

Wordt bij dezelfde positie van de tanden of kaakbeenderen als bij de uitspraak van een *s*, de tong zoo tegen het bovenste tandvleesch of de bovenste tanden gehouden, dat er een afsluiting gevormd wordt met laxe klemming, en dan een harde ademstroom hier doorheen gedreven; dan wordt de dentale sibilant een laxe klemletter, een *mula aspirata*, en wel een harde. Dit is de Fransche *ç*, zooals in *ça* en *leçon*, die vóór een *e* of *i*, zooals in *cent* en *cinq*, met een eenvoudige *c* geschreven wordt, maar die in een algemeen letterschrift altijd met *ç* behoort geschreven te worden, omdat de *c* in het Romeinsche alphabet eigenlijk niets anders dan de Romeinsche figuur voor de Grieksche *k* is, die men ook daar in de spelling behouden heeft, waar de *k*-klank, door de invloed van een volgende *e* of *i*, in de uitspraak door een dentale klemletter vervangen, en in het Italiaansch een *ts*, in het Fransch een *ç*, geworden was. — In het Duitsch en

Hollandsch heeft men deze *ç*-klank alleen maar in vreemde woorden, zooals *citroen* en *ceder*, waarin hij dan veelal verkeerd als een *s* wordt uitgesproken; en, waar men in de uitspraak van inheemsche woorden de *ç*-klank ook wel hoort, daar is het in plaats van een *ts*, door een te lage plaatsing van de tong, zoodat de *t*-klank niet goed gevormd wordt. Zoo hoort men wel het Hoogduitsche woord *zwischen*, of *zwölf*, en andere meer, zoo uitspreken, dat het niet *tszwischen* en *tswölf*, maar *zwischen* en *çwölf* luidt; en in het Hollandsch worden de woorden, die men gewoonlijk *zamen*, *zestig* en *zeventig* met de zachte *z* schrijft, veelal uitgesproken met de harde *ç* als *çamen*, *çestig* en *çeventig*, en dit in plaats van *tsamen*, *tsestig* en *tseventig*, zooals het eigenlijk zou moeten zijn. Door velen wordt in plaats van die *ç* dan weêr de gewone Hollandsche semivocale sibilant *s* uitgesproken; waarom er dan ook zijn, die niet met een *z*, maar met een *s*, *samen*, *sestig* en *seventig* geschreven willen hebben.

De *z* eindelijk (de Fransche en Hollandsche *z*) wordt op dezelfde wijze gevormd als de *ç*, met dit onderscheid alleen, dat het niet een harde, maar een zachte laxer klemletter is, uitgesproken met een zachte ademstroom, zooals in het Fransche *zèle* en het Hollandsche *zullen* en *wezen*. — In het midden van een woord tusschen twee vocalen wordt deze klank in het Fransch meestal met een *s* geschreven, zooals in *baiser* (*kussen*), en de *s*-klank tot onderscheiding met een dubbelde *s*, zooals in *baisser* (*neêrlaten*). Ook in het Hoogduitsch, waarin men die zachte *z*-klank alleen maar zoo in het midden van een woord tusschen twee vocalen heeft, wordt hij dan met een *s* geschreven, bij voorbeeld in *blasen*, dat in het Hollandsch juist *blazen* geschreven wordt. Men spreekt dan ook wel over deze consonantklank, alsof het een zachte *s* was: maar dit is niet juist: het is een zachte *ç*. Bij de uit-

spraak van een *s* wordt de tong niet tegen het bovenste tandvleesch of de bovenste tanden gehouden, om een afsluiting te vormen, zooals dit geschiedt bij de harde laxen klemletter *ç*, en de zachte *z*; en deze twee zijn geen semivocalen, zooals de *a*, maar geadspireerde mutas: wij noemen ze ook, even als al de andere mutas, met de vocaal, niet vóór, maar achter de consonant, *Cs* en *Zet*.

Men heeft deze *z* ook in de Semitische talen, — in het Arabisch nevens de zoo naverwante *ž*, — en niet alleen aan het begin van een woord en in het midden tusschen twee vocalen, maar ook aan het einde van een woord, waar hij anders ligt door versterking van de ademstroom in een *s* overgaat, zoodat men wel *lezen* zegt, maar *ik lees*. In Friesland zegt men evenwel *ik leez*, even als ook in het Friesch *ik léz*, van *lézen*. Zoo ook in *ik liz* en *ik siz*, van *lize* en *sizze* (*liggen* en *zeggen*), waarin de laxen geadspireerde *z* uit de vaste geadspireerde *dz* ontstaan is, en deze uit een *g*. In het Oudfriesch vindt men daarvoor *lidsa* en *sedza*. Die *dz* voor een *g* heeft men nog in *widdze* voor *wieg* (Duitsch *Wiege*).

Ook in het Grieksch heeft men deze zachte laxen klemletter *z*. Zoo wordt de *ζ* althans tegenwoordig door de Grieken uitgesproken. Dat evenwel de oude uitspraak een andere geweest is, laat zich niet wel betwijfelen: want het was een dubbelde consonant, die maakte, dat een voorafgaande korte vocaal in poëzie lang wierd. Misschien wierd hij wel als vaste geadspireerde, als *dz*, uitgesproken, of met laxen klemming als *žz*. In de Dorische dialecten wierd hij echter, ten minsten tusschen twee vocalen, anders uitgesproken, en dan met *σδ* (*sδ*) geschreven. Wat klank men evenwel met dit gecombineerde letterteeken bedoeld heeft, is niet duidelijk. Waarschijnlijk bedoelde men

er wel niets anders meê dan de *z*, en dus de *ζ* volgens de tegenwoordige uitspraak. Ten minsten in de Punische eigennaam *Asdrubal* moet de *sd* wel ongetwijfeld de klank van de Semitische *Zain* beteekenen. Daar men voor deze klank in het Grieksche alphabet geen letter had, zoo beteekende men die, naar het schijnt, met een *σ* en een *δ* er achter, om de klank van de *s* aan te duiden, maar als een *media*, dat is als een zachte aspirata of laxe klemletter.

III. Van de *lingualen* of *tongletters* hebben wij in onze Europesche talen alleen de trillers of vibrerende consonantklanken *r* en *l*. De linguale klanken *t*, *d*, *n* en *s*, die wij niet gebruiken, zijn ook niet anders te beschouwen, dan als wijzigingen van onze dentale *t*, *d*, *n* en *s*, alleen veroorzaakt door een andere wijze, waarop zij in de mond gevormd worden, en die aan de hoofdklank, die beide met elkander gemeen hebben, alleen maar een andere bijklank geeft, — een bijklank, die de Europeaan ook moeilijk met het gehoor onderscheiden kan: want, blijkens de ondervinding, kan de mensch alleen dan twee naverwante klanken met zijn gehoor onderscheiden, wanneer hij ze zelf in zijn eerste jeugd op onderscheidene wijzen heeft leeren vormen en in zijn spreken gebruiken.

Boven (bl. 310 tot 313) is reeds opgemerkt dat van de bovengenoemde dentalen alleen de *s* een zuivere tandletter, de *spiritus dentalis*, is, en dat de andere, de *t*, *d* en *n*, niet alleen door middel van de tanden, of liever tegen de tandkassen, maar ook met behulp van de tong gevormd, en daarom zeer goed en juist dentale linguale genoemd kunnen worden. Daarentegen zouden dan de *t*, *d* en *n*, en ook de *s*, met de benaming van palatale linguale onderscheiden moeten worden: want deze worden wel met de tong, maar met behulp van het

gehemelte, gevormd en uitgesproken. Zij worden namelijk gevormd door met de tong tegen het gehemelte een afsluiting of nauwe engte te vormen: maar, daar de bijzondere wijze, waarop zij gevormd worden, toch in een bijzondere plaatsing van de tong bestaat, en de klank, waardoor zij zich onderscheiden, toch voornamelijk door een trillende beweging van de tong veroorzaakt wordt; zoo worden zij met de tongtrillers *r* en *l* gewoonlijk eenvoudig met de benaming van *lingualen* of tongletters bestempeld.

Van de vaste linguale klemletters worden namelijk de harde *t* en de zachte *d* gevormd door de tong van achteren op te trekken, op dezelfde wijze als wij dit doen, wanneer wij een *r* willen uitspreken, en door dan de punt van de tong — niet, zooals bij de dentalen, tegen de bovenste tandkassen, maar — wat hooger voor tegen het hard gehemelte te klemmen, zoodat er een volkomene afsluiting gevormd wordt *). Een harder of zachter uit de keel door de vernauwde keelengte (de *isthmus faucium*) tegen die afsluiting aangedrevene en gestuite, of met plotselinge ontsluiting er doorheen gelaten, ademstroom brengt dan een klank teweeg, die in het oor van een Europeaan nagenoeg als zijn gewone *t* of *d* klinkt, maar er toch inderdaad aanmerkelijk van verschilt. De sterk gespannen tong wordt namelijk zóó in een trillende beweging gebracht, ofschoon niet in die vibrerende als bij de uitspraak van een *r*; en ook het gehemelte trilt meê, ofschoon niet zoo sterk als bij de *j* of *g*. Bovendien geeft bij de plotselinge ontsluiting van de klemming de tong een naslag, die sterker is als bij de dentale *t* of *d*, en die de

*) De wijze waarop Brücke de vorming van deze lingualen beschreven en ook afgebeeld heeft, is wel mogelijk, maar gekunsteld en gedwongen, en niet de gebruikelijke.

klank verwant maakt met die van de *l*, wanneer wij de punt van de tong tegen het gehemelte drukken en dan *la* of *lɛ* zeggen. Voor het gehoor van een volk, dat deze tweeërlei *t*- en *d*-klanken, de dentale en de linguale, in zijn moedertaal heeft en in zijn spreken onderscheidt, zijn het twee geheel verschillende klanken, die hij nooit met elkander verwart of verwisselt. Voor den Javaan, bij voorbeeld, zijn de *ɖ* en de *r* twee zeer na verwante klanken, maar de *ɖ* en de *d* niet.

In de Indische talen zijn de dentale *t* en *d* en de linguale *t* en *d* even zoo in de uitspraak als twee geheel verschillende letters onderscheiden. In het Arabisch heeft men alleen de *t* (de *ṭ*): maar dit is, zegt men, een consonantklank van een zeer eigenaardige natuur — een consonantklank namelijk, die juist dat, wat de *t*- en *d*-klanken van elkander onderscheidt, beide in zich vereenigt. Het is een linguale *t*, maar waarvan de naklank bij luid spreken, wanneer aan het eind van een woord de afsluiting plotseling opgeheven wordt, niet toonloos is, zooals anders bij de harde klemletter *t*, maar met stemgeluid vergezeld gaat, even als bij de zachte klemletter *d*. Het is dus werkelijk de consonantklank *tɖ*, maar als één articulatie, met één en dezelfde klemming en ontsluiting, gevormd en uitgesproken. Men zal kunnen meenen (en Lepsius heeft het gezegd *)), dat dit een onmogelijkheid is, — dat een simpele consonant onmogelijk half tenuis en half media, hard en zacht, te gelijk kan zijn. En volkomen te gelijk, in één en hetzelfde moment, kan dit zeker ook niet: maar half en half in twee op elkander volgende momenten, kan dit zeer wel. Wij kunnen zeer goed met een sterke klemming en sterke druk

*) *Ueber die Arabischen Sprachlaute*, enz. in de *Philol. und hist. Abhandlungen der K. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1861, bl. 124.

van de adem zóo een *t* vormen, dat gedurende de klemming de sterkte van de druk van de adem vermindert en verzacht wordt, zoodat het wel in de aanvang een *t*, maar bij slot, bij de ontsluiting een *d* wordt. Wij kunnen zeer goed zeggen: '*t deugt niet, 't doet er niet toe, 't duurt te lang, 't dorre gras, 't dak van 't huis*, zonder van het artikel iets anders uit te spreken, dan de stomme consonant *t*, en zóo, dat er zonder de minste verandering in de positie van de mond toch een *d*-klank op volgt. — Om zoo *tʃ* als één articulatie uit te spreken, moet zeker de klemming en afsluiting, om die in twee momenten te kunnen deelen, betrekkelijk iets langer aangehouden worden, dan voor een simpele *t* of *ʃ*: maar dat wordt ook juist omtrent de uitspraak van de Arabische *ḍ* opgemerkt. En zoo doen wij werkelijk, wanneer wij *tdal* in plaats van *het dal* zeggen. Wij doen dan niets anders, dan dat wij de voor de *t* gevormde klemming en afsluiting wat langer als gewoonlijk laten duren: de impulsie van de tegen die vaste afsluiting aangedrevene adem verzwakt dan vanzelfs, daar de gestuite stroom tot stilstand gebracht wordt: de vanéén gedreven stembanden sluiten zich weêr en gaan weêr trillen; en bij de ontsluiting is de vaart, waarmee de adem explodeert, niet sterker dan bij een *d*. Als men snel spreekt, is het ook onmogelijk *tdak* te zeggen: dan zegt men *tak*.

Zulk een uitspraak van de linguale *t* is in het geheel niet onnatuurlijk. Door de tong van achteren op te trekken en de punt van de tong vóór tegen het gehemelte te klemmen, kleeft de tong vast tegen het gehemelte, en duurt dus de klemming natuurlijk wat langer. Ik weet het bij eigen ondervinding, als ik een woord als het Javaansche *kátak* of *sétifik* uitspreek. Dezelfde langduriger klemming heeft dan natuurlijk ook plaats bij het vormen en uitspreken van een linguale *ʃ*. En die uitspraak van de Arabi-

sche linguale *t*, die men bij de meestal sterk en naauwkeurig articulerende Arabieren, vooral bij het luid, maar langzaam lezen of reciteren van de Koran in de mosquee, heeft opgemerkt, is werkelijk niets bijzonders, waardoor zich de Arabische *ṭ* van de linguale *t* der Indianen onderscheiden zou.

Brücke meent opgemerkt te hebben, dat bij het vormen van de afsluiting in de mond voor de uitspraak van de linguale *t* ook tegelijk de keel met het strotklepje gesloten wordt; en naar mijn gevoel in de keel te oordeelen, is dit ook werkelijk het geval: maar ik kan niet inzien, hoe daaruit de vocale naklank van de *t* aan het einde van een woord bij een plotselinge ontsluiting verklaard zou kunnen worden. Want, als de afsluiting van de keel, en onmiddellijk daarop die in de mond, met een harde ademstroom ontsloten worden; dan kan daarbij immers geen stemgeluid plaats hebben.

In onze Europesche talen gebruiken wij, zooals gezegd is, de linguale *t* en *ç* niet als bijzondere medeklinkers tot het vormen van gearticuleerde klanken: maar somtijds spreken wij toch wel de *t* en *d* onwillekeurig zoo als tongletters uit. Dit doen wij namelijk wel, als wij wat snel spreken, wanneer er onmiddellijk een *r* voorafgaat, zooals in *hart*, *harten*, *hard*, *harder* en *arduin*. Dan brengen wij namelijk de punt van de tong niet van het gehemelte naar de bovenste tandkassen, maar vormen dáár, waar wij de punt van de tong boven de tandkassen tegen het gehemelte houden, om de *r* te vormen, ook tevens de klemming voor de *t* of *d*. Bij een langzamer uitspraak doen wij dit niet, maar schuiven dan de punt van de tong voor de uitspraak van de *t* of *d* naar voren tegen de tandkassen.

In het Indisch heeft men nevens die beide vaste lin-

guale klemletters, de harde *t* en de zachte *q*, ook de laxen, of zoogenaamde adspiraten, de *th* en *q̃*; en de wijze, waarop de vorming van deze laxen linguale klemletters zich van die der vaste onderscheidt, is natuurlijk dezelfde, als bij de dentale *th* en *q̃*: maar voor ons Europeërs is de uitspraak wegens ongewoonte moeilijk. — In het Arabisch heeft men nevens de vaste *ط* ook de laxen *ط̃*: maar ook in de meest correcte uitspraak hoort men van de *th*-klank der *ط* alleen de zachte linguale *q*-klank. Volgens deze uitspraak is het dus een linguale *q̃* of *q̃*. Later zal ik op de klank van deze consonant terugkomen, als ik zal moeten spreken over de linguale *z*, de Arabische *ض*, waarmee de klank van de *ط* zooveel overeenkomst heeft.

Bij de vorming van de linguale neusklank *ŋ* is de positie van de tong tegen het gehemelte volkomen dezelfde, als bij de linguale *q*: het onderscheid bestaat alleen maar in de uitspraak met opene choanen; en de klank verschilt voor het gehoor zeer weinig van die van onze gewone dentale *n*. In het Indisch heeft men er een bijzonder letterteeken voor; in de Europeesche talen is hij niet in gebruik. Alleen, wanneer wij snel spreken, zullen wij hem misschien onwillekeurig vormen in woorden, waarin de *n* onmiddellijk door een *r* voorafgegaan of gevolgd wordt, zooals in *karnen*, *Arnold* en *onregt*, en het Hoogduitsche *warnen* en *Unrecht*. Onmiddellijk vóór een linguale *q* of *t*, zooals in het Sanskritsche *danḍa*, het Javaansche *ḍenḍa*, is deze linguale *ŋ* de natuurlijke nasale klemletter, en wordt hij met één en dezelfde klemming als de volgende *q* of *t* gevormd.

Ook bij het vormen van de linguale sibilant *ʃ* wordt de tong, die men bij de uitspraak van de dentale

s beneden in de mond houdt, van achteren opgetrokken, en daar zoo tegen het gehemelte gebracht, dat er een nauwe engte gevormd wordt, waardoor een harde in de mond gedreven ademstroom dan een dergelijk gesis veroorzaakt, als het gesis door de tanden bij de dentale s, maar waarvan het geluid toch merklijk verschilt. Met de tanden wordt namelijk bij de tongletter *ʃ* geen engte gevormd: de mond wordt vóór open gehouden, op dezelfde wijze als wanneer men een *i* of *é* uitspreekt, zoodat er in het geheel geen ademgeblaas of spiritus door de tanden gehoord wordt, en de tusschen tong en gehemelte gedrevene ademstroom een aanmerkelijk verschillend geruisch maakt. In het Sanskritsch, Arabisch en de andere Semitische talen is deze linguale *ʃ* nevens de dentale in gebruik. In het Sanskritsch heeft men die bij voorbeeld nevens de linguale *ʃ* in de naam van God *Wiʃnu*. In het Arabisch is het de *ص*.

Nevens deze *ص* heeft men in het Arabisch nog de door een diacritisch punt er boven, als een laxe klemletter, daarvan onderscheidene *ض*. De beschrijvingen, die van de nitspraak van deze consonant gegeven worden, verschillen: maar ook de uitspraak verschilt. Door de Arabieren in de woestijn wordt volgens Eli Smith *) deze letter volkomen op dezelfde wijze uitgesproken als de *ظ* (*ʒ*), — als een linguale, of, zoo als hij het noemt intensive (anderen noemen het emphatische) *ذ* (*ʒ*): maar de andere Arabieren spreken hem uit als een intensive *د*, zooals hij zegt, en dus niet met laxe, maar met vaste klemming, of niet als *ʒ*, maar als *d*. Zoo zou dus de klank van deze consonant met de s-klank van de linguale

*) In een Bijlage achter het derde deel van Robinson's *Palästina*.

harde sibilant ص niets gemeen hebben, terwijl het toch bij vergelijking van het Arabisch met de stamverwante talen wel zeker is, dat de ض een in de uitspraak gewijzigde ص (s) moet zijn. Maar nog iets anders is omtrent de klank en uitspraak van deze letter op te merken, waarvan echter in de meeste beschrijvingen geheel gezwe- gen wordt; namelijk dit, dat de klank een groote overeenkomst heeft met de l-klank, of wel dat het een soort van l is. De Javanen, en ook de meeste Maleijers, spreken deze letter in de Arabische woorden, die zij in hun taal hebben overgenomen, eenvoudig als een l uit (en even zoo spreken zij dan ook de ط uit). Zoo wordt bijvoorbeeld de vastenmaand رمضان, altijd *ramēlan* genoemd. Deze l-klank van de ض wordt ook uitdrukkelijk door Wallin vermeld *). „Am nächsten verwandt“ zegt hij, „ist dieser Buchstabe mit dem tiefen l, und besonders mit ط als dh, mit welchem letzteren er auch gewöhnlich von allen Arabern unserer Zeit verwechselt wird.“ — En verder: „Von einigen (Orthoepisten) wird diejenige Aussprache des ض, welche ihn die westlich“ (hij bedoelt de in Aegypten en meer westlijk in Africa) „wohnenden Araber geben, als die normale angesehen, indem gesagt wird, dass dieser Laut, wie ihn die östlichen Araber aussprechen, nichts ist als ein emphatisches ل; gewöhnlicher ist jedoch die entgegengesetzte Angabe.“ — Wat hij hier zegt, is gegrond op een plaats van een Arabisch handschrift, waarvan hij de woorden aan de voet van de bladzijde aanhaalt. Daarin wordt gezegd, dat de ض van de ooster- sche Arabieren een dikke l is, en dat men eenstemmig

*) In zijn Verh. *Ueber die Laute des Arabischen* in het 9e en 12e deel van het *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*.

van gevoelen is, dat dit de ware uitspraak is. Maar is het nu niet bevreemdend, dat Eli Smith, die twaalf jaar in de Levant, voornamelijk in Syriën, geleefd heeft, in dagelijksch verkeer met de Arabische bevolking, van die *l*-klank, bij de uitspraak van de ض en ظ in de mond van de echte Arabieren geen gewag maakt? Zijn gehoor schijnt die *l*-klank opgevat te hebben als datzelfde gelispel, waarmee ook de dentale ذ (de Grieksche δ en de Engelsche zachte *th*) wordt uitgesproken, maar dat bij de ض en ظ alleen maar intensiver, zooals hij het noemt, dat is zwaarder of dikker, moest zijn, omdat het dieper achter in de mond gevormd wordt.

De plaats, waar de ض gevormd wordt, is volgens de Arabische orthoëpisten *de wortel* (het allerachterste) *van de rand van de tong en de belendende kiezen, hetzij aan de regterzij van de tong, of wel aan de linkerzij*; *) en hiermee stemt de beschrijving van de Maleijers overeen volgens Robinson in zijn Verhandeling over de Maleische spelling, bl. 35 (in het 26ste deel van de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*). Voor de vorming en uitspraak van een ض wordt dus de tong op dezelfde wijze als voor de linguale ص (de ص), van achteren opgetrokken: maar, terwijl voor de uitspraak van de ص een kleine opening

*) Woorden van Beizāwi, ook aangehaald door Wallin, t. a. pl. XII, S. 635. Prof. Brücke heeft zich vergist met de aanhaling van deze woorden in zijn *Beiträge zur Lautlehre der Sprache*. S. 317, en in zijn verh. *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transcription*, S. 28, door allēn de eerste regel Arabisch aan te halen en de woorden, die op de tweede regel staan ("of wel aan de linkerzij") over te slaan, en dan daaruit op te maken, dat deze consonantklank altijd aan de regterzij gevormd wordt. Dat hij of regts of links gevormd wordt, volgens de Arabische orthoëpisten, had Brücke ook op de vorige pagina uit een ander citaat kunnen zien. Het zal echter wel waar zijn, dat de meeste Arabieren hem regtsvormen: dit is natuurlijk.

tusschen tong en gehemelte gevormd en daar een harde ademstroom doorheen gedreven wordt; zoo wordt voor de ض de zoo van achteren opgetrokken tong naar één van de zijden gedrukt, waardoor de opening, die men voor de ʒ vormt, wordt toegedrukt; en dan wordt aan de andere zij van de tong, waar die nu maar los tegen de achterste kiezen raakt, een zachte ademstroom door deze laxe klemming heen gedreven, die de rand van de tong in een trillende beweging brengt. De zoo teweeggebrachte klank kan natuurlijk niet veel verschillen van een l-klank, die gevormd wordt met een breede aan beide zijden de kiezen rakende tong, zooals wanneer men het Engelsche *all* uitspreekt. De klank is alleen maar wat dieper of holler, omdat hij meer achter uit de mond komt.

Geheel anders is volgens de Arabische orthoëpisten de wijze waarop de ط gevormd wordt, terwijl toch Wallin zegt, dat tegenwoordig tenminsten door alle Arabieren deze beide letters in de uitspraak gewoonlijk niet onderscheiden worden, en ook Eli Smith getuigt, dat bij de nomadische Arabieren de uitspraak van de ط voor het gehoor niet te onderscheiden is van de wijze, waarop door hen de ض wordt uitgesproken. De ط wordt volgens de orthoëpisten gevormd *met het voorste gedeelte van de tong aan de wortels van de tanden*, of, zooals deze plaats door anderen beter genoemd wordt, *het voorste gedeelte van het gehemelte*; en op dezelfde wijze wordt volgens hen de ط gevormd, zoodat het onderscheid volgens hen alleen daarin bestaat, dat de ط niet, zooals de ط, een vaste, maar een laxe klemletter is. Verder behoort volgens hen de ط tot die klasse van consonanten, waarvan de uitspraak bij luid spreken met stemgeluid vergezeld gaat; en zoo moet hij dan van de laxe klemletter ʒ niet anders verschillen, dan dat het niet, zooals deze ʒ, een dentale, maar een lin-

guale, laxe klemletter is; en volgens Eli Smith wordt hij ook werkelijk door de nomadische Arabieren zoo uitgesproken. — Maar hoe is het dan mogelijk, dat deze ط in de uitspraak van die Arabieren voor het gehoor niet te onderscheiden is van hun uitspraak van de ض als een dikke *l*-klank? Naar mijn oordeel is dit op geen andere wijze te verklaren, dan daardoor, dat ook deze laxe linguale ط bij hun uitspraak een soort van dikke *l*-klank wordt. Nergens vind ik dit uitdrukkelijk gezegd: maar toch moet het zoo zijn: want in de Indische Archipel hoort men werkelijk in de Arabische ط een *l*, en spreekt men daarom bijvoorbeeld het woord ظاهري als *lahir* uit. En, als men een juiste voorstelling heeft van de wijze, waarop deze consonantklank gevormd wordt, dan moet men die *l*-klank bij de uitspraak ook heel natuurlijk vinden. Indien men het voorste gedeelte van de achter opgetrokkene tong lax vóór tegen het gehemelte houdt, en dan de adem door die laxe klemming heen drijft; dan kan het niet anders of de randen van de tong moeten daarbij in een vibrerende of trillende beweging gebracht worden.

Om nu deze beide, in de Europeesche talen en voor het Europeesch gehoor geheel vreemde, laxe linguale consonanten, de ط en de ض, voor een algemeen letterschrift met Europeesche karakters te beteekenen, mag men de *l*-klank, die bij de uitspraak gehoord wordt, als een accidentele bijklank beschouwen; en dan heeft men de ط als linguale consonant van de dentale laxe klemletter *z* (ذ) alleen te onderscheiden door een diacritisch punt er onder, en de ض eenvoudig als *z* te beteekenen, om hem zoo als zachte laxe klemletter van de harde linguale sibilant *s* (ص) te onderscheiden. Van dezelfde beschouwing is ook Prof. Lepsius uitgegaan bij zijn *Standard-alphabet*. — Wil men evenwel die bijklank *l* ook meê be-

teekenen, dan bestaat daartegen geen bezwaar, en kan men *ʒl* en *ʒl* schrijven. Bij het schrijven van het Maleisch met Europeische karakters houd ik dit zelfs voor verkieslijk, om zoo niet te veel af te wijken van de gewone uitspraak als een gewone *l*. —

De *r* en *l* zijn de welbekende tongtrillers. De *r* wordt gevormd door met de van achteren opgetrokken tong de keelengte (de *isthmus faucium*) te vernauwen, en de punt van de tong tegen het gehemelte te houden. Een met gesloten choanen in de mond over de tong gedreven ademstroom brengt dan de geheele tong, maar vooral de tegen het gehemelte gehoudene punt van de tong, in een vibrerende beweging, zooals men duidelijk zien kan, wanneer men vóór een spiegel de klank *ra* of *rè* uitspreekt.

De *l*-klank is de klank van een tongtrilling, die tweeeggebracht wordt, door, bij een met gesloten choanen in de mond gedreven ademstroom, aan het einde van een gearticuleerde klank, zooals *al* of *dal*, de punt van de tong tegen de bovenste tandkassen of tanden, of ook hooger vóór tegen het gehemelte, te slaan, en aan het begin van een gearticuleerde klank, zooals *la* of *lach*, door de tegen de bovenste tandkassen of tanden, of wel vóór tegen het gehemelte, gedrukte punt van de tong daarvan af naar beneden te slaan. Een geheele afsluiting heeft daarbij gewoonlijk niet plaats: aan de zijden wordt gewoonlijk voor de door de mond gedreven ademstroom een doorgang gelaten: wil men evenwel de *l* als vaste klem-letter uitspreken, dan kan men dit doen, en de vibratie van de gespannen tong wordt er te sterker door. — Men kan de tong ook minder spannen en breeder houden, en de punt van de tong laxer, lossen en zachter tegen de tanden of het bovenste tandvleesch leggen, en dan de adem

langs de randen van de tong doen strijken. Dan worden vooral deze randen van de tong in trillende beweging gebracht. Zóo in het Engelsche *all*. En het is bij deze laxe of weeke uitspraak, dat een *l* vóór een andere medeklinker óf zich in de klank van deze medeklinker oplost, óf met de voorafgaande vocaal in een gemengde voecaalklank tezamen smelt, zoodat men bijvoorbeeld in het Arabisch *addár* voor *aldár*, en in het Friesch *saot* voor *salt* zegt.

Eindelijk kan een *l* ook zóo uitgesproken worden, dat door de van achteren opgetrokken tong, even als bij de *r*, de keelengte (de *isthmus faucium*) vernauwd, en dan de punt van de tong vóór tegen het gehemelte geslagen wordt. Zoo wordt aan de *l* een doffer of holler klank gegeven. — Op deze wijze wordt de *l* in het Russisch, Poolsch en andere Slavonische talen uitgesproken: maar het is onnoodig in een algemeen letterschrift deze bijzondere uitspraak door een diacritisch teeken te onderscheiden; of het moest zijn, dat men nevens deze *l* in dezelfde taal ook nog onze gewone *l*-klank had. Maar dit is althans in de Slavonische talen niet het geval. In het Poolsch wordt die *l* wel met een diacritisch teeken geschreven, namelijk met een dwarshaaltje er door (de zoogenaamde *l-barré*): maar dit wordt gedaan, omdat met de enkele *l* de *l mouillée*, dat is de *lj*, beteekend wordt. De Russen en Serbiërs schrijven hun *l* eenvoudig met de Grieksche *Lambda*, en onderscheiden daarvan de *lj* door er achter een teeken bij of aan te voegen, dat de palatale *j*-klank beteekenen moet. Als de Serbiërs het Romeinsche schrift gebruiken, dan schrijven zij voor de eerste ook eenvoudig een *l*, en beteekenen de laatste met *lj*.

In het Sanskritsch heeft men behalven de gewone *l* nog een andere, maar die alleen in de Væda's voorkomt, en waarvan wij de juiste uitspraak en de wijze, waarop hij

gevormd werd, niet goed weten kunnen. Misschien was het wel die Slavonische *l*. Deze *l*, hoe die uitgesproken mag zijn, kan men onderscheiden door met een diacritisch punt er onder *ḷ* te schrijven. — En ook in andere talen, waarin behalven onze *l* nog een andere *l*-klank als een andere consonant in gebruik is, zooals in het Welsch; daar kan men deze andere ook even zoo met een diacritisch punt er onder beteekenen.

IV. De *palatalen* of *gehemelteklanken* worden voortgebracht door met de tong tegen het elastisch gespannen gehemelte een geheele afsluiting van de mond of nauwe engte te vormen, zoodat een harde of zachte in de mond gedrevene ademstroom, wanneer hij tegen die afsluiting stuit, of met plotselinge ontsluiting er doorgelaten wordt, of wel er doorheen dringt, of eindelijk door die nauwe engte heenstrijkt, het gespannen gehemelte in een trillende beweging brengt. Zij worden wel met behulp van de tong gevormd, even als de linguale: maar, dewijl de tong daarbij alleen maar dient om de afsluiting of engte te helpen vormen, en de klank van het elastisch gespannen gehemelte komt; zoo worden zij teregt eenvoudig palatalen of gehemelte-klanken genoemd.

Van deze palatalen worden de *k*- en *g*-klanken in de Indo-germaansche grammatica gewoonlijk veelal met de *h* onder één klasse gebracht, en met de benaming van gutturalen of keelletters bestempeld. Men verstaat dan onder guttur of keel in het algemeen de achtermond, om in het algemeen die consonanten te beteekenen, die achter in de mond gevormd worden. Maar deze benaming is onjuist en onwetenschappelijk. De *k*- en *g*-klanken worden wel achter in de mond gevormd, maar achter in de vóórmond, niet in de áchtermond: want onder deze benaming moet men verstaan de achter

de mond gelegene fau'ces, anders de keelholte, in onderscheiding van de mondholte, genoemd. Diep in deze keelholte, aan het strottenhoofd, worden de *h* en *Alef*, en de andere in de Semitische talen gebruikelijke keelklanken of gutturalen, gevormd: maar de *k*-en *g*-klanken mogen evenmin keelklanken genoemd worden als bij voorbeeld de linguale *g*. Zij worden wel achter in de mond gevormd, maar vóór de keelengte, de *isthmus faucium*, waardoor de mondholte van de keelholte gescheiden wordt. In de Arabische en Hebreeuwsche grammatica worden zij van oudsher teregt *palataalen* genoemd.

Van de vaste palataale klemletters wordt de harde, de *k*, zooals wij die gewoonlijk uitspreken, gevormd, door de van achteren opgetrokken tong tegen het gespannen hard gehemelte te klemmen en de choanen te sluiten, zoodat er een volkomene afsluiting plaats heeft; en dan wordt een harde ademstroom tegen die afsluiting aangedreven, zooals in de lettergreep *hak*, of met plotselinge ontsluiting doorgelaten, zooals in de lettergreep *ka* of *kar*. Wordt, zooals wij gewoonlijk doen, ook aan het einde van een woord, zooals *hak* of *tak*, de afsluiting plotseling opgeheven; dan hoort men de ontsnapping van de adem veelal duidelijk als een onbepaalde toonlooze vocaalklank (*ə*) naklinken: maar de ontsluiting van de klemming kan ook zacht en langzaam plaats hebben, en dan hoort men die naklank niet. Zoo wordt de *k* aan het einde van een woord in het Javaansch en andere verwante talen uitgesproken, zoo dikwijls als er een andere klinker dan de onbepaalde vocaalklank *ə* voorafgaat; bij voorbeeld in het woord *anak*, *kind*. — Wil men deze bijzondere uitspraak in het schrift beteekenen, dan kan men dit doen door in plaats van een *k* een *q*, en dus *anaq*, te schrijven. Zoo wordt ook in het Maleische schrift met Arabische letters die uitspraak van de *k* beteekend, door na-

melijk in plaats van de gewone Arabische ك de ق te gebruiken. De Latijnsche *q*, de Grieksche *Koppa*, is namelijk oorspronkelijk dezelfde letter als deze Arabische ق, de Hebreeuwsche *Koph*.

Deze Arabische en Hebreeuwsche *k*-klank is echter van een andere natuur. Het is een *k*-klank, die van de gewone *k* op dezelfde wijze verschilt, als de klank van de linguale *t* in de Arabische uitspraak van de gewone *t*-klank. (zie bl. 318 vlgg.) Het is namelijk een *k*, die gevormd wordt met een zoo sterke en vaste klemming van de zoo ver mogelijk achter tegen het gehémelte opgetrokken tong, dat de afsluiting vanzelfs wat langer duurt, en de impulsie van de tegen die vaste afsluiting aangedrevene adem vanzelfs verzwakt, daar de gestuite stroom tot stilstand gebracht wordt; met dit gevolg dat het bij de ontsluiting niet meer de harde *k*, maar de zachte *g* is, en er bij het luid spreken en een plotselinge ontsluiting aan het einde van een woord, zooals *ra~~k~~*, niet een toonlooze, maar een met stemgeluid gepaarde *g*-klank als naklank gehoord wordt. Het is dus werkelijk een *kg*, maar als één articulatie, met één en dezelfde klemming en ontsluiting, gevormd en uitgesproken, zooals wij dikwijls 'k *ga* zeggen, voor *ik ga*, wanneer wij van het voor-naamwoord *ik* niets anders uitspreken dan de *k*, en de sterke klemming, die wij hiervoor vormen, in de zachte klemming voor de *g*-klank laten overgaan, alleen door de klemming wat langer aan te houden. In de uitspraak van de meestal sterk en nauwkeurig articulerende nomadische Arabieren hoort men de *g* in deze *kg*-klank meestal zeer duidelijk. Brücke zegt, dat volgens zijn gevoel bij de uitspraak van de Arabische ق tegelijk met de afsluiting en ontsluiting in de mond ook het strottenhoofd gesloten en ontsloten wordt. Ik geloof, dat dit waar is en een gevolg van het sterk naar achteren trekken van de tong: maar

ik begrijp niet, hoe dit de oorzaak zou kunnen zijn van die vocale of sonore naklank, die aan die Arabische consonant aan het einde van een woord wordt toegeschreven, (zie boven bl. 320).

In een algemeen letterschrift met Europesche karakters onderscheidt men deze Semitische *k*-klank van de gewone *k* het best en eenvoudigst door een diacritisch punt er onder, en dus door *ḳ* te schrijven, bij voorbeeld in *Korán*. Men schrijft hem ook wel met een *q*, omdat dit oorspronkelijk dezelfde letter is: maar een *q* zonder volgende *u* is geen in het Romeinsche schrift gebruikelijk letterteeken; en dit teeken gebruikt men beter om, zoo men wil, de uitspraak van een *k*, aan het einde van een lettergreep zonder plotselinge ontsluiting, te beteekenen (bl. 330).

Van de harde *k* onderscheidt zich de zachte *g* voornamelijk alleen maar daardoor, dat hij uitgesproken wordt met een zachter in de mond gedreven ademstroom, die bij het luid spreken met stemgeluid vergezeld gaat, en met een zachter klemming van de tong tegen het gehemelte. In die talen of tongvallen waarin men tusschen deze twee klanken in de uitspraak gewoonlijk geen ander onderscheid maakt, zooals bij voorbeeld in het Javaansch, worden zij dan ook ligt met elkander verwisseld. Maar in andere talen en tongvallen, zooals het Fransch, Engelsch en Friesch, heeft voor de *g* de klemming en afsluiting met de tong tegen het gehemelte gewoonlijk meer naar voren plaats, bijna of geheel op dezelfde plaats waar de *j* gevormd wordt; en dan wordt ook, zooals men duidelijk voelen kan, het gehemelte op een andere wijze elastisch gespannen; bij de *k* door met het terugtrekken van de tong ook het vlies van het gehemelte naar achteren te rekken, bij de *g* door het in de breedte overdwars te spannen. — Dat men evenwel ook zóó, al-

leen maar door middel van een sterker klemming en een harde ademstroom een *k* kan uitspreken, spreekt wel vanzelfs, en velen doen dit werkelijk zoo. — Maar, wanneer nu de *g* zoo meer naar voren tegen het gehemelte gevormd wordt, dan kan hij ook ligt verwisseld worden met de niet semivocale, maar stomme (*j*). Zoo wordt in sommige dialecten in Deutschland, zooals dat van Berlijn, bij voorbeeld *ganz gut* niet op zijn Hoogduitsch als *gkantz gkut*, maar als *jantz jut* uitgesproken. In het midden van een woord tusschen twee vocalen is deze uitspraak zeer gewoon, zoodat bij voorbeeld *Tage* als *Taje* uitgesproken wordt. En zoo is ook de overgang in de uitspraak van *zegt* in *zeit* (*zejt*), en van *zegel* (Hoogduitsch *Segel*) in *zeil* (*zejl*), gemakkelijk te verklaren.

De zachte palatale klemletter *j* (zooals de *j* in het Hollandsch en Duitsch aan het begin van een woord, als *jagen*, niet als semivocaal, maar als muta, met volkomene afsluiting, uitgesproken wordt) verschilt evenwel toch wezentlijk van de *g*, al wordt bij de uitspraak van deze de tong geheel op dezelfde plaats tegen het gehemelte geklemd. De klemletter *j* wordt namelijk gevormd door de tong vóór tegen het gehemelte te klemmen en dit dan ook dáár sterk elastisch te spannen: maar bij de *g* is de spanning van het gehemelte overal gelijk, vóór niet sterker als achter. En het voornaamste onderscheid is dit, dat bij de uitspraak van een *g*, al heeft de klemming ook geheel vóór tegen het gehemelte plaats, toch de tong van achteren opgetrokken, en zoo de keelengte (de *isthmus faucium*) vernauwd wordt; waardoor de klank een faucale bijklank verkrijgt, en altijd eenige overeenkomst met de *k*-klank behoudt. Dit heeft niet plaats bij de uitspraak van een *j*.

Voor de uitspraak van een *j* wordt het voorste gedeelte

van het gehemelte op dezelfde wijze elastisch gespannen, als dat plaats heeft om de vocaal *i* uit te spreken: wanneer dus de ademstroom niet volkomen door een klemming van de tong tegen het gehemelte afgesloten, maar er een naauwe doorgang gelaten wordt; dan wordt natuurlijk de *i*-klank gevormd. Maar, wanneer nu, terwijl de ademstroom die engte passeert en de vocaal reeds begint te klinken, de tong nog hooger opgeheven en geheel tegen het gehemelte gebracht wordt, zoodat de gespannen vocaalsnaren belet worden verder te trillen; dan ontstaat de semivocale *j*, half vocaal en half consonant. Zoo wordt in het Duitsch en Holland de *j* als halfklinker uitgesproken tusschen twee vocalen, bij voorbeeld in *Kajüte* en *kajuit*, *ba-jert*, *kwaje* en *dooje*, in de volkstaal voor *kwade* en *doode*. Zulk een woord wordt namelijk in één adem, zooals men het noemt, dat is met één ademstroom, uitgesproken. Wanneer dus met die ademstroom een klinker, zooals een *a*, gevormd, en dan het voorste gedeelte van het gehemelte gespannen wordt; dan begint natuurlijk onmiddellijk de *i*-klank te klinken, ofschoon hij terstond door een zachte drukking van de tong tegen het gehemelte gedempt en onderdrukt wordt.

Aan het begin van een woord wordt in het Duitsch en Hollandsch de *j*, zooals gezegd is, als een stomme consonant, als een zachte klemletter, uitgesproken, door namelijk, vóórdat de ademstroom in de mond gedreven wordt, de tong tegen het gehemelte te klemmen en dus te beletten, dat de vocaalsnaren meeklinken. En ook in de Romanische talen, het Italiaansch, Fransch en Engelsch, wordt de *j* aan het begin van een woord als klemletter uitgesproken, maar op een andere wijze. In deze talen wordt namelijk de tong eerst tegen de bovenste tandkassen of onder tegen het bovenste tandvleesch gedrukt, zooals geschiedt om de zachte dentale klemletters *d* en *z* te

vormen, en dan tegen het tegelijkertijd gespannen gehemelte opgebogen, om de *j* te vormen. Op deze wijze wordt dan de complexe consonant *dy* of *zy* gevormd en uitgesproken. Zoo wordt in het Italiaansch het Latijnsche *justo* uitgesproken als *djusto* (maar *gjusto* geschreven): en zoo spreekt men ook in het Engelsch *just* als *djust*, maar in het Fransch *juste* als *zjuste*, uit.

In het Fransch en Engelsch wordt de semivocale *j* met *y* geschreven, zooals bij voorbeeld in *yacht* en *voyez*: en met dit schrijfteken is zeker oorspronkelijk niet de Grieksche *Upsilon* bedoeld, maar de combinatie van een *i* met een *j*, en zijn van deze twee letters de beide punten weggelaten door verwarring met de Grieksche *Upsilon*, daar deze ook als *i* wierd uitgesproken. In het Fransch heeft men bij voorbeeld *voyez* geschreven, om zoo de twee lettergrepen *voi* en *jez* te beteekenen, en men heeft dus *voijez* willen schrijven. In een algemeen letterschrift met Europeesche karakters is het gebruik van de *y* vóór de semivocale *j* niet geschikt. De *y* moet noodzakelijk behouden blijven voor het schrijven van namen en benamingen van Grieksche oorsprong, zooals *Sylla* en *Scylla*, *psychologie*, *hydrometer* en *hygrometer*. En, meent men met de *y* de vocaalklank *i* en de consonantklank *j* beide tegelijk te beteekenen; dan zou het niet alleen beter zijn *ij* te schrijven, maar het zou toch een verkeerde beteekening zijn, omdat de semivocale *j* maar één enkel spraakgeluid is, dat niet met twee letters beteekend mag worden. Het woord *yacht* is éénlettergrepig. De vocaalklank van de semivocale consonant *j* is niets anders dan een onwillekeurige-bijklank, die volkomen gelijk staat met de onwillekeurige bijklank *z* bij de semivocalen *f* en *s*. Die vocale bijklank wordt, als wij *j* schrijven, voldoende aangewezen door de bovengeschrevene punt, waarmee deze consonant geschreven wordt, omdat hij eigenlijk niets an-

ders dan een wijziging van de figuur van de vocaal *i* is. In het Latijn schreef men oudtijds *iustus*, maar later *jus-tus*, om zoo de *i-consonans* van de *i-vocalis* te onderscheiden, en aan te duiden, dat het woord niet in drie lettergrepen als *i-us-tus*, maar als tweelettergrepig, was uit te spreken *). — Om de semivocale *j* van de stomme, zoo na aan de *g* verwante, zachte klemletter te onderscheiden, zooals die aan het begin van een woord in het Duitsch en Hollandsch wordt uitgesproken, maar in de meeste talen in het geheel niet in gebruik is, doet men best, deze laatste zonder punt te schrijven, en zoo de afwezigheid van de vocale bijklank *i* te beteekenen.

Van de *laxe* palatale klemletters is de harde, de *ch*, zooals die in het Romeinsche schrift voor de Grieksche *χ* geschreven wordt, ons wel bekend uit het Hollandsch en Duitsch. Wij vormen de *ch*-klank door, even als bij het vormen van een *k* (die in dit gecombineerde letterteeken naar Romeinsche wijze met een *c* geschreven wordt), de van achteren opgetrokken tong achter tegen het hard gehemelte te klemmen, maar zoo *lax*, dat de harde met afgesloten choanen in de achtermond gedreven ademstroom er doorheendringt en doorstrijkt. Bij dit doorstrijken tusschen de *lax* tegen elkander geklemd gehouden deelen, wordt ook het zacht gehemelte (het *velum palati*) in een vibrerende beweging gebracht; waardoor dat eenigzins ratelend geluid veroorzaakt wordt, dat bij de uitspraak

*) Over de uitspraak van de *j* in het Latijn zie men het werk van W. Corssen, *Ueber Aussprache, Vokalismus und Betonung der lateinischen Sprache*, S. 126, figg. Uit het daar aangevoerde kan blijken, dat hij wel tusschen twee vocalen als semivocaal is uitgesproken, even als de Hollandsche en Duitsche in *bajert*, *kajuit* en *Kajüte*, maar anders als *muta*, en later zelfs als *dj*, even als in 't Italiaansch (met *gi* geschreven) en in het Engelsch.

van deze consonant dikwijls gehoord wordt, en door de Franschen, die deze klank in hun taal niet hebben, zoo lelijk gevonden wordt, daar het een geluid is, zooals men maakt bij hetgeen zij met hun woord *cracher* beteekenen. Zóo bij voorbeeld in *ach! acht, echt* en *chaos* (naar de Hollandsche en Duitsche uitspraak); en zoo onderscheidt zich door de zoogenaamde adspiratie, of liever transpiratie, van de *k*, dat wil zeggen door de uitspraak van de *k* met laxe klemming, het Hoogduitsche *Dach* en *Sprache* van het Hollandsche *dak* en *sprake*.

De *zachte* palatale laxe klemletter, de *zachte ch*-klank, de *g*, hebben wij in de Zuidnederlandsche, ook hier in Zuidholland gewone, uitspraak van de *g* aan het begin en einde van een woord, zooals *geen* en *mag*; en oudtijds schreef men naar deze uitspraak dan ook wel, om die adspiratie te beteekenen, bij voorbeeld *gheen* en *magh*. Aan het einde van een woord wordt voor die *g* dan ook gewoonlijk de harde *ch* uitgesproken, en de oude Vlaamsche schrijvers schreven daarom ook meestal *mach* voor *mag*, zooals wij nu beter schrijven, — niet juist om de etymologie, maar omdat die Zuidnederlandsche uitspraak van de *g* als *g* of *zachte ch* niet anders dan als een dialectische uitspraak beschouwd mag worden. — De uitspraak van de Zuidnederlandsche *zachte laxe klemletter g* als de harde *ch*, wanneer er onmiddellijk de harde klemletter *t* op volgt, is natuurlijk: maar niet even natuurlijk is de overgang van de *zachte vaste klemletter g* in een *ch* vóór een onmiddellijk volgende *t*, zooals in *men vlagt* (van *vlaggen*): want men kan zeer goed een *zachte vaste klemletter* onmiddellijk vóór een andere harde uitspreken, zooals de *b* voor een *t* in *hij krabt*, — even goed als een *zachte onmiddellijk na een harde*, zooals in *'t gaat niet* en *'t baat niet*.

Ook in het Spaansch wordt de *g* vóór een *e* of *i* als laxe klemletter, en dus als *j*, of zachte *ch*, uitgesproken, bij voorbeeld in *Gibraltár*; en veilig mag men aannemen, dat ook de uitspraak van de Sanskritsche zoogenaamde geadspireerde *g* geen andere geweest is. Dat die niet uitgesproken is als een *g* met een *spiritus asper* of *h* er achter, zooals men zich dat wel voorgesteld heeft, is duidelijk op te maken uit een woord als *gnat*, dat, als tusschen de *g* en de *n* de harde *h* moest worden uitgesproken, niet anders uit te spreken zou zijn dan in drie lettergrepen, als *gĕhĕnat*.

En ook door de Grieken wordt de *γ* zóo als laxe klemletter, en dus als een zachte *ch*, uitgesproken, even als de Zuidnederlandsche *g*, wanneer er geen *e*- of *i*-klank op volgt: want in dit geval wordt hij uitgesproken als *j*. Dat ook de oude Grieken zoo moeten uitgesproken hebben, is boven (bl. 283 vlg.) reeds opgemerkt.

De nasale klemletter in de klasse van de palatalen wordt in het Europeesche schrift met het gecombineerde letterteeken *ng* geschreven, maar uitgesproken, zooals in het Engelsche, Hoog- en Nederduitsche *hang*, en in *hanging* of *hangen*. Deze neusklank wordt gevormd door een zachte, bij het luid spreken met stemgeluid gepaarde, ademstroom met de van achteren opgetrokken en tegen het hard gehemelte geklemde tong geheel af te sluiten, even als bij het vormen van een *k* of *g*, maar daarbij de choanen open te houden, zoodat de in de mond gedreven ademstroom, door die afsluiting gekeerd, niet alleen het zacht gehemelte in een trillende beweging brengt, maar, door de choanen in de neusholte gedreven, ook dáár resonanceert. Dat de adem daarbij door de neusgaten heen naar buiten gedreven wordt, is bij deze nasale consonant even min noodzakelijk, als bij de andere. Zoodra de ademstroom

de neusholte ingedreven is, wordt de afsluiting in de mond opgeheven, en dan kan de adem weér vrij door de mond heen naar buiten gaan. — Indien men de klemming en afsluiting wat lang aanhoudt en de choanen weér sluit, vóórdat de klemming opgeheven is; dan spreekt men bij de ontsluiting onwillekeurig een *g* of *k* uit, en zegt bij voorbeeld *dingg* of *dingk* en *langg* of *langk* in plaats van *ding* en *lang*. In vele Duitsche en Vlaamsche dialecten is dit de gewone uitspraak aan het einde van een woord.

De palatale neusklank *ng* spreekt men onwillekeurig in plaats van de dentale *n* uit, wanneer er onmiddellijk een *k* of *g* op volgt, zooals in *onkruid* en *ingang*: want, al drukt men eerst, om de dentale *n* te vormen, de tong vóór tegen de bovenste tandkassen; zoo klemt men toch onmiddellijk daarop, om de *k* of *g* te vormen, de tong ook van achteren tegen het gehemelte; en dan spreekt men van zelfs niet de dentale *n*, maar de palatale *ng* uit. — Hetzelfde kan ook wel plaats hebben, wanneer op de dentale *n* onmiddellijk een *s* volgt: want, omdat men voor de overgang van de dentale *n* tot de *s* het voorste gedeelte van de tong van de bovenste tandkassen naar de benedenste tanden zou moeten verleggen, zoo vindt men het gemakkelijker, de tong tegelijk in één positie voor de uitspraak van de neusklank en van de *s*-klank te plaatsen, en dus, om de tong van voren tegen de benedenste tanden te kunnen leggen, met het achterste gedeelte de afsluiting voor de neusklank te vormen. Zoo hoort men in de volkstaal dikwijls *vangster* zeggen voor *venster*, en *dingsdag* voor *dinsdag*: zelfs heeft men volgens deze uitspraak tot hiertoe verkeerd *dingsdag* geschreven. In het Indisch en het Javaansch is vóór een *s* de uitspraak van de palatale neusklank *ng* in plaats van de dentale *n* zelfs de gewone.

In het begin van een lettergreep, zooals het Sanskritische *ngu*, is de uitspraak van deze medeklinker voor een

Europeër vreemd, maar toch niet moeilijk, als men maar de tong van achteren tegen het gehemelte klemt, alsof men een *g* wilde uitspreken, maar dit niet doet, en in plaats daarvan, zonder de positie van de tong te veranderen, een neusklank gaat uitspreken, door met geopende choanen een zachte ademstroom tegen de gevormde afsluiting aan te drijven, op dezelfde wijze als men dit doet om een *n* of *m* uit te spreken. In het Javaansch is de palatale neusklank *ng* tot aanvang van een lettergreep zeer menigvuldig, en wordt, even als in het Sanskritsch, met één enkel letterteeken geschreven. In het Maleisch met Arabisch letterschrift schrijft men die met de 'Ain en drie punten tot onderscheiding er boven.

Daar de plaats, waar tot het uitspreken van de palatale neusklank *ng* de tong tegen het gehemelte geklemd wordt, dezelfde is als waar ook de *g* gevormd wordt, en er dus met de tong in de mond, zooals men ook voelen kan, niets anders gedaan wordt, dan wat ook bij het vormen van een *g* geschiedt; zoo hebben de oude Grieken in hun schrift de palatale neusklank *ng*, daar zij er geen bijzonder letterteeken voor hadden, enkel met een *g* beteekend, en bij voorbeeld *ἄγκυρα* geschreven, om de klank aan te duiden, die de Romeinen en later de Europeanen in zulk een woord, als *ancora* en *anker*, met de dentale neusletter *n* hebben aangeduid; en zoo ook in *ἐνχέω* voor *ἐνχέω*, terwijl in het Latijn bij voorbeeld *inchoare* geschreven wordt, en wij ook in het Hollandsch *ingieten*, en in het Duitsch *eingiessen* schrijven. De Grieksche spelling is zeker zeer gebrekkig, omdat zoo het voornaamste, de nasaalklank door het openhouden van de choanen, niet beteekend wordt. Een spelling met een *n*, zooals die van *ancora* en *anker*, is zeker ook niet juist, omdat zoo een dentale klank beteekend wordt in plaats van een palatale: doch, waar door een volgende *k* of *g* de klemming

en afsluiting achter tegen het gehemelte reeds beteekend wordt, daar heeft men het voldoende geacht, de voorafgaande neusklank door een *n* te beteekenen. De juiste spelling zou *angcora*, *angker* en *Gangges* zijn; en in woorden, zooals dit laatste, behoort men zoo te schrijven, omdat men *Gang-ges* moet uitspreken, en niet *Gang-es*, zooals bij voorbeeld het Hollandsche *gangen*, en het Engelsche *ganging* en *ganger*.

Met het gecombineerde letterteeken *ng* wordt, wel is waar, de bedoelde palatale neusklank, niet volkómen juist afgebeeld: maar het is nu eenmaal in het Europeesche schrift daarvoor in gebruik, en men weet, wat er door beteekend wordt. In een algemeen letterschrift met Europeesche karakters mag voor een klank, waarvoor een Europeesch letterteeken bestaat, geen ander, nieuw en vreemd teeken gebruikt worden.

Over de semivocale verhemelteletter *j* is boven (bl. 334) reeds genoeg gezegd: — de *triller*, die tot deze klasse behoort, is de *rh*, zooals de Romeinen geschreven hebben in plaats van de Grieksche *ϝ*. Het is de zoogenaamde gebräauwde of gebrijde *r*, dat is de faucale palatale triller, zooals die in plaats van de tongtriller *r* door vele individuën, of ook wel algemeen in bijzondere dialecten, wordt uitgesproken. In sommige talen heeft men beide als twee verschillende consonanten.

De *rh* wordt gevormd door, even als bij de *r*, met de van achteren opgetrokken tong de keelengte te vernauwen, maar de tong niet zoo elastisch, als bij de tongtriller *r*, te spannen, door de punt van de tong tegen het hard gehemelte op te buigen. Wanneer dan een zachte, bij het luid spreken met stemgeluid vergezelde ademstroom met afgesloten choanen in de achtermond en door die engte heen gedreven wordt; dan wordt niet de tong, maar het

gespannen zacht gehemelte, in een trillende beweging gebracht, waardoor een klank ontstaat, die voor het gehoor de meeste overeenkomst heeft met de klank van een wat ver naar de achtermond gevormde, en zoo met een trilling van het zacht gehemelte uitgesprokene *lax e ġ* (of *zachte ch*), zoodat men het voor een middelklank tusschen deze *ġ* en de triller *r* zou kunnen houden. — Omdat de positie van de tong en achtermond voor de uitspraak van deze *rh* nagenoeg dezelfde is als die voor de uitspraak van de Arabische 'Ain; zoo hebben de Arabieren die klank met het letterteeken van de 'Ain geschreven, alleen met een diacritisch punt tot onderscheiding er boven.

V. Van de vier *gutturale* consonanten of *keelklanken*, die in de tabel zijn opgegeven, zijn in onze Europeesche talen niet meer dan twee in gebruik; en alleen voor de eerste hebben wij een letterteeken, de *h*. De andere, de *Alef* of *Hamza*, wordt in het schrift niet beteekend. In het oude Grieksche schrift wierd geen van beide geschreven: eerst later zijn ze door diacritische, boven de vocalen geschrevene teekens, de *spiritus asper* en *spiritus lenis* geheeten, aan het begin van een woord van elkander onderscheiden. Het rijkst aan *gutturale* consonanten is onder de bekende talen het Arabisch, en het heeft voor al de vijf in de tabel opgegevene klanken verschillende letters.

Van de wijze, waarop onze twee keelklanken in de keel, dat wil zeggen in of aan het strottenhoofd, gevormd worden, kunnen wij niets zien, en ook met genoegzame duidelijkheid weinig voelen: maar bij eenig nadenken over hetgeen er bij de uitspraak van de *h* en de consonant *Alef* of *spiritus lenis*, zooals in *haar* en *aar* plaats heeft, kan het aan geen twijfel onderhevig zijn, dat beide tot de zogenaaemde *mutae* of stomme consonanten behooren, en klemletters zijn, die gevormd worden door klemming

en afsluiting, en daarop volgende snelle ontsluiting. Wanneer wij namelijk een gearticuleerde klank zooals *aar* willen uitspreken, dan halen wij eerst de adem een weinig terug, en sluiten het strottenhoofd met het elastieke strotklepje; en dan drijven wij uit de borst een zachte ademstroom tegen het neêrgedrukte strotklepje aan, zoodat het openslaat, en bij dit openslaan en het langsstrijken van de ademstroom in een trillende beweging gebracht wordt *). De consonant Alef of spiritus lenis behoort dus werkelijk tot de zoogenaamde explosive consonanten. Wanneer wij als een gearticuleerde klank of lettergreep *é* uitspreken, zooals in de eerste lettergreep van het Geldersche *énoeg* voor *genoeg*; dan wordt het ademgeluid, met of zonder stemgeluid, met een eruptie of zachte stoot uit het strottenhoofd voortgebracht. De klank, die door de bij deze eruptie veroorzaakte trilling teweeggebracht wordt, en bij scherpe oplettendheid ook zeer wel hoorbaar is, — die klank is de klank van de consonant Alef, de aanvang van een gearticuleerde klank zooals *aar* of de eerste lettergreep van *énoeg*, en als de twee eerste in het Fransche woord *aéré*; geheel op dezelfde wijze als de klank, die teweeggebracht wordt door de trilling van de tegenelkander geklemde en geslotene, en dan plotseling geopende, lippen de aanvang is van de gearticuleerde klank *baar*.

Van de aanvang van de tweede lettergreep van een woord als het Fransche *aéré*, of het Hollandsche *geacht*,

*) Een naauwkeurige physiologische beschrijving van hetgeen er bij de vorming van deze en de andere gutturale consonanten in de keel plaats heeft en met de keelspiegel kan waargenomen worden, hebben wij aan Prof. Czermak te danken (zie boven bl. 214 en vlg. Max Müller's *Lectures, second series*, p. 135 vlg.), waarmee echter te vergelijken is, wat door Brücke daarover is opgemerkt in zijn *Beiträge zur Lautlehre der arab. Sprache*, S. 320 en 328 figg., en *Ueber eine neue Methode der phonetischen Transscription*, S. 31 figg.

geldt het gezegde omtrent de uitspraak van de Alef alleen bij een langzame uitspraak en naauwkeurige articulatie: want gewoonlijk wordt zóo, midden in een woord tusschen twee vocalen, geen volkomene Alef door een afsluiting van het strottenhoofd gevormd. Gewoonlijk houden wij dan de adem maar een oogenblik in of terug, en drijven hem dan terstond weér verder, zoodat er alleen maar een oogenblikkelijke stilstand, geen afsluiting, van de ademstroom, en dus ook geen ontsluiting en geen eruptie, plaats heeft. Bij zulk een uitspraak kan men in waarheid zeggen, dat de lettergreep met een vocaal, zonder consonantgeluid, aanvangt.

Veelal wordt de Alef zóo midden in een woord tusschen twee vocalen door een andere consonant vervangen, en wel in het Hollandsch door de semivocale *j*, zoodat men bij voorbeeld *kniejen*, *tweejen*, *strooijen* en *koejen* uitsprekt in plaats van *knieën*, *tweeën*, *strooën* en *koeën*. Na een *e* en *i*, zooals in de beide eerste van deze woorden, is zulk een uitspraak de natuurlijkste. Na een *o* of *u* wordt in andere talen de Alef door de semivocale *w* vervangen. —

Van de Alef-klank verschilt de *h*-klank alleen daardoor, dat deze teweeggebracht wordt door een harder ademstroom en door een sterker klemming van het strotklepje of strottenhoofd. Want voor die harder, voller en sterker ademstroom wordt de adem vooraf sterker naar binnen gehaald en het strotklepje vaster op het strottenhoofd gedrukt; en dan wordt de uit de borst geperste adem met een stoot tegen het strotklepje aangedreven, zoodat het met kracht en snel openspringt. Het onderscheid is geen ander dan het onderscheid tusschen een *b* en *p*.

Bij het luid spreken heeft ook veelal dit onderscheid plaats, dat bij de uitspraak van een *h* de stembanden door de harde stroom en stoot van de adem vanéengedreven

worden, zoodat het ademgeluid van geen stemgeluid vergezeld gaat. Dan is de *h* een surde of doffe consonant, terwijl de Alef een sonore of helderklinkende is (zie boven bl. 285). Maar dit is juist niet altijd het geval. Hard en zacht, sterk en zwak, zijn betrekkelijk. De stoot van de adem, waarmee de *h* wordt uitgesproken, kan ook minder hard en sterk zijn, en heeft dan die uitwerking op de stembanden ook niet. Hoe zwak spreken wij niet doorgaans de *h* uit van het lidwoord *het*, en van de voornaamwoorden *haar* en *hem*, als wij ze zonder nadruk uitspreken en er geen klemtoon op leggen! bij voorbeeld als wij zeggen: *het h  ar van haar hoofd*, of: *ik zal het hem zeggen*. In het Fransch wordt zelfs in de meeste woorden de *h* volkomen als de Alef uitgesproken, en dan *ache-must* genoemd: en ook in die woorden waarin de *h* zijn klank behouden heeft, zooals in *haut*, gaat toch bij de verbinding met een voorafgaand woord die klank veelal in de uitspraak verloren. Zoo zegt de Franschman niet *la hauteur* met een *h*, maar *la auteur* met een Alef. Ook in het Sanskritsch moet de uitspraak van de *Ha* meestal zeer zwak geweest zijn, bij voorbeeld in *hasti*, het Grieksche *      *, het Latijnsche *est*. In de Sanskritsche grammatica wordt dan ook de *h* tot de sonore consonanten gerekend: en, dat men zich hierin niet vergist heeft, blijkt uit de letterverwisselingen, die in het schrift en de uitspraak plaats hebben volgens de zoogenaamde euphonische regels.

En, wat hier omtrent de *h* is opgemerkt, en wat zoo duidelijk is; dat geldt zeker evenzoo van de andere harde en surde consonanten. In een woord als *capacit  *, bij voorbeeld, wordt de *p* zeker met een sterker druk tegen de gevormde klemming uitgesproken als de *b* in *cabaret*, wanneer men beide woorden op gelijke toon en met

dezelfde kracht uitspreekt: maar, dat, bij het gewone spreken op een zachte toon, die *p*, tusschen die twee met een zachte ademstroom en dus met stemgeluid uitgesproken *a's*, met zulk een sterke persing van de adem uit de borst door de keel zou worden uitgesproken, dat de stembanden daardoor vanéén gedreven wierden, en belet wierden te trillen, is niet wel te denken. Veel waarschijnlijker en natuurlijker is het aan te nemen, dat onder de uitspraak van die drie klanken *apa* bij de *p* geen sterker stoot aan de ademstroom gegeven wordt, maar dat de wat sterker drukking tegen de klemming bij de uitspraak van de *p*, in onderscheiding van een *b*, teweeggebracht wordt door een zamentrekking en vernauwing van de mondholte en daardoor veroorzaakte samenpersing van de adem, die zich reeds in de mondholte bevindt. Dat werkelijk bij de uitspraak van een *p* de mondholte meer zamengetrokken wordt als bij het uitspreken van een *b*, zal ieder bij zich zelf kunnen opmerken, die deze twee consonanten goed van elkander onderscheiden kan; wat, zooals bekend is, bij vele Duitschers niet het geval is.

Maar, — om terug te keeren tot de *h*; — midden in een woord is de uitspraak van de *h* tot aanvang van een nieuwe lettergreep, al wordt hij ook duidelijk van de Alef door een harder stoot van de adem onderscheiden, toch meestal zeer onvolkomen. Als wij bij voorbeeld *behebd* of *ohé!* zeggen, dan vormen wij tot aanvang van de tweede lettergreep zeker geen volkomene *h* door een sluiting en ontsluiting van de keel. Wij doen dan niets anders, dan dat wij bij de tweede lettergreep de adem even in- of terughouden, maar ook terstond weér met een wat harde stoot voortdrijven. En bij de uitspraak van woorden als *pakhuis*, *badhuis* en *kemphaan*, vangen wij de tweede lettergreep werkelijk met dezelfde consonant aan, daar wij de

eerste meê sluiten, en geven alleen maar bij de ontsluiting van de klemming aan de ademstroom een nieuwe en wat harde stoot.

Aan het einde van een lettergreep, — als een gearticuleerde klank met een *h* of met een Alef gesloten wordt, — zijn deze beide gutturale consonanten niet duidelijk van elkander te onderscheiden; want die sluiting bestaat alleen door de afsluiting van de ademstroom door het neêrdrucken van het strotklepje, wat niet intrekking van de adem geschiedt. Onderscheid in klank tusschen de *h* en Alef heeft alleen plaats bij een plotselinge ontsluiting van de klemming en afsluiting, zooals die plaats heeft aan het begin van een lettergreep, en wat bij de *h* met een wat harder stoot, bij de Alef met een zachter duw, geschiedt. Wanneer de klemming van een klemletter, waarmee een lettergreep gesloten wordt, plotseling wordt opgeheven; dan vangt er eigenlijk altijd een nieuwe lettergreep aan, zoowel in *had* en *hat*, als in *hadde* of *hatte*. En zulk een plotselinge ontsluiting heeft niet altijd plaats en is volstrekt niet noodzakelijk (zie bl. 310 en 317). De ontsluiting, en nog meer de plotselinge ontsluiting, van een klemletter, daar een lettergreep meê gesloten wordt, is te beschouwen als iets, dat tot die lettergreep eigenlijk niet meer behoort. — Zoo dus ook, wanneer een gearticuleerde klank gesloten wordt met een *h* of *Alef*, zooals in *ah!* en in het Sanskritsche, ook in 't Javaansch gebruikelijke, *tjihna* (*kenteeken*), of in

het Arabische ^{أسي} (mijn hoofd). Indien men na de uit-

spraak hiervan het gesloten strotklepje plotseling weêr ontsluit; dan hoort men de ontsnapping van de adem bij een zachte ademstroom als *ø*-klank, bij een harde als *hø*: maar deze klank behoort eigenlijk niet meer tot de let-

tergreep; en, als men het strotklepje zacht en langzaam weêr opent, dan hoort men zulk een naklank in het geheel niet; en, of men het strotklepje wat sterker of wat zachter dichttrekt, is voor het gehoor moeilijk te onderscheiden; er wordt alleen maar sluiting, afsluiting van de vocaalklank, vernomen. In Europeesch schrift kunnen wij zulk een sluiting of afsluiting met geen ander letterteeken schrijven, als met een *h*. In onze Europeesche talen komen zulke met een *h* of Alef geslotene lettergrepen ook niet veel voor, maar wel in andere talen, zooals de Semitische, Indische en Polynesische; bij voorbeeld in het Hebreeuwsche *gabàh*, *hoog zijn*, en *gabôh*, *hoog*, en in het Javaansche en Maleische woord *tánàh*, *land*, *gewest*. In talen, waarin men aan het slot van een lettergreep een Alef van een *h* in het schrift onderscheiden moet, zooals in het Arabisch; daar is het in Europeesch schrift voldoende, de door een Alef afgebrokene vocaalklank, die dan altijd een scherp afgebrokene is, als zoodanig te beteekenen, en bij voorbeeld *râsi* te schrijven voor het Arabische , *mijn hoofd*. Zulk een scherp afgebrokene vocaalklank, als *à*, is trouwens, indien hij niet door een ander consonantgeluid afgebroken wordt (zooals in *at* of *aj*) niets anders dan een klank, die afgebroken wordt door inhouding van de adem en daardoor veroorzaakte sluiting van het strotklepje.

De laxe gutturale klemletters heeft men beide in het Arabisch en de andere Semitische talen. De eerste, de harde, is de *h*, de Arabische ح. Deze wordt gevormd door, even als bij de uitspraak van de *h*, een wat harde ademstroom tegen het gesloten strotklepje te drijven, doch niet zóó, dat men dit plotseling laat openspringen, maar

neêrdukt en lax op het strottenhoofd houdt, zoodat de ademstroom zich door deze klemming een weg moet banen, en bij het doorstrijken het strotklepje in een op het strottenhoofd klepperende beweging brengt *). De klank is die van een sterke *h*, maar met een, door dat kleppen teweeggebracht, heesch geluid. Ieder, die eenmaal weet, hoe deze gutturale consonant gevormd wordt, zal

*) Bij de waarneming van de wijze, waarop deze consonant gevormd wordt, is tevens door Prof. Czermak opgemerkt, dat de stembanden niet geheel van elkander gedreven worden, maar alleen in het midden een weinig van elkander wijken. Waarschijnlijk zal dit zelfde ook wel het geval zijn bij de uitspraak van alle harde *laxe* klemletters, zooals de *ch* en *th*: want bij deze is toch de druk of stoot van de adem niet zóo sterk als bij de harde *vaste* klemletters, zooals de *k* en *t*. Zoo zouden dan die harde *laxe* klemletters tusschen de *surde* en *sonore* consonanten in het midden staan; ofschoon daarbij toch altijd in het oog gehouden moet worden, wat boven is opgemerkt, dat *hard* of *sterk* en *zacht* betrekkelijk zijn.

Prof. Funke meent in zijn *Lehrbuch der Physiologie*, 2e Aufl., Leipz. 1858, II, bl. 685 vlg., dat niet alleen de harde vaste klemletters, zoo als de *p*, maar ook de zachte, zoo als de *b*, *surde* consonanten zijn, en noodzakelijk zonder trilling van de stembanden moeten gevormd worden, omdat gedurende de klemming en afsluiting de daartegen gedrukte luchtstroom stil moet staan en dus de stembanden niet in trillende beweging kan brengen. Maar, ofschoon het waar is, dat bij een langdurige klemming en afsluiting de stembanden wel moeten opgehouden te trillen; onder het kort moment van de afsluiting bij het gewone spreken, blijven de stembanden zeker wel voorttrillen. Als men met luide stem *aber* zegt, dan is het ongelooflijk, dat die trilling onder de korte afsluiting voor de vorming van de *b* niet zou voortduren.

Al de andere consonanten, behalven de *mutae*, zegt Prof. Funke, zijn *intonationsfähig*: maar dit is een volstrekte onwaarheid. Aan het ademgeruisch, waarmee de *s* en *f* gevormd worden, kan geen hooger of lager toon gegeven, daarmee kan niet gezongen worden. — Neen, ofschoon het onderscheid van *surde* en *sonore* consonanten niet zoo belangrijk is, als sommigen wel gemeend hebben, en bij het fluisterend spreken zelfs geheel vervalt; en ofschoon het onderscheid tusschen een *p* en *b*, *t* en *d*, of *k* en *g*, *s* en *z*, niet alléén in dat onderscheid bestaat, zooals Brücke gemeend heeft; het onderscheid blijft toch belangrijk genoeg, en berust op waarnemingen, die niet weggeredeneerd kunnen worden.

hem na eenige oefening wel kunnen leeren uitspreken, indien hij maar de poging doet, om bij de uitspraak van een *h*, zooals in *haal*, de keel zooveel mogelijk gesloten te houden. Dan zal hij in plaats van ons *haal* het Arabische woord *hāl* uitspreken. — Het heesch geluid van het klepperend strotklepje bij de uitspraak van een *h* heeft wel eenige overeenkomst met het bekende ratelend geluid van de *ch*; waarom ook in het Arabische schrift de *ch* met dezelfde letter als de *h* geschreven en er alleen maar door een diacritisch punt van onderscheiden wordt: maar het onderscheid is toch aanmerkelijk, daar de *ch* in de mond achter aan het gehemelte, maar de *h* in de keel aan het strottenhoofd, gevormd wordt. Een palatale *k*- of *g*-klank, zooals die van de *ch*, wordt dan ook bij de *h* volstrekt niet gehoord, maar wel de gutturale klank van de *h*.

De zachte laxe klemletter in de klasse van de gutturalen is de '*Ain*, zooals het letterteeken genoemd wordt, waarmee deze consonant geschreven wordt in het Arabisch en de verwante Semitische talen. Van de harde *Ha* verschilt de '*Ain* alleen daarin, dat hij met een zachte druk en stroom van de adem gevormd wordt. De *Ha* is een met laxe klemming, met neêrgedrukt strotklepje, uitgesprokene *h*, de '*Ain* een met even zulk een laxe klemming uitgesprokene *Alef*. In onze Europesche talen is deze zachte gutturale laxe klemletter even min in gebruik als de harde *h*, en in het Europesche schrift hebben wij daarvoor dan ook geen letterteeken. Trouwens wij hebben ook geen letterteeken voor de *Alef*: anders zouden wij de '*Ain*, die toch niets anders dan een met laxe klemming uitgesprokene *Alef* is, door een diacritisch punt van deze onderscheiden kunnen, even als de *h* van de *k*. Van oudsher heeft men de Arabische en andere Semitische namen, eigennamen van personen en plaatsnamen, die met een

'Ain beginnen, in Europeesch schrift op dezelfde wijze geschreven, als die met een Alef aanvangen; bij voorbeeld *Ali, Omar, Abdallah, Obadja, Esau, Eli, Eden, Elam, Ekron* en de golf van *Akaba*. Daar het evenwel noodzakelijk is, in een naauwkeurig letterschrift de 'Ain van de Alef te onderscheiden; zoo is het verkieslijk, de reeds door velen aangenomen gewoonte te volgen, als diacritisch teeken tot onderscheiding van de Alef het teeken van de Apostrof te gebruiken, en dus *'Ali, 'Omar, Šjâfê'i*, enz., te schrijven *).

In klank voor het gehoor komt de 'Ain het naast overeen met de klank, die teweeggebracht wordt door de wijze, waarop de Franschen in hun taal de nasale consonanten aan het einde van een lettergreep uitspreken, de labiale *m* zoowel als de dentale *n*, bij voorbeeld in de woorden *an, non* en *nom*. Dan vormen zij namelijk een afsluiting van de ademstroom, niet, zooals wij bij de *m*, met de lippen, en bij de *n* door een klemming van de tong tegen de bovenste tandkassen, maar door de keel-

*) Bij het gebruik van dit teeken voor de gutturale consonant 'Ain kan men het natuurlijk niet tevens als Apostrof gebruiken: doch, waar men werkelijk dit teeken noodig zou hebben, daar kan men daarvoor, zooals ook voor de Arabische Wesla, het verbindingssteeken gebruiken, en bij voorbeeld schrijven *in-t algemeen*, en *Bi-smi-llâhi-rrahmâni-rrahîm*.

Dit verbindingssteeken kan natuurlijk alleen maar gebruikt worden tusschen twee in de uitspraak naauw verbondene woorden, en niet aan het begin van een zin of zinsneef of op zich zelf staand woord: maar, waar zóo aan het begin geenerlei klank te beteekenen is, daar heeft men ook niets te schrijven; zooals bij voorbeeld in: *t Was nacht* of *s War Nacht*; en, waar men met een Apostrof een indistincte vocaalklank zou willen beteekenen, daar moet men deze ook schrijven, namelijk met een *ê*, zooals in *êsmi* voor het Ara-

bische ^{أسمي} (mijn naam) en in *Êssjâfê'i* voor ^{أشافي}.

engte (de *isthmus faucium*) zoo niet geheel, dan toch bijna geheel te sluiten, en wel door het zacht gehemelte (het *velum palati*) tot openstelling van de choanen neêr te laten hangen, en tevens de tong van achteren op te trekken. Zoo wordt de ademstroom uit de keel in de keelholte, en, dáár door de versperde keelengte gestuit, door de choanen in de neusholte gedreven, en brengt zoo een nasaalklank te weeg, die wel voor het gehoor veel overeenkomst heeft met de klank van onze *ng*, die gevormd wordt door een afsluiting achter aan het gehemelte bij de keelengte, maar er toch merkbaar van verschilt: want het is niet, zooals de *ng*, een palatale, maar een gutturale of faucale, neusklank. — De klank heeft ook veel overeenkomst met die van de 'Ain; en uit de beschrijvingen, die van de uitspraak van de 'Ain gegeven worden, moet men zelfs opmaken, dat men daarbij ook veelal het zacht gehemelte slap laat hangen, zoodat men de keelengte wel niet geheel afsluit, maar toch vernauwt, en de choanen open blijven. Hierdoor verkrijgt de gutturale laxeklemletter 'Ain noodzakelijk een nasale bijklank *). — Nog nader aan de Arabische uitspraak van de 'Ain schijnt de wijze te komen, waarop de Piémontezzen hun *ñ* uitspreken, bij voorbeeld in *boñ* en *boña* (het Fransche *bon* en *bonne*) †): doch waarin het onderscheid tusschen de Piémontesche en Fransche uitspraak in een woord als *bon* eigenlijk bestaat, kan ik niet nader bepalen. Waarschijnlijk wordt daarbij door de Piémontezzen ook het strotklepje meer of min neêrgedrukt.

Wat hiervan ook zijn mag; zulk een *n* met een hori-

*) Deze nasale bijklank van de 'Ain wordt uitdrukkelijk vermeld door Wallin, *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft*, XII, S. 659 en 660.

†) Volgens Silv. de Sacy, *Gramm. Arabe*, I, p. 21.

zontaal haaltje er boven, waarmee in het Piemonteesch de niet dentale, maar faucale of gutturale uitspraak van de *n* beteekend wordt, is een zeer geschikt schrijftteken, om zulk een uitspraak van een nasale consonant, als de Fransche van de *n* en *m* aan het einde van een lettergreep, bij voorbeeld in *an*, *un*, *non*, *nom* en *enfin*, te beteekenen. Wanneer het de gebrekkige, niet labiale, maar gutturale, uitspraak van de *m* is, zooals in het Fransche *nom*, dan kan ook *m̃* schrijven; en dit is zelfs te verkiezen.

In het Portugeesch wordt deze gutturale neusklink beteekend door een dergelijk horizontaal haaltje (*Til* genaamd) boven de voorafgaande vocaal, bij voorbeeld in *hortelão* (voor *hortelano*); en zóó heeft men dan ook wel de klank en uitspraak van woorden, zooals de Fransche *non* en *nom*, met *nó* willen beteekenen: maar tot hiertoe heeft men de aard en natuur van die nasaalklank niet goed begrepen. Men heeft het zich verkeerd voorgesteld als een nasale klank van de vocaal, en niet begrepen, dat het een consonant is, even goed als onze *m*, *n* en *ng*, — even als deze door afsluiting gevormd met opening van de choanen, waardoor dan de met adem- of stemgeluid gevormde vocaalklank in de neusholte resonneert. — De nasaalklank van een vocaal is niets anders dan een verkeerde uitspraak met opene, in plaats van met geslotene, choanen, zooals die aan sommige menschen, hetzij door een gebrek in het orgaan, hetzij door een slechte gewoonte, eigen is. Dit door de neus praten, zooals men het terecht noemt, kan men, als men wil, nabootsen; en zoo kan men ook de Fransche uitspraak van een woord als *enfin* nabootsen door met opene choanen *afei* uit te spreken: maar de ware Fransche uitspraak is dit niet.

Dit zijn dan de consonanten, die men als de simpele, enkele en eenvoudige, consonanten beschouwen kan, niet omdat het juist enkele eenvoudige klanken zijn (de *m* bij voorbeeld is een labiale en nasale klank tegelijk); ook niet, omdat zij juist op zulk een eenvoudige wijze door het spraakorgaan gevormd worden: want die vorming is bij alle gecompliceerd: — maar zij kunnen als simpele, enkele en eenvoudige, beschouwd worden in tegenstelling van de complexe en gecombineerde consonantgeluiden, waarin men met het gehoor twee of meer elementen onderscheiden kan, die ook ieder op zich zelf reeds een enkel consonantgeluid uitmaken, zooals bij voorbeeld de *ts* of Duitse *z*, de *ks* of *x*, de *ps* of Griekse *ψ*, en de Duitse *pf*. — Complexe consonanten zijn zulke, die gevormd worden door de wijze, waarop één enkele consonant gevormd wordt, zooals bij voorbeeld de *t*, met een andere, waarop een andere, zooals bij voorbeeld de *j* of *s*, gevormd wordt, vóór de uitspraak zóo te vereenigen of te verbinden, dat bij de uitspraak beide tegelijk met elkander worden voortgebracht en hoorbaar gemaakt. Gecombineerde consonanten zijn twee of meer consonanten tot aanvang of slot van een gearticuleerde klank, die wel in één adem, met één niet afgebroken ademstroom, maar na elkander, worden gevormd en uitgesproken, zooals bij voorbeeld in de gearticuleerde klank *vreemdst*, Hoogduitsch *fremdst*. Tusschen de zoo gecombineerde consonanten wordt wel dikwijls bij de uitspraak een ademgeruisch, met of zonder stemgeluid, als indistincte vocaalklank gehoord, zooals tusschen de twee laatste consonanten in *arm* en *helm*: maar als de ademstroom niet afgebroken en op nieuw voortgedreven wordt, zooals wanneer men *arrëm* en *hellëm* zeide; dan blijft het één gearticuleerde klank, één lettergreep (vrg. bl. 227). De complexe consonanten staan gelijk met de com-

plexe vocalen, zooals *d*, *ae* en *ü*, de gecombineerde met de diphthongen, zooals *ai*, *ei* en *au*. — Over de gecombineerde consonanten zal het niet noodig zijn meer te zeggen, maar wel over de complexe, die, ofschoon het gehoor er twee elementen in onderscheiden kan, toch werkelijk maar één consonant uitmaken, en daarom ook wel met één letterteeken geschreven worden. Zulke complexe consonanten zijn:

1°. De *vaste adspiraten*, de vaste, tegelijk met een spiritus uitgesprokene klemletters, zooals men er drie heeft in het Hoogduitsche woord *Kopfzeug*. De *k* in het Hoogduitsche woord *Kopf* is namelijk, zooals bij de uitspraak ook duidelijk gehoord wordt, werkelijk een *adspirata*, volgens de regels van de zoogenaamde klankverschuiving, in plaats van de Nederduitsche tenuis *k*, even als de *pf* in hetzelfde woord de Hoogduitsche *adspirata* is in plaats van de Nederduitsche tenuis *p* in het Nederduitsche *kop*. Het woord zou dus *Khopf* geschreven moeten worden. — Deze *kh* nu is een harde geadspireerde vaste klemletter in onderscheiding van de *laxe ch* *). De *k* wordt gevormd met een vaste klemming van de tong achter tegen het gehemelte; maar tevens wordt in de keel de klemming voor de gutturale klemletter *h* gevormd; en als dan met een harde ademstroom eerst deze klemming in de keel snel wordt opengestooten, dan wordt tegelijk met de plotselinge ontsluiting van de klemming voor de *k* ook de *h*-klank voortgebracht en gehoord.

*) In het Hoogduitsch zijn de vaste geadspireerden nevens de *laxe* in gebruik. De *ch* wordt alleen maar in het midden en aan het einde van een woord gebruikt, zooals in *machen* en *Dach* (het Nederduitsche *maken* en *dak*). Aan het begin van een woord is de *ch* niet in gebruik: want, waar hij geschreven wordt, zooals in *Chur* en *Churfürst* (Nederd. *keur* en *keurvorst*), daar wordt hij toch als *kh* uitgesproken; in het Hollandsch als een simpele *k*, zooals in *Christen*.

Even zoo is het met de Hoogduitsche *z*, waarvan de klank een vereeniging is van de dentale consonanten *t* en *s*. De tong wordt vast vóór tegen de bovenste tandkassen geklemd, om de dentale *t*-klank te vormen; maar tegelijk worden de tanden zóó tegen elkander gebracht, als men doet voor de uitspraak van de dentale *s*-klank. Als nu met een harde ademstroom de klemming voor de *t* plotseling ontsloten wordt; dan wordt tegelijk met de *t*-klank ook de dentale spiritus *s*, en dus de complexe klank *ts*, voortgebracht. In het Duitsch wordt deze complexe klank, omdat het toch maar één consonant is, ook maar met één letterteeken geschreven, en wel met de *z*; in het Italiaansch met een *c*, omdat in het Italiaansch deze complexe consonantklank uit een *k* ontstaan is, door de invloed van een volgende *i* of *é*. Wanneer men namelijk reeds bij voorbaat, en dus te vroeg, de mond zet voor de vocaal, waarmee men een gearticuleerde klank wil uitspreken, en die vocaal een *i* of *é* is, dan spant men het gehemelte en brengt daarbij de tanden tegen elkander: en als dan nu de consonant, daar de gearticuleerde klank meê aanvangt, de klemletter *k* (of *c*) is; dan wordt ligt de klemming en afsluiting niet achter in de mond, zooals dit anders voor de *k* geschiedt, maar vóór in de mond, zooals voor de dentalen, gevormd. Zoo wierd dan een woord als *cicer*, dat vroeger *kiker* luidde, later als *tsitser* uitgesproken.

Een dergelijke complexe consonantklank is de vaste adspirata *pf*. Wanneer men namelijk de lippen zet, zooals men dat doet voor de harde labiale spiritus *f*, maar tevens de bovenlip vast op de benedenlip klemt, zooals dat geschiedt voor de harde labiale klemletter *p*; en, als dan deze klemming met een harde ademstroom plotseling ontsloten wordt; dan wordt met de *p*-klank tegelijk de *f*-klank voortgebracht. —

En zoo heeft men nog twee vaste geadspireerde

harde klemletters. — Gelijk namelijk de harde dentale spiritus *s* met de harde dentale klemletter *t* tot één complexe consonantklank in de *ts*, de Hoogduitsche *z*, vereenigd wordt; zoo kan hij ook vereenigd worden met de palatale *k* en de labiale *p*. — Wordt door een vaste klemming van de tong achter tegen het gehemelte een afsluiting gevormd, zooals men doet voor de uitspraak van een *k*, maar worden daarbij tegelijk de tanden tegen elkander gebracht, zooals voor de uitspraak van de dentale spiritus *s*; dan wordt met de plotselinge ontsluiting van de klemming voor de *k* tegelijk ook deze spiritus uitgesproken. In het Sanskritsche, Grieksche en Romeinsche schrift heeft men voor deze dentaal geadspireerde *k* een eigen letterteeken, zooals in *Xantippe*, *tar* of *taxus-boom*, *taxeren* (Duitsch *taxiren*), *tax*, *taxe* (*laxus*), *taxeren*, *fix*, *fixe* en *fixeren*; en er is geen rede om dit letterteeken voor die complexe consonantklank niet te gebruiken, dan wanneer de *s* een uitgang of de eerste letter van een aanhechtsel is, zooals in *straks*, *achterbaks* en *baksel*.

Even zoo, als men de harde klemletter *p* uitspreekt, maar bij de snelle ontsluiting de engte, die men tegelijk met de klemming van de lippen ook vanzelfs met de tanden gevormd heeft, niet verwijdt (gelijk men dit doet bij de uitspraak van de enkele *p*), maar de tanden gesloten houdt; dan wordt tegelijk met de *p* ook de dentale spiritus *s* uitgesproken, zooals bij voorbeeld in *psychologie*, *psalm* en *ellips*. In het Grieksch heeft men ook voor deze complexe consonantklank één letterteeken.

2°. In vele talen heeft men de complexe palatale dentalen *tj*, *dj* en *nj*. Deze worden gevormd door het voorste gedeelte van de tong niet alleen vóór tegen de bovenste tandkassen, maar tevens hooger tegen het voorste gedeelte van het gehemelte te klemmen, zoodat met deze

ééne klemming tegelijk geschiedt, wat anders door een klemming van de tong tegen de bovenste tandkassen gedaan wordt, om alleen een *t*, *d* of *n*, en door een klemming van de tong vóór tegen het gehemelte, om alleen de klemletter *j* te vormen. En bij de plotselinge ontsluiting van die breede, complexe klemming, tegen de tandkassen en het gehemelte tegelijk, wordt veelal de tong zóo dicht bij het gehemelte gelaten, dat er tusschen de tong en het gehemelte een schuring van de ademstroom plaats heeft met een sibilerend geruisch, dat bij de *tj* en *dj* meestal duidelijk hoorbaar is; maar niet bij de *nj*, omdat bij de uitspraak van deze neusletter de adem niet tusschen de tong en het gehemelte de mond uit, maar door de opene choanen in de neusholte gedreven wordt. — De *tj* heeft men in de Hollandsche woorden *tjilpen*, *getjilp* en *tjalk*; in het Engelsch, met *ch* geschreven, in *church* (het Friesche *tjerke*, Hollandsche *kerk*), *chin* (het Hollandsche *kin*), *wich* (het Hollandsche *welk*, het Duitsche *welche*), en vele dergelijke. — De *dj* heeft men in de eigennaam *Djurco*, in het Engelsch, met een *g* vóór een *e* of *i*, anders met een *j* geschreven, bij voorbeeld in *gentle* en *just*; en in het Italiaansch insgelijks vóór een *e* of *i* met een *g*, maar anders met *gi* geschreven, bij voorbeeld in *gemere* en *giusto*. — De *nj* hebben wij in het Hollandsch alleen aan het einde van een lettergreep, wanneer er onmiddellijk een *j* op volgt, bij voorbeeld in *anjelier*, *franje* en *plunje*. In het Italiaansch en Fransch wordt voor deze complexe palataal-dentale nasaalklank en een volgende *j* te zamen *gn* geschreven, zooals bij voorbeeld in *campagne* (voor *campane* of *campania*, door zamentrekking van *ea* of *ia* in *ja*). In andere talen is deze complexe consonantklank ook als aanvang van een woord of lettergreep in gebruik, zooals bij voorbeeld in het Javaansch in een woord als *nyòlong*, *stelen*, *ménjàng*, *naar*, en *ánjår* of *dánjår*, *nieuw*. —

Aan het einde van een lettergreep, wanneer er onmiddellijk een andere complexe palatale dentaal op volgt, behoort de neusklank met een enkele *n* beteekend te worden, bij voorbeeld in het Sanskritsche *pantja* (vijf), wat in het Sanskritsch evenwel met de complexe palataal-dentale *n*, en dus als *panjtja*, geschreven wordt: maar vóór zulk een palatale dentaal, als de *tj*, is de neusklank eenvoudig de dentale *n*. Een woord echter, als het Hollandsche *franje* behoorde *franje* geschreven te worden: want de *j*, daar de tweede lettergreep meê aanvangt, is de eenvoudige palatale consonant, en alleen de voorafgaande neusklank wordt daardoor palataal, en dus de palatale dentaal *nj*.

In vele talen, zooals in het Sanskritsch, Javaansch en andere verwante talen, heeft men voor deze complexe palatale dentalen enkele letterteekens. In een algemeen en algemeen verstaanbaar letterschrift met Romeinsche karakters worden zij het best beteekend met *tj*, *dj* en *nj*, maar dan zonder punt boven de *j*, tot onderscheiding van de gecombineerde consonanten *tj*, *dj* en *nj*, waarin de *j* een semivocaal is; bij voorbeeld in het Sanskritsche *madja*, Javaansch *madja*, *medium*, *midden*. Er is een aanmerkelijk onderscheid in de uitspraak bij voorbeeld van *tjas* en *tjas*, al is het dat dit onderscheid niet altijd in acht genomen wordt. Zoo zegt men in het Friesch voor *njuggēn* (negen) ook wel *njuggēn*, en voor *tjēn* (tien) zelfs altijd *tjēn*.

Men heeft de klank van de *tj* en *dj* om het sibilierend geruisch, dat er bij de uitspraak veelal gehoord wordt, ook wel met *tšj* en *dšj* willen beteekenen: maar zulk een beteekening is niet juist. Want, vooreerst, behoort dat sibilierend geruisch niet wezentlijk tot de klank van deze complexe consonanten, en is maar een toevallig accident bij de uitspraak; en, ten anderen, wordt het ook zeer on-

juist door een *s* of *z* beteekend. Want het is geen dentale spiritus, geen sissing door de tanden, zooals de *s* en *z*, maar een palatale spiritus, die ontstaat door het strijken van de ademstroom tusschen de tong en het gehemelte. Dat dit werkelijk zoo is, blijkt ontegenzeggelijk daaruit, dat men de klanken *tya* en *dya* zeer goed met opene mond kan uitspreken, zonder de tanden tegen elkander te sluiten, zooals men dit noodzakelijk doen moet om een dentale *s* of *z* uit te spreken.

In het Sanskritsch heeft men ook een geadspireerde *ty* en *dj*. Hoe deze uitgesproken moeten worden, is met zekerheid niet wel te zeggen. Het zijn zeker laxe klemletters, even als de overige Sanskritsche zoogenaamde adspiratae, en men doet maar best met die laxe palatale dentalen met *thy* en *dj* te beteekenen. — Het is mij evenwel onmogelijk de *ty* met een laxe klemming zoo uit te spreken, dat de palatale bijklank nog duidelijk als *y* te hooren is, of, met andere woorden, aan de Engelsche harde of zachte *th* bij de uitspraak een andere palatale bijklank te geven, dan een palataal gesis. De klank, die ik voortbreng, als ik het beproef, is die gelispelde klank, die men in plaats van de *ty* in een gedeelte van Friesland en ook bij de lagere volksklasse te Leeuwarden hoort uitspreken, en die men wel door *tz* heeft willen beteekenen, door bij voorbeeld naar die uitspraak *tzetteltze* te schrijven voor hetgeen elders *tjetteltje* (*keteltje*) wordt uitgesproken. Door de *z* wil men dan de gelispelde klank beteekenen, die door de laxe klemming teweeg gebracht wordt: beter zou men het doen door *tç* te schrijven, daar de *t* een harde, maar de *z* een zachte klemletter is. Doch ook de *t* wordt in deze complexe klank niet met vaste, maar met laxe, klemming, uitgesproken; en zoo zou men de klank nog beter met *thç* kunnen beteekenen. — De zachte geadspireerde *dj*, die men in het Sanskritsch heeft en in

die taal met *dz* behoort te beteekenen, geeft dan bij de uitspraak de klank van *dz*, die, zooals boven (op bl. 315) gezegd is, misschien ook wel de klank van de *ζ* bij de oude Grieken geweest is. —

De *tj* en *dj* zijn in de Indo-europesche talen meestal niets anders dan een letterverwisseling in de uitspraak voor een oorspronkelijke *k* en *g*, — niets anders, dan een verkeerde, maar gemakkelijker, plaatsing en klemming van de tong vóór boven in de mond, in plaats van achter. Het Latijnsche telwoord *quatuor* (het Fransche *quatre*) luidt in het Sanskritsch *tjatur*; het Latijnsche *rex* (*regis*) in het Sanskritsch *radja*; en het Grieksche *jénos*, het Latijnsche *genus*, dat in het Fransch *genre* (*zjañre*), in het Engelsch *gender* (*djender*) luidt, dat luidt ook in het Sanskritsch *djanas*. Ook is de verkleiningsuitgang *tyē*, zooals in *kettelje*, uit *kē*, en dit uit *kén*, ontstaan, en het Friesche *tjetteltjē* uit *kettelkē*. — Opmerkelijk is het, dat een Sanskritsch woord, zooals *sadyjana*, in het Javaansch, waarin men toch even goed, als in het Sanskritsch, de *dj* heeft, *sagnjana* geschreven wordt. Hoorde men dan in de Sanskritsche *dj* nog een *g*-klank? Dit is niet wel aan te nemen, maar wèl, dat in het Javaansch de uitspraak van een dialect teruggegeven is, waarin werkelijk met een *g*, en niet met een *dj*, *sagnjana* wierd uitgesproken.

In de talen van de Polynesische taalstam, zooals het Javaansch en Maleisch, is het ontstaan van de *tj* en *dj* uit een *k* of *g* niet te bewijzen: waarschijnlijker is het, dat in die talen die complexe palatale dentalen *tj*, *dj* en *nj* uit de gecombineerde klanken *tj*, *dj* en *nj* in de uitspraak ontstaan zijn.

Ook van de sibilerende dentalen *s*, *ç* en *z* heeft men met een palatale bijklank uitgesprokene complexe consonanten: 1°. de *sj*, zooals in het Hollandsche *sjouwen*, die in de Indische en Semitische talen met één letterteeken

geschreven wordt, en in het Engelsch, waarin die klank uit *sch* ontstaan is, met *sh*, zooals in *sharp* (het Hollandsche *scherp*, het Duitsche *scharf*); — 2°. de *çj*, in het Fransch met *ch* geschreven, zooals in *chanter*, het Latijnsche *cantare*, en *chat*, in het Hollandsch *kat*; — 3°. de *zj*, in het Fransch vóór een *e* of *i* met *g* geschreven, zooals in *génie*, het Latijnsche *genius*, of met *j*, zooals in *juste*, het Latijnsche *justus*.

3°. In het Hoogduitsch heeft men de complexe palatale consonantklank *chy*, maar die om zijn oorsprong eenvoudig met *ch* geschreven wordt. Zoo in de verkleiningsuitgang *chën* (voor *kën*), bij voorbeeld in *Liebchen* (uit te spreken als *Liebchyën*), en na een *i* of *e*, zooals in *ich*, *mich* en *recht* (uit te spreken als *ichy*, *michy* en *rechtyt*). En evenzoo wordt de *ch* uitgesproken in de complexe palataal-dentale consonantklank *sch*, uit te spreken als *schy*, zooals in *Schade* en *Schande*, *schon* en *schön*. In de uitspraak van deze complexe klank wordt echter van de *ch* niet meer dan een palatale spiritus gehoord, zoodat men de klank voor het gehoor ook met *shy* zou kunnen schrijven.

4°. In vele talen heeft men ook een met palatale bijklank uitgesprokene *l*, de zoogenaamde *l-mouillé*, die gevormd wordt door voor de uitspraak van een *l* het voorste gedeelte van de elastisch gespannen tong tegen het gehemelte te brengen, maar dan tevens daarmee een afsluiting te vormen, zooals men doet voor de uitspraak van de klemletter *j*. Wanneer men dan bij de plotselinge ontsluiting van deze klemming de tong van het gehemelte afslaat, zooals men doet bij de uitspraak van de *l*, dan spreekt men met een *l* tegelijk een *j* uit. Zoo bij voorbeeld in dat woord *mouillé*, dat uitgesproken wordt als

mu-lyé: — Wanneer de palatale vocaalklank *i* voorafgaat, zooals in *fille* en *défaillance*, dan gaat in de uitspraak van de Franschen de *l*-klank geheel verloren, zoodat er niets anders overblijft dan de klank van de klemletter *j*, en die beide woorden dan uitgesproken worden als *fije* en *défajjañç*. —

Iets anders als de *ly*, of zoogenaamde *l-mouillé*, is de combinatie van de *l* met de semivocale *j*, zooals in het Fransche *lieu*, dat als *ljeu* wordt uitgesproken. En evenzoo kan die semivocale *j* ook met andere consonanten gecombineerd worden; ook met de *n*, zooals in het Fransche *mounier* (*mu-njé*) en in het Friesche *njocht* (het Hollandsche *geneugt*). Deze gecombineerde consonantklank *nj* (met een punt boven de *Jé*) is wel te onderscheiden van de complexe klank *ny* (zonder punt), waarover boven gesproken is. — In vele talen heeft men de gecombineerde consonantklanken *kj*, *gj*, *tj*, *dj*, *pj*, *bj*, *fj*, en andere meer.

50. Een eigenaardig complex consonantgeluid is dat, wat in het Engelsch met *wh*, maar in het Friesch omgekeerd met *hw*, en in het Angelsaksisch met *hv* geschreven wordt. Deze klank wordt gevormd door de mond (de wangen en lippen) te zetten voor de uitspraak van een semivocale *w*, maar tevens de keel met het strotklepje te sluiten voor de uitspraak van een Alef of zachte *h*, en dan met een plotselinge ontsluiting van deze klemming in de keel tevens de lippen te openen. Zoo wordt tegelijk met de Alef de semivocale *w* uitgesproken, waarbij evenwel door de snelle opening van de lippen de vocaalklank van de semivocale *w* zeer gering en nauwelijks hoorbaar is. Daar wij voor de Alef in het Romeinsche letterschrift geen teeken hebben, doet men best deze complexe gutturaal-labiale consonantklank, zooals

in het Friesch, met *hw* te schrijven. Zoo wordt bij voorbeeld het vraagwoord, dat in het Engelsch *what* geschreven en *hwät* uitgesproken wordt, in het Friesch *hwat* geschreven en daar uitgesproken als *hwät*. — In het Gothisch was het, naar het schijnt, dit zelfde consonantgeluid, dat met de Grieksche *Θ* beteekend wordt. Zie boven bl. 301 en 309.

In het Friesch heeft men even zoo de complexe gutturaal-palatale consonantklank *hy*, zooals in het vrouwelijke en meervoudige persoonlijke voornaamwoord *hy* en *hye* (het Gothische *tja*, dat misschien wel even zoo uitgesproken werd). Deze complexe klank wordt even zoo gevormd door de punt van de tong tegen het gespannen gehemelte te brengen, als voor de uitspraak van de semivocale *j*, maar tevens de keel af te sluiten als voor een Alef of zachte *h*, en dan door een plotselinge ontsluiting van de keel deze klemming op te heffen. Zoo wordt tegelijk met een Alef een *j* uitgesproken, maar is ook de vocaalklank van de semivocale *j* zeer gering en nauwelijks hoorbaar. —

6°. Ook kunnen complexe consonantgeluiden gevormd worden door een tongtriller *r* of *l* met een andere consonant in de uitspraak te vereenigen, — door namelijk, wanneer men de mond tot de uitspraak van een klemletter, zooals een *k* of *g*, zet, nog vóór de ontsluiting van de klemming tevens de tong te plaatsen en te spannen tot de uitspraak van een *r* of *l*, zoodat met de ontsluiting beide klanken tegelijk gevormd worden. Zoo kunnen de gearticuleerde klanken *kra*, *kla*, *gra*, *gla*, *tra*, *dra*, *pra*, *pla*, *bra*, *bla*, en andere dergelijke worden uitgesproken. Dikwijls geschiedt dit evenwel niet zoo, maar wordt eerst bij de ontsluiting van de klemming de tong voor de uitspraak van de *r* of *l* geplaatst en gespannen; en dan zijn

het geen complexe, maar gecombineerde consonanten.

7°. Even zoo kan ook een nasale klemletter met een andere tot één complexe consonant door gelijktijdige vorming vereenigd worden, zooals de *n* met een *k* bij voorbeeld in *knecht*, en de *n* met een *p* bij voorbeeld in het Grieksche *pneuma*. — Twee zulke consonanten kunnen echter ook onmiddellijk na elkander gevormd worden. En dan zijn het gecombineerde consonantgeluiden.

8°. Tot de complexe consonanten behooren verder ook de gemengde klanken of middelklanken, waarin de klanken van twee anders verscheidende consonantgeluiden, zooals de *k* en *t*, de *g* en *d*, en de *r* en *l*, tot één klank vereenigd zijn, gelijk men die heeft in sommige Polynesische talen *). Wordt bij voorbeeld de tong van voren tegen de bovenste tandkassen, maar tegelijk verder, achterwaarts tegen het geheele hard gehemelte geklemd, en deze klemming, zoo tegen de geheele bovenmond, tegelijk met een harde ademstroom plotseling opgeheven; dan ontstaat een klank, waarin de klanken *t* en *k* zoo vereenigd of gemengd zijn, dat het gehoor de ééne van de andere niet onderscheiden kan, daar men nu eens meer een *t*, dan eens meer een *k*, meent te hooren. Zulke complexe consonantgeluiden kan men in Europeesch letterschrift wel niet anders dan door de combinatie van twee consonanten beteekenen, — door bij voorbeeld *tk*, *gd* en *rl* te schrijven: — doch, indien in een taal nevens zulk een complex consonantgeluid niet ook de simpele klanken, die wij er met ons gehoor in onderscheiden, als bijzondere

*) Zie Max Müllers second series of lectures of the Science of language, p. 167 vlgg.

consonanten in gebruik zijn; dan is het voldoende in een algemeen letterschrift daarvoor die simpele consonant te gebruiken, die men als de hoofdklank beschouwen kan. — Dit geldt vooral van die eigenaardige uitspraak van de *b* met elastisch gespannen boven- en onderlip beide tegelijk, zoodat het voor ons gehoor de complexe *bu*-klank wordt, die men bij sommige volken aantreft, en waarover boven op bl. 294 vlg. reeds gesproken is.

Eindelijk moeten wij nog spreken over de zoogenaamde *clicks*, zooals zij in het Engelsch, of *Schnalzlaut*, zooals zij in het Duitsch genoemd worden, die men heeft in de taal van de Hottentotten en Kaffers van Zuid-Africa. Zulk een klik is een geheel eigenaardig, op een geheel bijzondere wijze door het spraakorgaan gevormd geluid, dat in de Europeesche talen in het geheel niet tot het vormen van gearticuleerde klanken in gebruik is, en daarom ook door geen Europeesch schrijfteeken zoo geschreven kan worden, dat de klank er eenigzins bij benadering door beteekend of aangeduid wordt.

Het eigenaardig geluid, dat men een klik noemt, is ons evenwel niet onbekend: wij maken er ook wel gebruik van, maar niet in ons spreken, niet om er een gearticuleerde klank of syllabe van een woord meê te vormen. Als wij de tong vóór tegen de bovenste tandkassen klemmen, even als bij het vormen van een *t*, maar dan de tong daarvan terug en los zuigen; dan maken wij een geluid, waarmee wij dikwijls een teleurstelling uitdrukken: en, wanneer wij de tong op dezelfde wijze vóór tegen de bovenste tandkassen, of ook midden tegen het gehemelte klemmen, maar tevens áchter tegen het gehemelte, zooals wij doen om een *k* te vormen, en dan de tong terug en los zuigen; dan maken wij het geluid, waarmee wij ge-

woon zijn een paard aan te zetten. Het eerste is een *t*-klank, dit laatste een complex *tk*- of *ʈk*-klank (bl. 365), met een klik-geluid als bijklank.

In de genoemde Zuid-Afrikaansche talen heeft men volgens de beschrijvingen, die er van gegeven worden, vier verschillende klikgeluiden, één dentaal, één linguaal, één palataal, en dan nog één, dat men lateraal noemt, en dat gevormd wordt door een klemming van de tong ter zijden tegen de regter of linker kiezen. En, als wij nu het klikgeluid, dat door het loszuigen van zulk een klemming veroorzaakt wordt, in het algemeen met een omgekeerde apostrof beteekenen (een teeken, dat op alle drukkerijen voorhanden is); dan kunnen wij die vier verschillende klikklanken onderscheiden door de dentale met *t'*, de linguale met *ʈ'*, de palatale met *j'*, en de laterale met *ʎ'* te beteekenen.

Ten slotte een paar opmerkingen over de spelling of schrijfwijze bij het gebruik van het hiervoren aangewezen algemeen letterschrift.

In onze Europesche talen zijn wij gewoon, de lettergrepen van een woord aanéén te schrijven, zonder aan te duiden, waar een lettergreep eindigt en een andere aanvangt; terwijl dit toch in vele woorden, wanneer men met de uitspraak er van niet bekend is, twijfelachtig wezen kan. Zoo schrijven wij *slagader*: maar, of de eerste lettergreep *sla*, of wel *slag*, is, kan men zóo uit het schrift niet zien. Bij het schrijven van vreemde woorden en namen met het algemeen letterschrift, zal men dit, waar het noodig is, moeten aanduiden; en men kan dit zeer eenvoudig doen, door in dat geval de lettergrepen met een kleine spatie, zooals het genoemd wordt, te scheiden, en bij voorbeeld *slag ader*, *lang oor* en *snaphaan* te schrijven en te laten drukken. — Zoo vervalt ook metéén het eenigste bezwaar, dat men hebben kan tegen het gebruik van gecombineerde letterteekens, zooals *th* en *tj*, voor enkele, hetzij dan simpele of complexe, consonantgeluiden. Als men *pathos* en *radja* schrijft, dan kan men, indien men dit noodig acht, doen zien, dat met de *th* een geadspireerde of laxe klemletter, en met de *dj* een complexe palataal-dentale consonantklank, bedoeld wordt. —

Een dubbeld geschrevene medeklinker midden in een woord beteekent in de Europesche spelling, dat dezelfde medeklinker, waarmee de ééne lettergreep gesloten wordt, tevens de aanvang is van de volgende. Zóo niet alleen in zamengestelde woorden, waarvan het tweede met dezelfde consonant aanvangt, als waarmee het eerste sluit, zooals in *slottuin* en *pakkist*: maar ook in zulke woorden, die gevormd zijn van een grondwoord, dat op een conso-

nant uitgaat, met een aanhechtsel, dat met een Alef aanvangt, zooals in *pakken* en *pakker*, van *pak*, voor *paken* en *paker*: want bij de uitspraak van zulk een woord in één adem wordt het strotklepje niet voor het vormen van een Alef gesloten; maar, als door de afsluiting, die voor de klemletter *k* tot sluiting van de eerste lettergreep gevormd wordt, de ademstroom gestuit is, wordt deze alleen maar met de ontsluiting weér voortgedreven, en zóo tot aanvang van de tweede lettergreep de Alef door de sluitletter *k* van de eerste lettergreep vervangen. En, als de eerste lettergreep gesloten wordt door een consonant, die niet door een volkomene afsluiting van de ademstroom gevormd wordt, zooals de dentale sibilant *s*, bij voorbeeld in *passen* voor *pasen*, van *pas*; dan wordt de ademstroom ook maar even door inhouding van de adem gebroken, zonder dat door intrekking van de adem het strotklepje gesloten wordt, en dan terstond weér, terwijl de tanden nog gesloten zijn, voortgedreven, zoodat ook de tweede lettergreep met de sibilerende *s*-klank aanvangt.

Maar een zamengesteld letterteeken voor een enkele eenvoudige consonant, zooals de *ch* en *ng*, is men in het Europesche schrift niet gewoon te verdubbelen, en men schrijft bij voorbeeld in het Duitsch *machen* en *hangen*, ofschoon in deze woorden met de *ch* en *ng* zoowel de eerste lettergreep gesloten als de tweede aangevangen wordt. De oude Romeinen waren gewoon van zulk een zamengesteld letterteeken alleen de eerste letter te verdubbelen, en schreven bij voorbeeld *Bacchus*, *Sappho* en *arrha*. Maar, dat deze spelling niet in overeenstemming is met de uitspraak, wanneer men zulk een woord in twee lettergrepen wil scheiden, springt in het oog: want de eerste lettergreep van *Bacchus*, bij voorbeeld, is in de uitspraak niet *Bac* met de vaste klemletter *c* (= *k*),

men, om zulke zamengestelde letterteekens maar in het geheel niet in het schrift te verdubbelen, en bij voorbeeld *Bachus*, *Sache* en *hangen* te schrijven. — Deze spelling is zeker in zoover gebrekkig, dat op die wijze niet beteekend wordt, of zulk een consonant alleen de tweede lettergreep aanvangt, dan of daarmee ook de voorafgaande gesloten wordt. Doch in dit gebrek wordt gemakkelijk voorzien, wanneer men volgens bl. 368 tot regel aanneemt, om, ingeval de voorafgaande lettergreep er niet mee gesloten wordt, dan de volgende lettergreep door een kleine spatie van de voorafgaande te scheiden, en dus bij voorbeeld wel *Bachus*, *Sache* en *Sapho* te schrijven, maar *ma china*, *spra che* en *so phisma*. En deze spatiëring is zelfs niet noodig, indien men de voorafgaande vocaal met een klankteeken als *zacht* beteekent, en *mdchina*, *sprâche*, *sôphisma*, *pâthos* en *rdâja* schrijft.

Wanneer het noodzakelijk is, zulk een woord als *Sache* en *hangen* in twee lettergrepen te scheiden, omdat het op het einde van een regel afgebroken moet worden (wat veelal vermeden kan worden); dan moet men *Sach-e* en *hang-en* schrijven. Zoo vangt de tweede lettergreep volgens het schrift met een Alef aan: maar bij de vereeniging van de beide lettergrepen in de uitspraak tot één woord, wordt de Alef vanzelfs door de consonant, waarop de eerste lettergreep uitgaat, vervangen.

De verdubbeling van eene complexe, met een gecombineerd letterteeken geschrevene consonant moet beteekend worden door de verdubbeling van de eerste letter, zooals in *essjams* voor het Arabische ^{شمس} اشمس.

Eindelijk nog de vraag, hoe men bij het gebruik van het voorgesteld algemeen letterschrift dáar, waar het noodig is, de lettergreep zal beteekenen, daar het hoofdaccent

van een woord op valt. Gewoonlijk doet men dat door de vocaal van die lettergreep met de *accent aigu* te beteekenen: maar, daar dit accentteeken boven een vocaal met de beide andere gebruikt moet worden, om een zachte vocaalklank van een scherpe of harde te onderscheiden; zoo zal men, waar men het noodig oordeelt, het woordaccent op een andere wijze moeten beteekenen. En men zal dit het best doen op dezelfde wijze, als waarop men dit gewoon is te doen in Engelsche woordenboeken, door namelijk dat accent te schrijven achter de lettergreep, daar het hoofdaccent op valt, bij voorbeeld in *his'tory*. Om dus te beteekenen, dat in het Latijnsche woord *historia* het woordaccent op de tweede lettergreep valt, kan men *histo'ria* schrijven. En, wil men nu ook nog in een woord een lettergreep beteekenen, die met een lager accent of halve klemtoon moet worden uitgesproken; dan kan men dit doen, door even zoo het teeken van de *accent grave* achter de lettergreep te schrijven, bij voorbeeld *his'to'ria*.

